

नेपाल शान्ति तथा विकास रणनीति २०१०-२०१५

विकास योजना निर्माणमा नेपालका
अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरूको योगदान

Australian Government
Aid Program

Canada

EMBASSY OF DENMARK
DANIDA INTERNATIONAL
DEVELOPMENT COOPERATION

DFID Department for
International
Development

Delegation of the
European Union to Nepal

EMBASSY OF FINLAND
KATHMANDU

Embassy
of the Federal Republic of Germany
Kathmandu

SNV
Connecting People's Capacities

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Embassy of Switzerland

USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

United Nations*

* FAO, ILO, IOM, OCHA, OHCHR, UNAIDS, UNDP, UNESCO, UNFPA, UN-HABITAT,
UNHCR, UNICEF, UN Women, UNMIN, UNODC, WFP, WHO

नेपाल शान्ति तथा विकास रणनीति

२०१०-२०१५

विकास योजना निर्माणमा नेपालका
अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरूको योगदान
जनवरी २०११

प्राक्कथन

हामी सबैले शान्ति र विकासलाई एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन् भन्ने लोकोक्तिसँग जोड्दै आए तापनि यस विचारलाई मूर्त गतिविधिमा ढाल्नु कठिन हुन्छ । नेपालका प्रमुख विकास साभेदारहरूले सरकारी पदाधिकारीहरू, गैर-सरकारी संस्थाहरू, प्राञ्जिक क्षेत्र र अन्य व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व र परामर्शमा तयार पारेको यस शान्ति तथा विकास रणनीतिले त्यही यथार्थतालाई महत्वका साथ उजागर गरेको छ । साथै यसले विशिष्ट कार्यहरूको तहसम्म पुग्दै विकास सहयोगका सम्भावित क्षेत्रहरूसमेत पहिल्याएको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएका प्राबधानहरूको दृष्टिकोणबाट हेर्दा यस रणनीतिमा उल्लेखित कार्यसूची सन् २००६ नोभेम्बरमा हाम्रा नेताहरूले सहमति जनाएका प्रतिवद्धतालाई मूर्त रूप दिन सहयोगी हुन्छ । नेपालमा दिगो शान्ति स्थापना गर्नका लागि अवश्य मद्दत गर्नेछ ।

यसै दिगो शान्तिको अवधारणालाई विकास योजना र लगानीहरूले नेपालको जारी ऐतिहासिक संक्रमण प्रक्रियामा उचित स्थान पाउनु पर्छ भन्ने कुरा नेपाल सरकारले पनि मनन गरेको छ । विकासका 'नियमित' प्रयासबाट सबैको एकसमान प्रगति हुन्छ र सबै असन्तुष्टिहरू समयसँगै सम्बोधन हुँदैजान्छन् भन्नु पर्याप्त हुँदैन । बरु हाम्रा नागरिकहरूले त्यस्ता सरकारी नीतिहरू अपेक्षा गरेका हुन्छन् जसले हाम्रा ताजा अवस्थाहरूसँग सम्बन्धित कतिपय चुनौतीलाई सम्बोधन गर्नेछन् । जस्तै: समता र समावेशीकरणका सवालहरूप्रति गहनतम ध्यान दिइनुपर्ने विषय, विधिको शासनलाई सुदृढ तुल्याउने विशेष प्रयासहरू र धेरै युद्ध-प्रभावितहरूका आकांक्षालाई सम्बोधन गर्ने सन्तोषजनक कार्यक्रमहरू । हाम्रो नयाँ तीन बर्षीय योजनाले (२०१०/११-२०१२/१३) यो लक्ष्य प्राप्त गर्नेतर्फ प्रयास गरेको छ । फलस्वरूप, ढाँचागत हिसाबमा यस शान्ति तथा विकास रणनीति र सरकारको आगामी तीन बर्षको योजना खाकाको बीचमा राम्रो संगति देखिन्छ ।

यस शान्ति तथा विकास रणनीतिले पनि हाम्रा अगाडिको कार्यको जटिलतालाई उत्तिकै महत्वका साथ आत्मसात् गरेको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यतर्फ गरेको नेपालको प्रगतिसम्बन्धी पछिल्लो सुखद खबर तथा विगत ३० बर्षमा मानव विकास सूचकाङ्कमा यसले हासिल गरेको असाधारण प्रगतिलाई रचनात्मक रूपमा मनन गर्ने र यो प्रगतिलाई अभि धेरै नागरिकसम्म पुऱ्याउने कुराप्रति गम्भीर हुनुपर्दछ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित केही महत्वपूर्ण कार्यहरूका बारेमा पनि थप छलफल गर्नु आवश्यक रहेको छ, जसमध्ये सम्बोधन गरिनुपर्ने अधिकांश कार्य हाम्रो अगाडि विद्यमान छन् । उदाहरणको लागि नयाँ सङ्घीय राज्य संरचनाको प्रारूप, अथवा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सञ्चालन प्रक्रिया जस्ता कुराहरू अभै अस्पष्ट छन् । समयको अन्तरालसँगै यी प्रश्नहरूका जवाफ उपलब्ध हुनेछन् । जब हामी त्यस्ता दूरगामी निर्णयहरूको कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा जुट्छौं, आह्वान गरिएको खण्डमा हाम्रा विकास साभेदारहरूले हामीलाई सहयोग गर्नेछन् भन्ने कुराप्रति हामी विश्वस्त छौं । यस शान्ति तथा विकास रणनीतिले जारी सहकार्यसम्बन्धी एक महत्वपूर्ण प्रारूप प्रदान गरेको छ ।

जगदीशचन्द्र पोखरेल, पीएच.डी
उपाध्यक्ष,
राष्ट्रिय योजना आयोग

प्रस्तावना

नेपालका विकास साभेदारहरू नेपालले आफ्ना बाटो आफैँ तय गर्नुपर्ने आवश्यकताप्रति अत्यन्तै सचेत छन् । तय गरिनुपर्ने त्यस्ता विषयहरूमा कठिन सामाजिक, राजनैतिक र आर्थिक मुद्दाहरूको स्थानीय र व्यावहारिक समाधान खोज्न र आत्मसात गर्न लाग्ने समय प्रदान गर्न पनि तयार छन् । नेपालको विकासको छ दशक लामो यात्रामा कमाएको मित्रता, सद्भाव र साभ्ना सफलता तथा निराशाहरूको मिश्रित अनुभवको आधार अझ बलियो बनाउँदै विकास साभेदारहरू यो देश तीब्रताका साथ सफल भएको देख्न चाहन्छन् ।

सम्भवतः यो पनि साँचो हो कि विकास साभेदारहरूले नेपालको दृश्यमान हुँदै गरेको संक्रमणकाललाई अहिले चिन्ता र उत्साहका साथ नियालिरहेका छन् । त्यस्तो चिन्ताको जन्म नेपालले आफ्नो लागि तय गरेको शान्तिसम्बन्धी कार्यसूचीको जटिलताबाट भएको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको पाँचौँ बर्षमा प्रवेश गर्दासम्म पनि जनआकांक्षाहरूलाई व्यवस्थापन गर्न नेपाली नेताहरूका सामु चुनौतीहरू रहिरहनु पनि चिन्ताको कारण बनेको छ । प्रतिस्पर्धी प्राथमिकताहरूका बीच प्रतिफल हासिल गर्न स्वदेशी र विदेशी सबैमा रहेको दबाव र सहायता स्रोतमाथि परेका दबावहरूका कारण पनि यो मुद्दा चिन्ताको विषय बन्न गएको छ । साथसाथै नेपालका सामु विद्यमान विकासका अवसरहरूका कारण विकास साभेदारहरूमाभ उल्लेख्य मात्रामा उत्साह पनि छ । किनकि नेपाल अहिले विकासको पूर्ण सम्भावनाको ढोका खोल्ने र सामाजिक तथा राजनैतिक उथलपुथलको त्यो अँध्यारो कालखण्डको ढोका बन्द गर्ने प्रतिज्ञासहितको रूपान्तरणकारी एजेण्डाका साथ अघि बढेको छ ।

मूलतः यी विषयहरूले नै यस शान्ति तथा विकास रणनीतिलाई एउटा प्रारूप प्रदान गरेका छन् । यो रणनीति विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित एजेण्डालाई साकार तुल्याउन आगामी वर्षहरूमा विकास साभेदारहरूले नेपाललाई कसरी सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् भन्नेबारे उनीहरूको बढ्दो चासो तथा लगावका कारण जन्मिएको हो । बृहत् शान्ति सम्झौतामै समावेश गरिएको विकासका एजेण्डा बिर्सन नहुने आवश्यकताबाट पनि यो प्रेरित छ । विकास सुनिश्चित गर्न शान्तिका प्राथमिकता अनुरूप स्रोतसाधनहरू छुट्याइनुपर्ने आवश्यकताबाट यो रणनीति ल्याइएको छ । आग्रह भएको खण्डमा केही अल्पकालीन चुनौतीको समाधानमा सहयोग गर्न तथा यसमा उल्लेखित दीर्घकालीन कार्यसूचीमा प्रवेश गर्नका लागि विकासका लगानीहरू तयारी अवस्थामा छन् । पछिल्ला पृष्ठहरूमा विकास साभेदारहरूले आग्रह भएको खण्डमा जटिल एजेण्डामा कार्य गर्नका लागि गरेका प्रतिबद्धताहरू छन्, जसका लागि सबै पक्षहरूबाट धैर्य, लचकता र उदारपनको आवश्यकता पर्नेछ ।

यो रणनीति राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय विषय विशेषज्ञहरू, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू, द्वीपक्षीय सहायता निकायहरू, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू, गैर-सरकारी संस्थाहरू, विचारकहरू र अन्य व्यक्तिहरूको व्यापक प्रतिनिधित्वमा तयार पारिएको हो । यो रणनीति निर्माणका क्रममा सरकारका विभिन्न निकायसँगको छलफल तथा तिनबाट प्राप्त विचारले ठूलो मात्रामा सहयोग पुगेको छ । अमूल्य ज्ञान तथा विचारहरूका लागि हामी विशेष गरी राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्ष र सदस्यहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौँ ।

यो शान्ति तथा विकास रणनीति हाम्रो अगाडि रहेको उत्साहजनक शान्ति निर्माण कार्यमा नेपालका विकास साभेदारहरूले आफ्नो तर्फबाट खेल्ने भूमिका सुनिश्चित गराउने दिशामा अग्रसर हुनेछ भन्नेमा हामी आशावादी छौँ ।

रबर्ट पाइपर

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आवासीय प्रतिनिधि तथा मानवीय सहयोग संयोजक
(नेपालका विकास साभेदारहरूका तर्फबाट)

विषय सूची

प्राक्कथन	ग
प्रस्तावना.....	ङ
विषय सूची.....	ख
संक्षेप.....	भ
सारसंक्षेप	ट
अध्याय १ : परिचय	१
शान्ति र विकासबीचको सम्बन्ध	२
रणनीतिको आवश्यकता र भूमिका.....	४
अध्याय २ : विस्तृत शान्ति सम्झौता र शान्ति स्थापनाका आगामी चुनौती	७
२ क. परिचय	७
२ ख. विस्तृत शान्ति सम्झौताको हालसम्म भएका प्रगतिका मुख्य भलक.....	१०
२ ग. हाल प्रक्रियामा रहेका विस्तृत शान्ति सम्झौताका मुद्दाहरू.....	११
२ घ. पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन बाँकी विस्तृत शान्ति सम्झौताका विषयहरू.....	१४
२ ङ. विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनमा चुनौती र व्यवधानहरू.....	१७
२ च. विकास साभेदारहरूमा प्रभाव.....	१९
अध्याय - ३ अल्पकालीन शान्ति सहयोगका लागि प्राथमिकताहरू.....	२१
३ क. परिचय	२१
न्याय	
३ ख. कानून र व्यवस्था.....	२३
३ ग. सङ्क्रमणकालीन न्याय	२४
३ घ. द्वन्द्वप्रभावितलाई अन्तरिम सहयोग	२६
पुनरुत्थान	
३ ङ. द्वन्द्वबाट क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माण.....	२८
३ च. सम्पत्ति.....	२९
३ छ. बारुदी सुरुङसम्बन्धी कार्य	३०
३ ज. युवा रोजगारी	३१
३ भ. आर्थिक वृद्धि र शान्ति	३३
३ ञ. शान्तिको प्रतिफल प्रवाह	३४
शान्ति सबलीकरण	
३ ट. बहिर्गमन भएका नाबालिग र दिलो भर्ना भएका लडाकूको व्यवस्थापन.....	३७
३ ठ. माओवादी सेनाको शिविर र प्रमाणित सेनाको व्यवस्थापन	३९
३ ड. शान्तिका लागि महत्वपूर्ण संयन्त्रहरू र संस्थाहरूलाई सहयोग.....	४०

३ ढ. सविधान लेखन प्रक्रियालाई सहयोग	४२
३ ण. निर्वाचन	४३
३ त. जोखिम व्यवस्थापन गर्न सक्रिय हुने	४५
अध्याय - ४ मध्यकालदेखि दीर्घकालीन शान्ति स्थापनासम्बन्धी कार्यहरू	४७
४ क. परिचय	४७
४ ख. सामाजिक समावेशीकरण	४८
४ ग. विधिको शासन	५१
४ घ. सुरक्षा क्षेत्र रूपान्तरण	५५
४ ङ. भूमिसुधार	५७
४ च. सुशासन	५९
४ छ. असमानता र समावेशी बृद्धि	६२
४ ज. राज्य पुनःसंरचना	६६
४ भ. रोजगारी वृद्धि	६९
अध्याय ५ शान्ति स्थापना सहयोगमा विकास साभेदारहरूको नयाँ/विस्तारित विधि	७३
५ क. परिचय	७३
५ ख. राज्य निर्माण विधि	७५
५ ग. पेरिस घोषणा र समन्वय तथा आबद्धता	७६
५ घ. श्रम विभाजन र भौगोलिक क्षेत्र निर्धारण	७९
५ ङ. रोजगारी-केन्द्रित विधि	८०
५ च. द्वन्द्व-सवेदनशील कार्यक्रम व्यवस्थापन	८२
५ छ. नागरिक समाज र अरूसँग सहकार्य	८४
५ ज. दाता पारदर्शिता	८६
५ भ. विकास साभेदारहरूबीच श्रमशक्ति विविधता	८७
मुख्य विकास साभेदार निकाय र संयन्त्रहरू	
५ ज. समन्वय संयन्त्र र शान्ति सहायता	८८
५ ट. नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा	९२
५ ठ. नेपाल विकास मञ्चको भूमिका	९३
अध्याय ६: निष्कर्ष	९५
अनुसूची क: शान्ति र विकास रणनीतिका लेखक तथा योगदानकर्ताहरू	९७

नोट: यो रणनीतिसँगै एउटा कार्ययोजना तयार गरिएको छ । सो कार्ययोजनालाई आवधिक रूपमा अद्यावधिक र समीक्षा गरिने छ त्यसैले यसलाई जोडा दस्तावेजका रूपमा प्रकाशित गरिएको हो ।

यूनीफेम पछि नाम परिवर्तन हुनगर्ने यूएन ओमन भएको हो ।

संक्षेप

एडीबी	एसियाली विकास बैङ्क
एएमएमए	हतियार र सेना व्यवस्थापन अनुगमनसम्बन्धी सम्झौता
असएड्	अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अस्ट्रेलियाली नियोग
बीओजीएस	आधारभूत कार्यसञ्चालन विधि
सीए	संविधानसभा
सीआइएए	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग
सीआइडीए	क्यानेडियन अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग
सीओआइडी	द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता नागरिकको खोजीसम्बन्धी आयोग
सीपीए	बृहत् शान्ति सम्झौता
सीएसओ	नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्था
सिविन	बालमजदुर सरोकार केन्द्र
डीएसी	विकास सहयोग समिति [ओइसीडी को]
डानिडा	डेनिस अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग
डीडीसी	जिल्ला विकास समिति
डिफिड्	अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (संयुक्त अधिराज्य)
इपीएसपी	आपत्कालीन शान्ति सहयोग परियोजना
एफएओ	खाद्य तथा कृषि सङ्गठन
जीओएन	नेपाल सरकार
जीओएन-डीएजी	नेपाल सरकार-दात्ताहस्को परामर्श समूह (एनपीटीएफका लागि)
जीटीजेड्	जर्मन प्राविधिक सहयोग
आइडीपी	अन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्ति
आइइडी	अपरिष्कृत (घरेलु रूपमा निर्मित) विस्फोटक वस्तु
आइएलओ	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन
आइएनजीओ	अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था
आओएम	अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासन संस्था
जेबीआइसी	अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगसम्बन्धी जापानी बैङ्क
जाइका	जापानी अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग
जेएमसीसी	संयुक्त अनुगमन समन्वय समिति
एलपीसी	स्थानीय शान्ति समिति
एमओपीआर	शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय
एमटीइएफ	मध्यावधि खर्चसम्बन्धी ढाँचा
एनडीएफ	नेपाल विकास मञ्च
एनजीओ	गैर सरकारी संस्था

एनएचआरसी	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग
एनएलएसएस	राष्ट्रिय जीवनयापन स्तरसम्बन्धी गणना
एनएमआरसी	नेपालको आप्रवासन र विप्रेषणसम्बन्धी गणना
एनपीपीआर	नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा
एनपीआरसी	राष्ट्रिय शान्ति र पुनस्थापना आयोग
एनपीटीएफ	नेपाल शान्ति कोष
ओचा	मानवीय मामिला समन्वयसम्बन्धी कार्यालय
ओइसीडी	आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्घ
ओएचसीएचआर	मानवअधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय
एसडीसी	विकास र सहयोगसम्बन्धी स्वीस नियोग
एआएएजी	समाजिक समावेशी कार्य समूह
एसएनभी	नेदरल्यान्डस् विकास नियोग
एसएसआरपी	विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम
एसडब्लुएपी	क्षेत्रगत अवधारणा
टीआरसी	सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग
यूसीपीएनएम	एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)
यूके	संयुक्त अधिराज्य
यूएमएल	एकीकृत (मार्क्सवादी-लेनिनवादी)
यूएन	संयुक्त राष्ट्र सङ्घ
यूएनएड्स	एचआइभी/एड्ससम्बन्धी राष्ट्र सङ्घीय संयुक्त कार्यक्रम
यूएनडीपी	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
यूनेस्को	राष्ट्र सङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक र सांस्कृतिक संस्था
यूएनएफपीए	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
यूएन ह्याबिट्याट	राष्ट्र सङ्घीय मानव बसोवास कार्यक्रम
यूएनएचसीआर	राष्ट्र सङ्घीय शरणार्थीसम्बन्धी उच्चायुक्त
यूनिसेफ	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बालकोष
यूनिफेम	महिला विकाससम्बन्धी राष्ट्र सङ्घीय कोष
अन्मिन	नेपालस्थित राष्ट्र सङ्घीय नियोग
यूएनओडीसी	लागू औषध र अपराधसम्बन्धी राष्ट्र सङ्घीय कार्यालय
यूएनपीएफएन	नेपालका लागि राष्ट्र सङ्घीय शान्ति कोष
यूएनएससीआर	राष्ट्र सङ्घीय सुरक्षापरिषद्को प्रस्ताव
यूएसए	संयुक्त राज्य अमेरिका
यूएसएआइडी	अन्तर्राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी अमेरिकी नियोग
भीडीसी	गाउँ विकास समिति
डब्लुएफपी	विश्व खाद्य कार्यक्रम
डब्लुएचओ	विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन
वाईसीएल	योड कम्युनिस्ट लिग

सारसंक्षेप

नेपालको विस्तृत शान्ति सम्झौताले समता, समावेशीकरण, जवाफदेहिता, असल शासन र राज्यको पुनर्संरचनासम्बन्धी आफ्नो महत्वाकांक्षी र रूपान्तरणकारी एजेण्डाको माध्यमबाट नेपालका विकास साभेदारहरूका लागि शान्ति निर्माणसम्बन्धी एउटा खाका प्रस्तुत गरेको छ । राजनीतिक दस्तावेजमा विस्तृत व्याख्या गरिएका यी 'कारक तत्वहरू'लाई दीर्घकालीन विकास प्रक्रिया र कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट ठोस रूपमा सम्बोधन गरिनुपर्दछ । यही वास्तविकतालाई स्वीकार्दै नेपालका विकास साभेदारहरूले यो शान्ति तथा विकास रणनीतिको तर्जुमा गरेका छन् । रणनीतिले विस्तृत शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयनलाई मद्दत गर्न नेपालका विकास साभेदारहरू कसरी मिलेर काम गर्न सक्छन् भन्ने विषयमा एउटा खाका उपलब्ध गराउने उद्देश्य राखेको छ । यसले आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन (ओइसीडी)को विकास सहयोग समिति (डिएसी)ले पहिचान गरेको शान्ति निर्माण कार्यमा हुनसक्ने जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ । यी जोखिमहरू सम्बोधन नगर्ने हो भने नेपालले शान्ति निर्माणका धेरै अवसर गुमाउन सक्छ । यस रणनीतिले 'विकास' र 'शान्ति' कुन बिन्दुमा एक आपसमा मिल्छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट गर्दछ, जसबाट विकास साभेदारहरूले शान्ति निर्माणसम्बन्धी प्राथमिकताहरूलाई उनीहरूका रणनीतिक योजनाहरूमा समावेश गरी आवश्यक स्रोत छुट्टयाउन सक्नेछन् र सहयोगका लागि आग्रह गरिएको अवस्थामा योगदान पुऱ्याउन सक्नेछन् । रणनीतिले साभेदारहरूलाई उनीहरूका समन्वयसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको पुनरावलोकन गर्न र शान्ति निर्माणका केही निर्दिष्ट चुनौतीहरूको सामना गर्न आफ्नो कार्यशैलीलाई कहाँ अनुकूलन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा सहयोग पुऱ्याउँछ । सबैभन्दा महत्वपूर्ण रूपमा रणनीतिले तत्कालका सम्बोधन गर्नुपर्ने र स्वाभाविकरूपमा राजनीतिक प्राथमिकतामा पर्ने मुद्दामात्र नभई दीर्घकालीन शान्ति निर्माणका एजेण्डालाई समेत ओभेल्मा पर्न नदिने लक्ष्य राखेको छ ।

रणनीतिले नेपालको विकासमा विकास साभेदारहरूको समग्र सहयोगलाई परिभाषित गर्ने प्रयास गर्दैन । बरु यसले विकासका शान्तिसम्बन्धी आयामहरू र समग्र विकासका एजेण्डामा त्यसलाई कसरी समाहित गराउने भन्ने बारेमा केन्द्रित हुने प्रयास गरेको छ । विकासको सम्पूर्ण शृङ्खलालाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गर्नुभन्दा पनि यस रणनीतिलाई नेपालको सङ्क्रमणकालको शान्ति निर्माणका निर्दिष्ट प्राथमिकतालाई अझ केन्द्रित बनाउने प्रयासका रूपमा हेरिनुपर्दछ ।

रणनीतिलाई चार भागमा विभाजन गरिएको छ । अध्याय २ ले विस्तृत शान्ति सम्झौताको विश्लेषण र रणनीतिको आधारभूत अवधारणालाई प्रस्तुत गर्दै विकास साभेदारका लागि प्रगति, चुनौती र प्रभावहरूलाई पहिचान गर्ने काम गरेको छ । यसमा महत्वपूर्ण ऐतिहासिक सम्झौताका विकाससम्बन्धी आयामहरूमाथि प्रकाश पारिएको छ । अध्याय ३ ले आगामी १२ देखि २४ महिनाका गर्नुपर्ने शान्तिका अल्पकालीन प्राथमिकताहरूलाई पहिचान गरेको छ । अध्याय ४ ले विस्तृत शान्ति

सम्भौतामा उल्लेखित दीर्घकालीन संक्रमणकालीन मुद्दाहरू र यी मुद्दाहरूलाई आगामी पाँच वर्षसम्म कसरी अगाडि बढाउन सकिन्छ र बढाउनु पर्छ भन्ने बारेमा चर्चा गर्दछ । अन्त्यमा, अध्याय ५ ले नेपालमा शान्ति र विकासका लागि विकास साभेदारहरूले कसरी बढी समन्वयात्मकरूपमा आफ्ना आवद्धता र साभेदारीमार्फत् योगदान पुऱ्याउन सक्छन् भन्ने विषयमा प्रकाश पारेको छ । रणनीतिको साथमा एउटा कार्ययोजना पनि रहनेछ । यसले कुन विकास साभेदारले रणनीतिमा उल्लेखित कुन निश्चित कार्यक्रममा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ भन्ने पनि प्रष्ट पार्दछ ।

विस्तृत शान्ति सम्भौता र भावी चुनौतीहरू

विस्तृत शान्ति सम्भौतापछि हालसम्म धेरै महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल भएका छन्, जसमा युद्धविरामको कडाइका साथ पालना हुनु, प्रमाणित ४,००८ जना नाबालिग र ढिला भर्ती भएकाहरूको बहिर्गमन र समग्रमा शान्तिपूर्ण र नियमित प्रक्रियामा सम्पन्न संविधानसभाको निर्वाचन रहेका छन् । यो रणनीति तयार पार्दासम्ममा शान्ति सम्भौताका 'प्रगतितर्फ उन्मुख' पक्षहरूमा १९,६०२ प्रमाणित माओवादी सेनाका सदस्यहरूको समायोजनको मुद्दासम्बन्धी भएका वार्ताहरू, नयाँ संविधानको लेखन र सङ्घीयताको प्रारूप तयार गर्ने कार्य, भेदभाव र बहिष्करणलाई अन्त्य गर्ने नयाँ कदमहरू र अन्तरिम राहत रकमको भुक्तानी जस्ता विषयहरू रहेका छन् । तथापि शान्ति सम्भौताका महत्वपूर्ण पक्षहरूमाथि पर्याप्त ध्यान अझै पुग्न सकेको छैन । त्यस्ता विषयहरूमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अपराधको अभियोजन, जग्गा तथा सम्पत्तिका विषयमा प्रगति र जवाफदेही स्थानीय सरकारको पुनःस्थापनाजस्ता महत्वपूर्ण मुद्दाहरू रहेका छन् ।

विस्तृत शान्ति सम्भौतामा उल्लेखित एजेण्डा कार्यान्वयनका धेरै चुनौती रहेका छन् । दलहरूबीच जारी तनावका कारण दीर्घकालीन संक्रमणकालका प्रश्नहरूसमेत ओभेल पर्नसक्ने गरी सबै उर्जा तत्कालीन मुद्दाहरूमा केन्द्रित भएको अवस्था छ । सुरक्षा र न्यायको क्षेत्रमा आधारभूत सुधार नभएकाले शान्ति सुरक्षाको क्षेत्रमा जनसमर्थन र जनविश्वास हासिल गर्ने कार्य कठिन हुनपुगेको छ । पहिचानमा आधारित राजनीतिक आन्दोलनमा आएको वृद्धिले गर्दा सङ्घीयतातर्फको यात्रा विवादास्पद र सम्भावित रूपले अस्थिरताउन्मुख रहेको छ । नेपालमा जारी संक्रमणकालीन प्रक्रियाको दीर्घकालीन प्रकृतिलाई ध्यानमा राख्दै विकास साभेदारहरूले यस प्रकारका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ । यसका लागि उनीहरूले साभा विश्लेषण र प्राथमिकताका आधारमा काम गर्नुपर्दछ । तरल अवस्था, नयाँ राजनीतिक पात्रहरूको उदय र विश्वास निर्माण र संवादलाई विकास प्रयासका अभिन्न अंगको रूपमा

स्थापना गर्न महत्वलाई दृष्टिगत गर्दा आगामी बर्षहरूमा ज्यादै लचकता अपनाउनु पनि आवश्यक हुनेछ ।

अल्पकालीन शान्ति सहयोगका प्राथमिकताहरू

रणनीतिले उल्लेखनीय सङ्ख्यामा अल्पकालीन प्राथमिकताहरू (१२ देखि २४ महिनासम्मका) पहिचान गरेको छ, जसमा गरिने लगानीले शान्ति प्रक्रियामा तत्काल प्रभाव पार्न सक्छ ।

पहिलो समूहका प्राथमिकताहरूका लागि विकास साभेदारहरूबाट विभिन्न कार्यक्रमहरूमार्फत् सक्रिय सहयोग प्राप्त भइसकेको छ । यो सहयोगलाई दिगो बनाउन आवश्यक छ । यसमा बाँकी रहेका जमिनमुनि विछ्याइएका विद्युतीय धरापहरू हटाउने कार्य र शिविरहरूबाट बहिर्गमन भएका नाबालिग र ढिला भर्ती भएकाहरूको पुनःस्थापना कार्यका साथै संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद प्रस्ताव १६१२ अनुरूप यो समूहको अनुगमनका लागि प्राप्त सहयोग समावेश छ । बेरोजगार र असन्तुष्ट युवाहरूलाई शान्ति बिथोल्नेहरूबाट परिचालित हुने जोखिमबाट टाढा राख्न आगामी तीन बर्षमा करिब ४५ लाख रोजगारको सिर्जना गर्नु आवश्यक छ । नेपालको नयाँ संविधान सफलतापूर्वक जारी हुनु शान्ति प्रक्रियाको अर्को अति महत्वपूर्ण पाटो हो । त्यसका लागि सुखाती कार्यान्वयनका व्यवस्थाहरूमाथि बढ्दो ध्यानसहित निरन्तर सहयोगको आवश्यकता पर्नेछ । सामाजिक समावेशीकरण, राजनीतिक सहभागिता र जवाफदेही प्रजातन्त्रलाई सुनिश्चित गर्ने एउटा निर्णायक माध्यमका रूपमा निर्वाचनको महत्वलाई दृष्टिगत गर्दा मतदाता नामावली दर्ता प्रक्रियाका लागि जारी सहयोग पनि ज्यादै महत्वपूर्ण छ । द्वन्द्व प्रभावितका लागि छात्रवृत्ति, व्यावसायिक तालिम, मनोसामाजिक परामर्श, पुनःस्थापन र केही अवस्थामा सिधा भुक्तानीमार्फत् विकास साभेदारहरूबाट प्राप्त प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष सहयोग आगामी दुई वर्षका लागि महत्वपूर्ण रहने अपेक्षा गरिएको छ । स्थानीय द्वन्द्व रूपान्तरण, राजनीतिक संवाद र मध्यस्थताका संयन्त्रले आउँदा महिनाहरूमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ र त्यसका लागि दिगो सहयोग आवश्यक हुन्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद प्रस्ताव १३२५ र १८२० सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि सहयोगलाई पनि उच्च प्राथमिकताका रूपमा लिइएको छ । द्वन्द्वका क्रममा ध्वस्त भएका वा क्षति पुगेका पूर्वाधारको पुनःनिर्माण कार्य पनि सम्पन्न हुन बाँकी नै छ । त्यसका लागि पनि निरन्तर ध्यान दिन आवश्यक छ । अझ बृहतरूपमा हेर्दा विकास साभेदारहरूले नागरिकहरूलाई शान्तिका प्रतिफल प्रदान गर्न सरकारलाई अझ स्पष्ट रूपमा सहयोग पुऱ्याउन विद्यमान प्रयासलाई बढाउन सक्नेछन् र त्यसमा रणनीतिले सम्भावित सहयोगका लागि यी क्षेत्रहरू पहिचान गरेको छ : विद्यालय भवन र आर्थिक सहयोग;

घुम्ती स्वास्थ्य शिविर र स्वास्थ्य सामग्रीहरूको आपूर्ति; लक्षित खानेपानी र सरसफाई कार्यक्रमहरू; खाद्य सुरक्षा; विद्यालय बाहिर रहेका किशोर-किशोरीका लागि शिक्षा कार्यक्रम; र लिङ्गमा आधारित हिंसाका पीडितहरूका लागि आपतकालीन केन्द्रहरू ।

अपेक्षा गरिएको दोस्रो समूहका अल्पकालीन प्राथमिकताहरू राजनीतिक वार्ता र सम्झौताहरूमा हुने प्रगतिमा ज्यादै निर्भर छन् । सर्वत्र अपेक्षा गरिएको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र वेपत्तासम्बन्धी खोजबीन आयोग संविधानसभाबाट गठन भएपश्चात् विकास सहयोगको आवश्यकता पर्नेछ । शिविरहरूका लागि जारी सहयोगले पनि निरन्तरता पाउनेछ । र यो आवश्यकता माओवादी सेनाका १९,६०२ प्रमाणित सदस्यहरू त्यहाँ रहेसम्म र उनीहरूको भविष्यबारे पुनःस्थापना वा समायोजनका लागि सम्झौता भएसम्मका लागि विद्यमान रहनेछ । त्यसै गरी साभेदारहरूले विस्तृतशान्ति सम्झौतामा सहमति भए अनुरूप द्वन्द्वमा कब्जा गरिएका सम्पत्तिको विस्तृत अभिलेख तयार गरी त्यसको निष्पक्ष प्रतिस्थापन वा फिर्ता गर्न आवश्यक नीति र संयन्त्रहरूको विकास गर्न सरकारलाई सहयोग गर्न सक्छन् । शान्ति सुव्यवस्थामा सुधार ल्याउने कार्य पनि सरकार र विकास साभेदारहरूको समान प्राथमिकताका रूपमा रहेको छ । अझ बढी समावेशी, प्रभावकारी र मानवअधिकारमा केन्द्रित शान्ति सुव्यवस्था कायम राख्ने निकायहरू, स्वतन्त्र प्रहरी आयोग र न्याय क्षेत्रमा संस्थागत सुधार यस रणनीतिमा पहिचान गरिएका विस्तारित अरु सहयोगका सम्भावित क्षेत्रहरू हुन् ।

अन्त्यमा, हालसम्म शान्ति प्रक्रियामा निकै सङ्घर्षपछि प्राप्त उपलब्धिहरू खेर जानसक्ने जोखिमहरूलाई न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुग्ने केही अल्पकालीन कदमहरू रहेका छन् । शान्ति प्रक्रियामा व्यापक र गहन हुँदै गएको नागरिकहरूको संलग्नताले सामान्यतया सम्भावित शान्ति बिथोल्ने तत्वहरूभन्दा शान्तिका रक्षकहरूको सङ्ख्या निकै ठूलो हुनेछ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ । यसै सन्दर्भमा शान्ति प्रक्रियामाथि विश्वास बढाउने र के भइरहेको छ भन्ने बारेमा रहेका अपेक्षा तथा आकांक्षालाई व्यवस्थापन गर्न एउटा राष्ट्रिय शान्ति सञ्चार रणनीति र अन्य प्रयास सहयोगी हुनसक्छन् । कुनै प्रकारको एउटा पूर्वचेतावनी संयन्त्रलाई पनि एउटा सम्भावित महत्वपूर्ण निवारणात्मक लगानीका रूपमा पहिचान गरिएको छ ।

दीर्घकालीन शान्ति निर्माणका प्राथमिकताहरू

नेपालको हालसम्मको अनुभवले विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई द्वन्द्व अन्त्यको पर्याय ठान्ने, निर्वाचनलाई प्रजातन्त्रकै दर्जा

तुलना गर्ने वा राजनैतिक समावेशीकरण मात्रैले 'समस्याको जड'लाई सम्बोधन गर्छ भन्नेजस्ता साधारण विश्लेषण विरुद्ध सचेत गराउँछ । विशेषगरी यस्तो कार्यको दीर्घकालीन प्रकृतिलाई दृष्टिगत गर्दा नेपालमा शान्ति निर्माण एजेण्डाको केन्द्रबिन्दुमा रहेका दीर्घकालीन संरचनागत सुधारका लागि विकास सहयोग अहिले नै थाल्नुपर्ने कुरालाई रणनीतिले महत्वका साथ लिएको छ ।

शान्ति निर्माणका लागि मध्यम समयवधिका देखि दीर्घकालीन प्राथमिकताहरूको पहिचान गर्दा संवेदनशील राजनैतिक शान्तिको वातावरणलाई टेवा पुऱ्याउँदै र स्थानीय तवरकै नेतृत्वमा अघि बढ्नुपर्ने एजेण्डामाथि हस्तक्षेप नगरीकनै विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएका व्यापक रूपान्तरणका मुद्दाहरूलाई विकास साभेदारहरूले कसरी अगाडि बढाउन सहयोग गर्न सक्छन् भन्ने कुरामा यस रणनीतिले स्पष्ट बोलेको छ । यस सन्दर्भमा शान्ति तथा विकास रणनीतिले विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित सामाजिक समावेशीकरण, विधिको शासन, सुरक्षा क्षेत्र रूपान्तरण र सुधार, भूमिसुधार, असल शासन, तथा समावेशी वृद्धिविकास, राज्य पुनःसंरचना र रोजगार वृद्धिजस्ता दीर्घकालीन एजेण्डाहरूमा जोड दिएको छ ।

सामाजिक समावेशीकरण विस्तृत शान्ति सम्झौताको केन्द्रीय विषयवस्तु हो । महिला तथा परम्परागत रूपमा बहिष्करणमा परेका समूहहरूको राजनैतिक प्रतिनिधित्वका सवालमा प्रगति हासिल भएता पनि सम्बोधन गरिनुपर्ने मुद्दाहरू अझै थुप्रै बाँकी छन् । संविधानमा समावेशीकरणको मुद्दालाई कसरी सम्बोधन गरिन्छ ? विशेष गरी ऐतिहासिक रूपले सीमान्तीकरणमा परेका समूहहरू तथा जनताका लागि नयाँ संघीय शासन व्यवस्थामा समावेशीकरणका नियन्त्रण एवं सन्तुलनका उपायहरू के-कस्ता हुन्छन् ? विभेदकारी प्रचलनहरू अन्त्य गर्न अझ के गर्नु आवश्यक हुन्छ ? आदि ।

सम्भाव्य विकास सहयोगका क्षेत्रहरूमा लैङ्गिक तथा सामाजिक अवस्थाका हिसाबले मसिनो रूपमा खण्डीकृत/वर्गीकृत तथा सङ्कुलन; चालू विस्तारित क्षेत्र अवधारणाहरूमा लैङ्गिक एवं सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी सूचनाहरूको राम्रो प्रयोग; निजामती सेवामा सकारात्मक पहलका कार्यक्रमहरूमा सहयोग तथा विभेदकारी कानुनहरूको अन्त्य; समावेशीमूलक छात्रवृत्तिको वृद्धि-विस्तार र आईएलओ महासन्धि १६९ बारे नागरिक पहुँचका कार्यक्रमहरू समावेश छन् । समग्रमा रणनीतिले कोषहरूलाई अझ बढी लक्ष्य केन्द्रित हुनुपर्ने र ती समष्टिगत आवश्यकता विश्लेषणमा आधारित हुनुपर्ने एवं सुधार थालिएका हरेक तहहरूमा समावेशीकरणको मुद्दाप्रति उच्च संवेदनशीलता अपनाई कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिनुपर्ने जिकिर गरेको छ ।

विधिको शासन विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित लगभग हरेक प्रावधान कार्यान्वयन गराउनका लागि नभै नहुने पूर्वशर्त हो । जहाँ विधिको शासन कमजोर हुन्छ, त्यहाँ सरकारप्रतिको जनविश्वास पनि कमजोर हुन्छ । यस क्षेत्रमा हासिल गरिएका केही मध्यम उपलब्धिहरूका बावजूद पनि भ्रष्टाचार, राजनैतिक हस्तक्षेप र दण्डहीनताका मुद्दाहरू अहिले पनि कायमै छन् । सरकारलाई यस्तो ज्यादै मिश्रितखालको क्षेत्र -जुन राजनैतिक तथा स्रोतजन्य सीमिततामा भर पर्दछन् ती समस्याहरूको समाधानमा सहयोग गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । तर पनि न्यायमा पहुँच बढाउन सरकारलाई सहयोग गर्नुको मुख्य औचित्य र यस क्षेत्रमा संयोजित क्षेत्रगत सहयोग प्रदान गर्नुको महत्वलाई विकास साभेदारहरूले राम्ररी बुझेका छन् । यस रणनीतिमा विस्तारित सहयोगका लागि पहिचान गरिएका सम्भाव्य क्षेत्रहरूमा, नयाँ विधायिकी ऐन कानूनहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग; मुद्दाहरूको प्रभावकारी अभियोजन/सम्पादन तथा फैसलाहरूको कार्यान्वयन; न्यायमा पहुँच बढाउनका लागि गरिने प्रयासहरूको वृद्धि; न्यायपालिका तथा सुरक्षा सेवाहरूलाई समावेशी बनाउने प्रयासहरू; विवाह, जन्म-मृत्यु दर्ता/प्रमाणीकरण कार्यमा सहयोग तथा नागरिकताका क्षेत्रमा हुने सहयोग; आवश्यकता मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक सहयोग; र विधिको शासनका लागि रणनीति विकाससम्बन्धी सहयोग समावेश छन् ।

जनताको पूर्ण विश्वास जित्ने गरी र सार्वजनिक सुरक्षाको अभिवृद्धि हुने गरी सुरक्षा क्षेत्रलाई रूपान्तरण गर्नु नेपालको सफल शान्ति प्रक्रियाको अभिन्न अङ्ग हो । नेपाललाई एकीकृत सुरक्षा क्षेत्रको खाँचो छ, जुन प्रभावकारी, उपयुक्त, धान्न सकिने, समावेशी र लोकतान्त्रिकरूपमा निर्वाचित सरकारप्रति जवाफदेही रहन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताले नेपाली सेनाको 'लोकतान्त्रीकरण' गर्नुपर्ने उल्लेख छ । साथै प्रहरी व्यवस्थालाई समग्रमा सुदृढ बनाइनुपर्ने र अभै राम्रो समन्वय कायम गरिनुपर्ने आवश्यकता छ । तर यी गतिविधिका लागि चाहिने राजनैतिक सहमति अभै पनि बन्न सकेको छैन । तैपनि यही सहमति बन्ने विश्वासमा आधारित रही विकास साभेदारहरूले सरकारलाई सम्भाव्य यी क्षेत्रहरूमा सहयोग गर्न सक्छन्, जस्तै: राष्ट्रिय सुरक्षा रणनीति तर्जुमा, वृहत्तर कानुनी तथा नीतिगत खाका निर्माण, प्रहरी कार्यसम्पादनमा सुधारका उपायहरू र प्रभावकारी नागरिक अनुगमन संयन्त्रहरूको निर्माणकार्य आदि ।

भूमि सुधार विस्तृत शान्ति सम्झौताको मुख्य अङ्ग हो र भूमिविहीनता तथा भूस्वामित्वको असुरक्षाजस्ता विषयहरू ग्रामीण गरिबी, सामाजिक अन्याय र खाद्य असुरक्षाका मुख्य कारक हुन् । कृषिमा संलग्न ३३ लाख ६० हजार घरधुरीहरूमध्ये भण्डै

आधाजसोसँग जीविकोपार्जन गर्नका लागि समेत भूमि अपर्याप्त भएको तथ्यले भूमिमाथि दबाव बढ्दै गइरहेको देखाउँछ । यस क्षेत्रमा भूमिहीन, विपन्न तथा सामाजिकरूपमा लाभबाट बञ्चित समुदायहरूलगायत व्यापक सम्पत्ति अधिकारका पक्षधर जग्गाधनीहरूले राखेका सुधारका अपेक्षा धेरै नै छन् । भूमि सुधार प्रक्रियाको ज्यादै राजनैतिक र सार्वभौम प्रकृतिका कारण र त्यसमा पनि द्वन्द्वताका नष्ट हुन पुगेका थुप्रै भूमिसम्बन्धी अभिलेख तथा नक्साहरूका कारण अफ जटिल बन्न पुगेको यस समस्याको समाधानका लागि ज्यादै सहभागितामूलक र वार्तामा आधारित अवधारणामा काम गर्नु जरूरी हुन्छ । राजनैतिक तहबाट यस विषयमा टुङ्गो लागिसकेपछि विकास साभेदारहरूले यस जटिल प्रक्रियामा ती सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न आवश्यक उपयुक्त वातावरणको प्रवर्द्धन गरी सहयोग गर्न सक्छन् । त्यस्ता सहयोगका सम्भाव्य क्षेत्रहरूमा बँधुवा मजदुरहरूलाई सहयोग; भूमि एवं सम्पत्तिमाथि महिलाको पहुँचमा वृद्धि; नष्ट हुन पुगेका कित्ता नापी नक्सा तथा भूमिसम्बन्धी अभिलेखहरूको पुनःस्थापना वा प्रतिस्थापना; राष्ट्रिय भूमि नीति तथा भूमि उपयोग नीतिहरूको कार्यान्वयन; भूमि अभिलेखहरूको प्रशासनिक कार्य, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा व्यवस्थापन; र भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी संस्थागत क्षमता अभिवृद्धिजस्ता विषय समावेश छन् ।

असल शासनलाई राज्यमाथि जनताको विश्वास बढाउन र यसको वैधतालाई सुदृढ तुल्याउन पूर्वसर्तका रूपमा लिइन्छ । यी दुवै शान्तिका लागि गरिने प्रयासका महत्वपूर्ण खम्बाहरू हुन् । विस्तृत शान्ति सम्झौताले प्रतिनिधिमूलक, जवाफदेही, पारदर्शी तथा सहभागितामूलक लोकतन्त्रप्रतिको प्रतिबद्धतालाई बल पुऱ्याउँछ तर असल शासन सुदृढ गर्नु दीर्घकालीन, जटिल र बहुआयामिक एजेण्डा हो । असल शासनसम्बन्धी नेपालले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने चुनौती धेरै छन् । खास गरी त्यस्ता चुनौती राजनैतिक स्थिरता, जवाफदेहिता, सरकारको प्रभावकारिता, नियमनकारी व्यवस्थाको गुणस्तर र भ्रष्टाचार नियन्त्रणजस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित छन् । यी कमीकमजोरीहरूका कारण राजनीतिज्ञहरूप्रति, कार्यकारीप्रति र कुशल प्रभावकारी समतामूलक तथा जवाफदेही ढङ्गबाट सेवा प्रवाह/प्रदान गर्ने राज्यकै क्षमताप्रति जनताको विश्वासमा असर पर्दछ । यस पाटोमा पनि विकास साभेदारहरूले सहयोग पुऱ्याउनसक्ने सम्भाव्य केही क्षेत्रहरू छन्- उदाहरणका लागि, यसमा सेवाप्रवाहसम्बन्धी जवाफदेहिता, पारदर्शिता, प्रभावकारितामा सुधार ल्याउन स्थानीय सरकारको 'माग' पक्षलाई सुदृढ गर्ने कार्य, अनुगमनलाई प्रभावकारी तुल्याउने कार्य र भ्रष्टाचार विरुद्धका विशेष पहलहरूजस्ता विषय समावेश छन् ।

असमानताले असन्तोषको भावनालाई बल पुऱ्याउँछ र राजनैतिक अस्थिरतालाई बढावा दिन त्यसको दुरुपयोग हुनसक्छ । असमानताको अवस्था हेर्दा एसियाका सबैभन्दा उच्च असमानता रहेका मुलुकहरूमध्येको एक नेपाल हो । त्यस्ता सामाजिक असमानताले नेपालको शान्ति निर्माण र विकास प्रयासलाई मात्रै होइन आर्थिक विकासलाई समेत नकारात्मक असर पारेको छ । औपचारिक तथा अनौपचारिक नियमहरू र संरचनाहरूले पनि निश्चित समूहहरूलाई उनीहरूको जात, जातीयता, धर्म र लिङ्गका आधारमा आर्थिक अवसरहरूको पहुँचबाट बञ्चित गराउँछन् । शिक्षाका स्तरहरूमा हुने असमानता, सेवाहरूमा पहुँचसम्बन्धी कुनै समुदाय विशेषका लागि विभेदकारी व्यवस्था, ग्रामीण क्षेत्रहरूमा अल्प वा न्यून रोजगारीको मात्रा उच्च रहनु र सुस्त गतिको कृषि क्षेत्रका कारण समावेशी आर्थिक वृद्धिको कुरामा पनि सम्झौता गर्नुपरेको अवस्था छ । सरकारका सामु विद्यमान चुनौतीमा रोजगारीका अवसरमा पहुँच दिलाएर आर्थिक, सामाजिक तथा लैङ्गिक समावेशीकरण प्रवर्द्धन गर्नु रहेको छ । साथै शिक्षा एवं तालिममा विस्तारित तथा बढी समतामूलक पहुँच दिलाउनु; उत्पादनमूलक सरसम्पत्तिको पहुँच र अधिकारका सवालहरूमा सुधार ल्याउनु; र बढी प्रभावकारी एवं लक्ष्य केन्द्रित सामाजिक संरक्षणका व्यवस्थाहरूलाई संस्थागत गर्नुपर्ने चुनौती पनि विद्यमान छन् । विकास साभेदारहरूले यी क्षेत्रहरूमा पनि सहयोग गर्न सक्छन् । उनीहरूले प्राथमिकताका साथ सरकारलाई अझ बढी लक्षित छात्रवृत्ति प्रदान गराउन, रकम निकास गराउन, असमानतासम्बन्धी परिमार्जित तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न, पूर्वाधारजन्य सेवाआपूर्ति बढाउन र श्रम स्थानान्तरणसम्बन्धी नीति नियममा सुधार गर्ने कार्यमा सहयोग गर्न सक्छन् ।

सङ्घीयता कार्यान्वयन गर्नका लागि राज्यको पुनःसंरचना गर्ने कार्य सामाजिक समावेशीकरणको विषयसँग सोभै जोडिएको विषय हो । यसमा अविभेद, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, कोटा, सकारात्मक पहल र मौलिक अधिकारजस्ता विषय समेट्ने दूरगामी प्रकृतिका प्रावधानहरू रहन्छन् । राज्यको पुनःसंरचनासम्बन्धी थुप्रै मुद्दाहरूमा अन्यौल र राजनैतिक सहमतिको अभाव कायमै छ । कार्यान्वयनका चरणमा पनि थुप्रै चुनौती आइलाग्नेछन्, जसले गर्दा धेरै नेपालीलाई लाभबाट वञ्चित गराइएको अनुभूति हुन सक्छ वा कमजोर रूपमा व्यवस्थापन गरिएका प्रक्रियाहरूप्रति नकारात्मक भावना जगाउन सक्छ । ती चुनौती त्यस्ता संरचनाहरूसँग सम्बन्धित हुनसक्छन्, जसले जनमानसका अपेक्षाहरू सम्बोधन नै गर्न सक्तैनन् । सरकारका नयाँ एकाइहरूको पर्याप्त लोकतान्त्रिक सशक्तीकरण गर्न अत्यन्त जरूरी हुने भएता पनि विकास साभेदारहरूका अगाडि सङ्घीयता र अधिकार निक्षेपणका विषयहरूले

स्रोतसाधन, समन्वय र कार्यक्रम पुनर्समायोजन गर्ने सवालहरूमा नयाँ चुनौतीहरू खडा गरिदिनेछन् । राज्य पुनर्संरचना कार्यलाई साभेदारहरू तथा राष्ट्रिय एवं उप-राष्ट्रिय सरकारहरू दुवैले संक्रमणकाल एवं पुनर्संरचनासम्बन्धी संयन्त्र स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता जनाएर सहयोग गर्नु आवश्यक हुनेछ । यसका लागि उल्लेख्य मात्रामा स्रोतसाधन र योजना निर्माण गर्नु आवश्यक हुनेछ । विकास साभेदारहरूले यस्तो संक्रमणकालीन व्यवस्थापनमा संलग्न सरकारी निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न र लैङ्गिक रूपमा संवेदनशील, मानवअधिकारमा आधारित तथा समावेशी सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा उनीहरूको सीप तथा क्षमता बढाउन सहयोग गर्न सक्छन् ।

रोजगारीको बढ्दो मागलाई सम्बोधन गर्न रोजगारीका अवसरहरू बढाउनुपर्दछ । नेपालको सम्पूर्ण जनशक्तिमध्ये छ भागको एक भागमात्र तलब पाउने रोजगारीमा संलग्न छ । व्यापक मात्रामा रोजगारी बढाउने खालका परियोजनाले शान्ति र विकासका लागि ठोस सहयोग पुग्नुसक्छ । तर युवा समूहलाई शान्तिको ठोस प्रतिफल दिलाउन रोजगारीका अवसरहरूमा बढोत्तरी, आय उपार्जन तथा उनीहरूको सशक्तीकरणका उपाय खोज्नु जरूरी हुन्छ किनकि विशेष गरी यो उमेर समूह शान्ति बिथोल्नेहरूको भड्काउमा लाग्नसक्ने खतरा बढी हुन्छ । विकास साभेदारहरू रोजगारीका अवसर वृद्धि गर्ने विभिन्न उपायलाई सहयोग गर्न इच्छुक छन् । ती उपायहरूमा रोजगारी सम्बन्धमा राष्ट्रिय कार्ययोजना निर्माण गर्नु; समावेशी प्रकृतिका सरकारी रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्नु; लगानी र दिगो उद्यमका लागि अनुकूल वातावरणको सिर्जना गर्नु, प्राविधिक एवं व्यावसायिक तालिम उपलब्ध गराउनु, लघुवित्त कार्यक्रमहरूमा सहयोग गर्नु र अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक आप्रवासीका रूपमा मुलुकबाहिर रहेका ठूलो सङ्ख्याका नेपाली जनसमुदायको अवस्था सुधारका कार्यक्रमहरूमा सहयोग पुऱ्याउनु रहेको छ ।

शान्ति निर्माणमा सहयोग गर्न नयाँ अवधारणाहरू

नेपालमा शान्ति र विकाससम्बन्धी योगदानमा अभिवृद्धि गर्नुका साथै सहायता परिचालन गर्ने तरिकालाई सुधार गर्न पनि तत्पर छन् । राष्ट्र निर्माण र शान्ति निर्माण अभिन्न रूपमा जोडिएका, दीर्घकालीन र ज्यादै जटिल राजनीतिक प्रक्रियाहरू हुन् । विकास साभेदारहरू अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवबाट सिक्निएका सान्दर्भिक कुराहरू यहाँ लागू गर्दा आइपर्ने नेपालका जटिल राजनीतिक र सामाजिक विशिष्टताहरू ख्याल गर्नुपर्ने कुरामा सजग छन् । यो रणनीतिले कमजोर अवस्थामा रहेका राष्ट्रहरूमा विकास प्रभावकारिता, संयोजन र सञ्चालनमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरू अनुरूप काम गर्ने उपायहरूको

रूपरेखा तयार पारेको छ । आर्थिक सहयोग तथा विकास सङ्गठन (ओईसीडी)को विकास सहयोग समिति (डिएसी)का कमजोर अवस्थामा रहेका राष्ट्र र अवस्थाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताका असल सिद्धान्तहरू (OECD/DAC Principles for Good International Engagement in Fragile States and Situations) नेपालको विकासका सबै साभेदारहरूले अवलम्बन गर्नुपर्दछ । यी सिद्धान्तहरू खासगरी परिस्थितिजन्य विश्लेषणको अनुगमन कार्यमा र सो विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षलाई कार्यक्रमहरूमा प्रतिविम्बित गर्ने सन्दर्भमा लागू गरिनुपर्दछ । विकास सहयोग समितिका सिद्धान्तहरूले कोषबारे पूर्वानुमान लगाउन सकिने कुरा, यथार्थपरक योजना र समयसीमाको महत्त्वलागायत अवसरबाट लाभ लिनका लागि लचकता आवश्यकता हुन्छ भन्ने कुरामा पनि जोड दिन्छन् ।

साभेदारहरूले सरकारसँग अझ नजिक रहेर काम गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई महत्त्व दिन्छन् । शान्ति र विकास रणनीतिको मूल आशय पनि सरकारको वैदेशिक सहायता नीति तथा कार्ययोजनाको प्रभावकारितामा टेवा पुऱ्याउने रहेको छ । विकास साभेदारहरूले सहायताको प्रभावकारिताका लागि पेरिस घोषणा र अन्य दस्तावेजहरूमा तय गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय संयोजन र आबद्धतासम्बन्धी कार्यसूचीका आधारमा अझ बढी काम गर्नेछन् भन्ने नेपाल सरकारको ठूलो अपेक्षा रहेको छ । नेपालमा दुईवटा क्षेत्रगत अवधारणा (SWAps) लागायत विभिन्न प्रकारका संयोजित र सामञ्जस्यपूर्ण कार्यशैलीको प्रयोग गर्दै पेरिस घोषणामा तय गरिएका प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्ने कार्यमा विकास साभेदारहरूबाट केही प्रगति भएको छ । तर यस्तो सामञ्जस्यता (एकरूपताको अर्थमा) कायम गर्ने कार्य र सरकार तथा विकास साभेदारहरूबीचको साभ्भा जवाफदेहिताका कुरा पेरिस सिद्धान्तका त्यस्ता पक्षहरू हुन्, जसको पालना र कार्यान्वयन ज्यादै फितलो रहिआएको छ । साभेदारहरूले कोषको निकासका साथै सरकारको कार्य प्रणाली र प्रक्रियामा रहेका कमीकमजोरीसम्बन्धी पनि चासो व्यक्त गरेका छन् । भावी प्रयत्नले पेरिस घोषणामा उल्लेखित आपसी प्रतिबद्धताहरू सरकार र विकास साभेदारहरू दुवैबाट पूरा हुने सुनिश्चित गर्ने प्रणालीको सुदृढीकरण र वित्तीय व्यवस्थापनमा आफ्ना लक्ष्य केन्द्रित गर्नुपर्दछ ।

आफ्ना तर्फबाट नेपालका विकास साभेदारहरू निष्पक्ष रहन, मापनयोग्य नतिजालाई पुरस्कृत गर्ने र आफूले गरेका कार्यसम्पादनका लागि नेपाली जनताप्रति जवाफदेहि हुने कार्यमा प्रतिबद्ध रहँदै आएका छन् । नेपालमा शान्ति निर्माणको कार्यमा आफ्ना अवधारणामा सुधार ल्याउने सन्दर्भमा आफूहरूबीच कामको अझ संयोजित विभाजन गर्न र विभिन्न भौगोलिक

क्षेत्रहरूमा केन्द्रित भई काम गर्न प्रतिबद्ध छन् । साथै सङ्घीयतासम्बन्धी योजना निर्माण र सहयोग संयोजन कार्यमा सरकारसँग मिलेर काम गर्न, आफ्ना खर्च र नतिजाहरूसम्बन्धी बढी पारदर्शिता उपलब्ध गराउन, सबै नयाँ कार्यक्रमहरूमा द्वन्द्व-संवेदनशील विकास अवधारणालाई मूल प्रवाहीकरण गर्न र परम्परागत रूपमा बहिष्करणमा परेका समुदायहरूमा आफ्ना प्रभाव वृद्धि गर्न पनि उनीहरू प्रतिबद्ध छन् ।

अझ ठोस रूपमा भन्दा नेपालको विकासका लागि दिइने सहायताले शान्ति निर्माणलाई सहयोग पुऱ्याओस् भन्ने ध्येयका साथ प्रमुख साधन तथा संयन्त्रहरूलाई अझ राम्ररी संयोजन गर्नुका साथै तिनको भूमिका निर्धारण गर्न सक्छ । शान्ति निर्माणमा प्रभावकारी वैदेशिक सहायता संयोजनको थप प्रवर्द्धनका लागि शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयका सचिवबाट अध्यक्षता गरिएको नेपाल शान्ति कोषका लागि संयोजनकारी संयन्त्रका रूपमा रहेको सरकार-दाता सल्लाहकार समूहको अझै समुचित संलग्नता/प्रयोगमा ध्यान दिइनुपर्दछ । यो संयन्त्रले शान्ति निर्माणको कार्यक्रम र स्रोतसाधनहरूको सुदृढीकरण र समीक्षा; आग्रह भएको खण्डमा शान्ति निर्माणका मुद्दा एवं चुनौतीसम्बन्धी सल्लाहको व्यवस्था; विकास साभेदारका कार्यक्रमहरूमा पृष्ठपोषणको प्रावधान; नेपाल शान्ति कोष, नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष र विश्व बैंकद्वारा सहयोग गरिएको आपतकालीन शान्ति सहायता परियोजनामार्फत् सहयोगका प्रावधानहरूको संयोजन; र भावी शान्ति निर्माणका चुनौतीका सम्बन्धमा सरकार र विकास साभेदारहरूबीच कामको बाँडफाँडजस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ । अर्थ मन्त्रालयको नेपाल कार्य सम्पादन समीक्षा (Nepal Portfolio Performance Review (NPPR) प्रक्रियाहरूमा दाताहरूको सहभागितालाई पनि परियोजना कार्यान्वयन र विभागीय कार्य व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित प्रणालीगत मुद्दाहरू समाधानको एउटा प्रभावकारी उपायका रूपमा पहिचान गरिएको छ । अन्त्यमा, यो रणनीतिले दाताहरूबीच सामञ्जस्य तथा तालमेल अभिवृद्धि गर्ने र सरकारका विकासका प्राथमिकता अनुरूप भूमिका तय गर्ने उद्देश्यका साथ नेपालका सबै साभेदारहरू, ओईसीडी/डीएसी दाताहरू, बहुपक्षीय र भारत तथा चीन जस्ता साभेदारहरूलाई एकै ठाउँमा ल्याउन खेलेको महत्त्वलाई दृष्टिगत गर्दा नेपाल विकास मञ्चका कामकारवाहीहरू अझै बढी नियमित हुनुपर्ने जिकिर गरेको छ । सन् २००४ मा भएको नेपाल विकास मञ्चको पछिल्लो बैठकलाई हेर्दा अब दोस्रो बैठक चाँडोभन्दा चाँडो हुनुपर्दछ भन्ने दाताहरूको तीव्र चाहना रहेको छ, जसले विकासका नतिजाहरू, सहायताको प्रभावकारी उपयोग र शान्ति निर्माण जस्ता विषयहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्न सकोस् ।

परिचय

“संविधानसभामार्फत नेपाली जनताको सार्वभौमसत्ताको सुनिश्चितता, अग्रगामी राजनीतिक विकास, राज्यको लोकतान्त्रिक पुनःसंरचना र आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक रूपान्तरण गर्न दुवै पक्षबीच भएको राजनीतिक सहमतिका आधारमा देशमा २०५२ सालदेखि चल्दै आएको सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गरी शान्तिपूर्ण सहकार्यको नयाँ अध्याय प्रारम्भ भएको घोषणा गर्दै..

नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)का बीच भएको युद्धविरामलाई दीर्घकालीन शान्तिमा परिणत गर्ने प्रतिबद्धताका साथ नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)का बीच यो विस्तृत शान्ति सन्धौता सम्पन्न गरिएको छ ।”

विस्तृत शान्ति सन्धौता, २०६३

नेपालको द्वन्द्व मूलभूतरूपमा राजनीतिक भए पनि यो सामाजिक-आर्थिक दुःखपीडामा आधारित र परिचालित थियो । शान्तिप्रक्रिया शान्तिलगायत निष्पक्ष र समानतामुखी समाजप्रतिको जनताको समर्थनको जगमा निर्माण भएको थियो । त्यसैले विस्तृत शान्ति सम्झौता आफैले एउटा महत्वाकांक्षी सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणको सूची तयार गर्छ साथै यसले समता, समावेशीकरण, सुशासन, दण्डहीनता, लैङ्गिक समानता र राज्यको पुनःसंरचना जस्ता विषयलाई सम्बोधन गरेको छ । यी कुराहरू नै विस्तृत शान्ति सम्झौताका मुख्य विशेषतामध्ये केही विशेषता हुन् । सन् २००६ (वि.सं. २०६३) मा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि नेपालमा देखिएका नाटकीय परिवर्तनले जनताको समतामुखी समाज र आर्थिक विकास सहितको लोकतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थाप्रतिको बढ्दो आकांक्षालाई प्रदर्शन गर्छ । ‘शान्ति र विकास एउटै सिक्काका दुई पाटा हुन्’ भन्ने उद्धरण यहाँ सान्दर्भिक छ ।

मन परे वा नपरे पनि विकास साभेदारहरू यो ऐतिहासिक मुद्दामा सहभागी भएका छन् । ६० वर्षको विकास सहयोगले केही प्रगति र हालसालैका केही दशकमा देखिएका अप्ठयाराहरूका लागि योगदान पुऱ्याएका छन् । वार्षिक सार्वजनिक खर्चको एक चौथाईभन्दा बढी खर्च सहायतामै निर्भर गर्छ ^१। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा केही विशेष लक्ष्यहरू छन् जसका लागि बाह्य लगानी आवश्यक छ । नेपालको द्वन्द्वोत्तर नयाँ सामाजिक सम्झौताको प्रकृति नेपालको विकासका प्रत्येक पक्षलाई छुने खालको छ र यसका लागि दिगो प्रयास चाहिन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा भएका महत्वाकांक्षी लक्ष्य हासिल गर्न शिक्षा क्षेत्रमा संलग्न व्यक्ति, स्वास्थ्य अधिकृत, कृषि क्षेत्रको विस्तारमा संलग्न अधिकारीहरूका साथै सबै तह र तप्काका नागरिक शान्ति

१ नेपालको बजेट अनुमान २००९/१० ।

निर्माणकर्ता बन्नुपर्छ । यसका साथै शान्ति स्थापनाका क्षेत्रमा भएका प्रगतिको अनुभूति लडाकू राखिएका शिविर र संविधानसभामा मात्रै नभई कक्षा कोठा र स्वास्थ्य क्लिनिकहरूमा पनि हुनुपर्छ ।

शान्तिका लागि गरिने सहयोग नियमित सहयोगभन्दा कसरी फरक छन् ? यी चुनौतीको सामना गर्न नेपालका विकास साभेदारहरू कसरी सङ्गठित हुनुपर्छ ? प्राथमिकताहरू के के हुन् ? कस्ता मुद्दाहरू ओभेलमा पर्न सक्लान् ? शान्ति प्रक्रियामा आफ्नो प्रभावलाई अधिकतम सहयोग गर्ने कार्यलाई सुनिश्चित गर्न विकास साभेदारहरूले आफ्नो कार्यशैलीमा कसरी सुधार गर्नसक्छन् ? आर्थिक सहयोग विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन (ओइसीडी)ले द्वन्द्वोत्तर वातावरणमा काम गरिरहेका विकास सहयोग समिति (डीएसी) का सदस्यहरूले यी प्रश्नलाई सम्बोधन गर्न साभेदार रणनीतिका साथ काम गरिरहेका छन् भन्ने कुराको सुनिश्चिताका लागि लामो सिफारिस गरेको छ^२ । शान्ति स्थापना प्रक्रियासँग सम्बन्धित साभेदार रणनीति नहुँदा दोहोरोपन हुने तथा सहयोगको प्रभावलाई अभिवृद्धि गर्ने क्रममा अवसरहरू छुट्ने र त्यसबीचको अन्तर कायम हुने जस्ता उच्च जोखिम रहन्छन् । सन् २००९ को पछिल्लो समयमा शान्ति र विकास रणनीतिको विकास गर्ने प्रक्रिया थालनी गरेर नेपालका विकास साभेदारहरू^३ यो अभावलाई सम्बोधन गर्न अग्रसर भए ।

यो रणनीतिले नेपालको शान्ति स्थापनाका चुनौतीको समाधान प्रस्तुत गर्दैन । यो जिम्मेवारी नेपालीमै रहन्छ । के गर्नुपर्छ भन्ने कुरा विस्तृत शान्ति सम्झौता र यससँग सम्बन्धित दस्तावेजहरूमा पाउन सकिन्छ । यसको सट्टा यसले विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई संरचनाका रूपमा प्रयोग गर्दै यो रणनीतिले अल्प र मध्यमकालमा विकास र शान्ति कहाँ भेट हुन्छन् भन्ने कुरालाई व्याख्या गर्न खोज्छ जसले गर्दा विकास साभेदारहरूका आफ्ना आफ्नै रणनीतिमा शान्ति स्थापनाका प्राथमिकताहरू अन्तरनिहित रहून्, शान्तिलाई सुदृढ गर्न आवश्यक पर्ने विकास लगानी छुट्याइयोस् र दीर्घकालीन शान्ति स्थापनाका कार्यसूचीलाई अल्पकालीन राजनीतिक सोचाइले पाखा नलगाऊन्^४ भन्ने सुनिश्चित गर्न सक्छन् । यसो गर्दा यो रणनीतिले नेपालका साभेदारहरूलाई आफ्ना कार्य विभाजन र समन्वय प्रणाली समीक्षा गर्न सक्ने बनाउँछ र आफ्नो कार्यशैलीलाई शान्ति सहायतामा पर्ने तिनीहरूको प्रभाव वृद्धि गर्ने गरी आत्मसात् गर्न सक्छन् कि सक्दैनन् भन्ने कुरा हेर्न पनि यसले सहयोग गर्छ ।

शान्ति र विकासबीचको सम्बन्ध

शान्ति र विकासबीच नजिकको सम्बन्ध छ तर यो सधैं राम्रोसँग बुझिँदैन (हेर्नुहोस् चित्र १) । केहीको बुझाइमा विकास शान्ति स्थापना हो, अरूका लागि शान्ति स्थापना त्यो हो जसले शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयनलाई प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउँछ । पर्यवेक्षकहरूले 'नकारात्मक शान्ति' (युद्ध नरहेको अवस्थाको सुनिश्चित गर्ने उपायहरू) जस्ता सङ्कीर्ण र सकारात्मक शान्ति (मुख्य कारक तत्वहरू र अझ विस्तृत रूपमा न्याय तथा पुनर्मिलनजस्ता दीर्घकालीन विषयहरू) जस्ता विस्तारित अवधारणाको व्याख्या प्रयोग गर्छन् कि गर्दैनन् भन्ने कुराले पनि विचार निर्माण हुन सहयोग पुऱ्याउँछ^५ ।

२ उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, OECD, Denmark: Development Assistance Committee (DAC) Peer Review, 2007.

३ एसियाली विकास बैङ्क, अस्ट्रेलिया/एयुएस एड, क्यानाडा/सिडा, डेनमार्क/डानिडा, डीएफआईडी, युरोपेली सङ्घ, एफएओ, फिनल्यान्ड, जर्मनी/जीटीजेड, आईएलओ, आईओएम, जाइका, नर्वे, ओचा, ओएचसीएचसीएचआर, एसएनभी, स्वीट्जरल्यान्ड/एसडीसी, यूएनएडस, यूएनडीपी, यूनेस्को, यूएनएफपीए, यूएनह्याबिड्यट, यूएनएचसीआर, यूनिसेफ, यूनिफेम, अनमिन, यूएनओडीसी, यूएसएड, डब्लूएफपी, डब्लूएचओ, विश्व बैङ्क ।

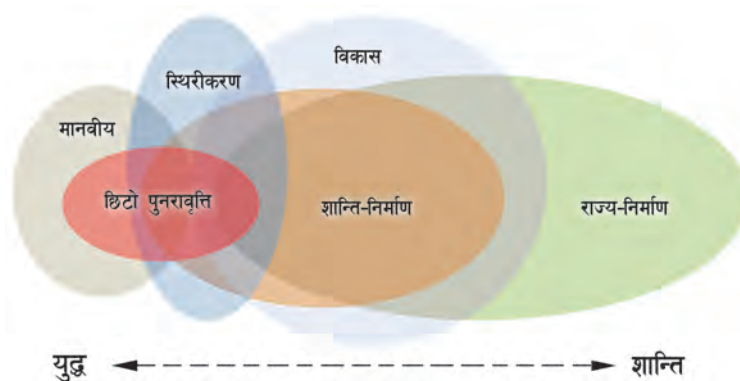
४ विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई यो विश्लेषणमा संरचनाका रूपमा लिँदा विकास साभेदारहरूलाई विस्तृत शान्ति सम्झौताको कुनै निश्चित अङ्ग/तत्वका रूपमा वा त्यहाँ उनीहरूले स्थान लिएको रूपमा व्याख्या गरिनुहुँदैन । शान्ति सम्झौतापछि अरू महत्वपूर्ण नेपाली सरोकारवालहरूको उदय भएका छन् र तिनीहरू विस्तृत शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ता होइनन् । अझै पनि नेपाललाई दिगो शान्तिमा सफलतापूर्वक लैजान विस्तृत शान्ति सम्झौताले राजनीतिक सहमतिलाई सबभन्दा राम्रो तरिका मानेको छ । यो सम्झौतालाई पुनः सम्झौता नभएसम्म विकास साभेदारहरूले एउटामात्र स्वीकृत संरचना भएको मान्छन् जसका आधारमा तिनीहरूले नेपाली नेताहरूले परिभाषित गरेको नेपालको शान्ति स्थापनाको आवश्यकतालाई बुझ्ने र प्राथमिकतामा राख्छन् ।

५ International Peace Institute, Peacebuilding, IPI Blue Paper No. 10, Task Forces on Strengthening Multilateral Security Capacity, New York, 2009 (p. 4). राम्रो परिभाषाका विषयहरूका राम्रो छलफलका लागि हेर्नुहोस्, Call, Charles T. and Elizabeth M. Cousens, Ending Wars and Building Peace, Coping with Crisis Working Paper Series, International Peace Institute, 2007.

यो कार्यसूचीका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई संरचनाका रूपमा प्रयोग गर्दा यो रणनीतिलाई परिभाषित गर्ने क्रमको अन्त्यसम्म पनि यो सकारात्मक शान्तिको निकट रहेको पाइन्छ । उटस्टाइन समूहले^६ विश्वस्तरमा शान्ति स्थापनाका लागि सुरक्षा गरेको कार्यले पनि नेपालको सन्दर्भमा यो एजेन्डालाई राम्रैसँग प्रतिबिम्बित गरेको देखिन्छ । यो समूहको सन् २००४ को प्रतिवेदन *शान्ति स्थापनाका लागि रणनीतिक संरचनाका* अनुसार दिगो शान्तिका लागि योगदान पुऱ्याउने विकास सहयोगको क्षमता ती कुरामा निर्भर रहन्छ जसले :

- सुरक्षालाई प्रवर्द्धन गर्छ,
- दीर्घकालीन शान्तिको राजनीतिक र सामाजिक आर्थिक जग स्थापना गर्न सहयोग गर्छ,
- मेलमिलाप सिर्जना गर्छ, युद्ध र न्यायको घाउको उपचार गर्छ साथै यसले,
- पहिलो तीनवटाका लागि आवश्यक पर्ने वस्तु र सेवा वितरण, रोजगारी र आय वृद्धि गर्न सहयोग गर्छ ।^७

समता, सुरक्षा, अधिकार र न्यायजस्ता विस्तृत शान्ति सम्झौताका आधारभूत मूल्यहरूलाई विकासले जति बढी प्रवर्द्धन गर्छ त्यति नै बढी नेपालमा दिगो शान्ति स्थापना हुने सम्भावना रहन्छ । उदाहरणका लागि, यदि शिक्षामा गरिने सहयोगले बहिष्कृत समुदायहरूलाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्छ, सांस्कृतिक र भाषिक विविधता पहिचान गर्ने गरी पाठ्यक्रम तयार गरिन्छ र शान्ति शिक्षालाई समावेश गरिन्छ साथै द्वन्द्वकालमा ध्वस्त भएका विद्यालयहरूको पुनर्निर्माण गरिन्छ वा विद्यालय व्यवस्थापनमा पूरै समुदायको प्रतिनिधित्व गरिन्छ भने विद्यालय शिक्षामा हुने विकास सहयोगले शान्ति स्थापना गर्न सहयोग पुग्नेसक्छ ।

चित्र १ : युद्ध र शान्तिबीचको श्रेणी^८

^६ उटस्टाइन समूह विकास सहयोगमा जिम्मेवार मन्त्रीहरूको समूह हो । गरिबी न्यूनीकरण, भ्रष्टाचारविरोधी, दाताहरूबीच एकरूपता र निःशर्त सहयोगलाई महत्त्व दिने यो समूह विकास सहयोगको समन्वयका लागि महत्त्वपूर्ण मञ्च बनेको छ र अन्तर्राष्ट्रिय दाता समुदायमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको छ । यसमा सुरक्षा जर्मनी, नेदरल्यान्ड्स, बेलायत र नर्वे रहेका थिए भने पछि क्यानाडा र स्वीडेन समावेश भए ।

^७ Dan Smith, *Towards a Strategic Framework for Peacebuilding: Getting their Act Together*, Overview Report of the Joint Utstein Study of Peacebuilding, Royal Norwegian Ministry of Foreign Affairs, Oslo, 2004.

^८ Bailey and Pavanello, "Untangling Early Recovery". HPG Policy Brief, No. 38, Humanitarian Policy Group, Overseas Development Institute, London, 2009, बाट लिइएको हो । यसलाई also used in OECD, *Transition Financing: Building a Better Response*, Conflict and Fragility Series, Paris, 2010. मा पनि प्रयोग गरिएको छ ।

शान्ति प्रक्रियामा विकास साभेदारहरूको भूमिका भनेको नेपाली जनताको नयाँ आकांक्षा प्रतिविम्बित हुने गरी विकासको लाभ वितरण गर्न सरकारलाई सहयोग गर्दै शान्ति प्रक्रियालाई दिगो बनाउन सघाउनु हो । शान्ति प्रक्रियाले विकासका लागि थप लगानी माग्छ र विकास सहयोग पनि सङ्क्रमणबाट बच्दै गुञ्जनुपर्ने हुन्छ । यसो गर्दा विकास साभेदारहरूले नियमित खालका चुनौती पनि सामना गर्नुपर्छ, विकास साभेदारहरूले संवेदनशील सङ्क्रमणकालीन वातावरणमा सुसूचित निर्णय लिनुपर्ने हुन्छ जहाँ विभिन्न पक्षबीचको विश्वास कमजोर हुन्छ, सरोकारवालाहरूको बेग्लाबेग्लै दृष्टिकोण हुन्छ र राजनीतिक विकासलाई अन्तिम रूप दिन अवश्य पनि व्यवधान हुन्छन् नै ।

खासगरी स्थानीय तहमा हुने कमजोर सेवा प्रवाहका कारण विकासप्रति जनता निराश हुन्छन् । अरु शान्ति प्रक्रियामा जस्तै यहाँको विकासका सम्भावनालाई राजनीतिक प्रक्रियाले प्रभावित पार्छ नै त्यसैले सर्वसाधारण नागरिकको जीवनमा परिवर्तन ल्याउन प्रस्ट रूपमा फाइदा पुग्ने गरी लाभ उपलब्ध गराउन नीति निर्माण र भौतिक निर्माणका बीच सन्तुलन ल्याउन आवश्यक छ जसले सर्वसाधारण मानिसको जीवनमा वास्तविक परिवर्तन ल्याउँछ र अस्थिरताको जोखिम कम गर्छ ।

अरु केही मुलुकलाई शान्तिका लागि दिइएको विकास सहायतामा कमजोर समन्वय र कमजोर रणनीतिक व्यवधानका शिकार भएका छन् । कतिपय अवस्थामा यस्तो सहयोगका लागि रणनीतिक व्याख्याको आवश्यकता नभए जसरी लागू गरिए यसले वास्तवमै यसको प्रभावकारितामा कमी ल्याएको छ । सरकारले अहिले भोग्नुपरिरहेका अरु चुनौतीको तुलनामा शान्ति स्थापनाका लागि परिचालन हुने अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग सापेक्षिक रूपमा सहज हुनुपर्ने हो किनकि विकास साभेदारहरू सरकारको नेतृत्व मान्न तयार छन् । तर पनि तिनीहरूले आफ्नो सामूहिक प्रभाव अधिकतम बनाउन आफ्नो सहभागिताका लागि रणनीति बनाउनैपर्छ । यसो गर्दा उनीहरू आफ्ना विगतका भूमिकालाई समीक्षा गर्न र भविष्यको सहयोगका लागि पाठ सिक्न तयार हुनुपर्छ ।

रणनीतिको आवश्यकता र भूमिका

अरु मुलुकमा जस्तै शान्ति सम्झौतापछिका सुस्का चरणमा शान्तिका लागि चुनौती धेरै हुन्छन् तर पनि विगतलाई सुधार गर्न सक्ने सम्भावना पनि त्यत्तिकै हुन्छन् । यो रणनीति आगामी पाँच वर्षको अवधिमा नेपाल र यसका विकास साभेदारहरूले भोग्नुपर्ने चुनौतीमा केन्द्रित छ । यस रणनीतिको उद्देश्यका लागि शान्ति र विकासका दुईवटा मुख्य आयाम छन् : (क) अझ बढी समावेशी, समतामूलक र समुन्नत नेपाल निर्माणका लागि सहयोग गर्न विस्तृत शान्ति सम्झौताले किटान गरेका मुद्दामा सघाउनु (ख) द्वन्द्व निम्त्याउने खालका जोखिम घटाउन सहयोग पुग्ने गरी आधारभूत वस्तु र सेवाको वितरण गर्ने विकास कार्य सबल बनाउने । यसको विषयवस्तु शान्ति र विकासको मिश्रण हो । त्यसैले यो रणनीति दिगो शान्तिका लागि विकास साभेदारहरूको योगदान हो न कि वैकल्पिक विकास रणनीति ।

सरकारको त्रिवर्षीय योजना २०१०/११-२०१२/१३ (२०६७/६८-२०६९/७०) तयारीको अन्तिम चरणमा छ । यसले विकास साभेदारहरूलाई शान्ति र विकासबारे आफ्ना विचार राख्ने ठाउँ दिएको छ । यो रणनीतिलाई सहयोगी र पूरक दस्तावेजका रूपमा तयार गरिएको छ जसले विस्तृत विकास संरचनाभित्र शान्ति स्थापनामा केन्द्रित हुने सुनिश्चितता प्रदान गर्छ । यो रणनीतिमा पहिचान गरिएका विषयहरू विभिन्न तरिकाले त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्रमा प्रतिविम्बित भएका छन् । यो योजनाको अध्याय १० मा शान्ति, पुनःस्थापना र समावेशी विकास समावेश गरिएको छ जसमा समानता

र समावेशीजस्ता महत्वपूर्ण विषयहरू पहिचान गरिएका छन् भने अध्याय ११ मा सुशासन र मानवअधिकार समावेश गरिएको छ । यो रणनीतिमा प्रत्यक्ष रूपमा नसमेटिएका धेरै विषय भए पनि त्रिवर्षीय योजनाको विस्तृत संरचना, अन्य विकास कार्यक्रमका साथै शिक्षा, स्वास्थ्य र स्थानीय शासनजस्ता क्षेत्रगत अवधारणालाई रणनीतिक संरचनामा समेटिएका छन् । प्रत्यक्षरूपमा यो दस्तावेजमा सम्बोधन गरिएको नभए पनि यो रणनीतिले यी अरु विकास रणनीतिलाई परोक्ष रूपमा सघाउँछ । यो रणनीतिको विशेषता शान्ति र विकासको सम्बन्धमा विशेष रूपले केन्द्रित हुनु हो । सौभाग्यवश नेपालमा विकास र शान्ति राजनीतिक दलका नेताहरू र विकास साभेदारहरूको साभ्भा उद्देश्य बनेको छ जुन कुराले यो रणनीति निर्माणमा जगको काम गर्छ ।

तथ्यहरूले के देखाउँछन् भने नेपालका अधिकांश मानिसका लागि शान्ति भनेको युद्ध नहुनुमात्रै नभएर अरु धेरै कुरा हो । जनता हिंसा अन्त्य भएको र न्यायमा पहुँच बढेको हेर्न चाहन्छन् । राजनीतिक वा सामाजिक वा आर्थिक जे भए पनि घरपरिवारले भोग्नुपरेका जोखिमलाई सम्बोधन गर्ने काम भएको हेर्न चाहन्छन् । शान्ति दिगो हुनलाई अझ बढी भौतिक र मानवीय सुरक्षा प्रदान गरिनुपर्छ र सेवामा अझ बढी समतामूलक पहुँच प्रदान गर्नुपर्छ । शान्ति प्रक्रियाको दायित्व नेपालीमै रहेको भए पनि विकास साभेदारहरू यो प्रक्रियामा सरोकारवाला हुन् र तिनीहरूले पनि शान्ति स्थापनामा सहयोग गर्नसक्छन् ।

मुलुकभरि नै राज्यले आधारभूत सेवा प्रवाह गरिरहेको भए पनि जनताको प्राथमिकता र चासो तथा राजनीतिक बनाइका बीचको अन्तर फराकिलो छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने जनताले राज्यले सुरक्षा, शिक्षा र स्वास्थ्यसहित आधारभूत आवश्यकतालाई सम्बोधन र रोजगारी प्रवर्द्धन जस्ता कुरा तत्काल गरोस् भन्ने चाहेका छन् । दिगो शान्तिमा मेलमिलाप र द्वन्द्व प्रभावितसँग गरिएका प्रतिबद्धता पूरा गर्नुपर्ने, सुधार भएको मानवअधिकारको अवस्था र विभेदको अन्त्य तथा विधिको शासन र जनताको सुरक्षामा सहयोग जस्ता विषय पनि समावेश हुन्छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा समावेश भएका विषयवस्तु र यसको कार्यान्वयनको वर्तमानको अवस्था (अध्याय २) बारे चर्चा गरेपछि यो रणनीतिले विकास साभेदारहरूले विस्तृत शान्ति सम्झौता (र त्यससँग सम्बन्धित सहमतिहरू) अल्पकाल (अध्याय ३) र मध्यकाल (अध्याय ४) मा कार्यान्वयन गर्न कसरी नेपाललाई सहयोग गर्नसक्छन् भन्ने कुराको पहिचान गर्ने कोशिस गर्छ । यो रणनीतिले अहिले भइरहेको सहायता प्रवाहको तरिकामा सुधार गरेर शान्तिका लागि विकास सहायतालाई अझ प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ भन्ने सुभाष पनि दिन्छ (अध्याय ५) । विकास साभेदारहरूले काम गरिरहेका वा विशेष सहायता प्रदान गर्न चाहिरहेका प्रस्तावित प्राथमिकताप्राप्त कार्यलाई पनि प्रत्येक खण्डमा उल्लेख गरिएको छ । यिनीहरू कार्ययोजनामा रूपान्तरित गरिएका छन् जसले पहिचान गरिएका शान्ति स्थापनाका प्राथमिकताहरूको कार्यान्वयनमा भएको प्रगति पहिल्याउने संयन्त्रका रूपमा काम गर्नेछन् ।

नेपालमा प्रतिविम्बित भएका अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले जस्तै सुरूको चरणमा शान्ति सम्झौता कमजोर र जोखिम उन्मुख हुन्छन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट गरेको छ । अरु मुलुकहरूमा शान्ति सम्झौतापछि हुने गरेको जस्तो नेपालमा भएको प्रगति भने फरक खालको छ । यहाँको शान्ति प्रक्रियामा दिगो शान्ति, राज्यको पुनःसंरचना र बढी समतामूलक समाजको सिर्जनाजस्ता चुनौतीपूर्ण उद्देश्यहरू छन् । जतिसुकै सक्षम वा एकताबद्ध भए पनि यी उद्देश्यहरू कुनै पनि राज्यका लागि दीर्घकालीन कार्यसूची हुन् । यसमा मुख्य रूपमा स्रोत र साधनको पनि कुरा आउँछ । विदेशी सहायतामा निर्भरता नबढाई यदि नेपालले कालान्तरमा शान्तिको लागत बहन गर्ने हो भने कृषि, जलस्रोत र पर्यटनको सम्भावनालाई वृद्धि गरेर मुलुकको

उच्च आर्थिक वृद्धिदरको सम्भाव्यतालाई पनि उपयोग गर्नुपर्छ । द्वन्द्वबाट पूर्णरूपमा पुनरुत्थान हुन र विस्तृत शान्ति सम्झौताका लक्ष्यको प्रतिफल प्राप्त हुन निःसन्देह समय लाग्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको चार वर्षको समय विकास साभेदारहरूको शान्ति र विकासका लागि समन्वित सहायता निर्देशित गर्न रणनीति कार्यान्वयन गर्न आवश्यक समयभन्दा बढी नै हो ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता र शान्ति स्थापनाका आगामी चुनौती

“आजदेखि राजनीतिक हत्या, हिंसा र आतङ्क मेलमिलापको राजनीतिले पुनःस्थापना हुनेछ”... । आजदेखि हामी सबै नयाँ युगमा प्रवेश गर्नेछौं । हामी सबै नेपाली नयाँ नेपाल निर्माण गर्न एकसाथ हुनुपर्छ । अबदेखि विश्वका द्वन्द्वप्रभावित मुलुकहरूले नेपाललाई द्वन्द्व समाधानको एउटा उदाहरणका रूपमा लिनेछन् ।”

स्व. गिरिजाप्रसाद कोइराला, २०६३ साल मङ्सिर ५ गते

“विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेपछि नेपालका जनता सम्पूर्ण विश्वलाई नै सन्देश दिनसक्ने भएका छन् । २३८ वर्ष पुरानो परम्परा तोडिएको छ । यो नेपाली जनताको जीत हो र प्रतिगामी तत्वको हार हो । युद्धमा जस्तै हाम्रो पार्टीले शान्ति सम्झौता कार्यान्वयन गर्न उत्तिकै उत्साहका साथ काम गर्नेछ । सबैलाई हामी यो स्पष्ट पार्न चाहन्छौं कि हामी हाम्रो विचारमा न त पुरातनवादी हौं न त कट्टरपन्थी । संविधानसभाको निर्वाचनपछि आफ्नो मुलुकको विकास गर्न नेपाली जनताले युद्धस्तरमा काम गरेर अर्को चमत्कार गर्नेछन् ।

पुष्पकमल दाहाल “प्रचण्ड”, २०६३ साल मङ्सिर ५ गते

२ क. परिचय

सन् २००६ को अप्रिल (विक्रम संवत् २०६२-६३ साल)को जनआन्दोलन जसले संसद् पुनःस्थापना गरेको थियो त्यसै क्रममा सन् २००६ को नोभेम्बर २१ (२०६३ मङ्सिर ५ गते) विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भयो । सात दलीय गठबन्धनको सरकार (जसमा नेपाली काँग्रेस, नेपाली काँग्रेस (प्रजातान्त्रिक), नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-एमाले, नेपाल मजदुर किसान पार्टी, नेपाल सद्भावना पार्टी-आनन्दीदेवी, संयुक्त वाम मोर्चा र जनमोर्चा-नेपाल रहेका थिए) र त्यसबेलाको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच हस्ताक्षर भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता अहिलेको शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण दस्तावेज हो । यसलाई शान्ति प्रक्रियाको वैध आधारका रूपमा लिइएको छ जसको आधारमा अरु सम्झौता भएका छन् ।^९

९ विस्तृत शान्ति सम्झौता आधार दस्तावेज भएकाले यो शान्ति प्रक्रियाको सन्दर्भ दस्तावेजमात्रै नभएको कुरा बुझ्न आवश्यक छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछिका महिनाहरूमा धेरै नयाँ पात्रहरूको उदय भएको छ जुन मङ्सिरको सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ता होइनन् र जसले त्यसपछि सरकारसँग शान्तिसँग सम्बन्धित सम्झौता गरे । खासगरी, मधेसी आन्दोलन यो वर्गमा पर्छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताका माध्यमबाट सबै पार्टी राष्ट्रियता, लोकतन्त्र, मानवअधिकार, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक र राजनीतिक समावेशीकरण तथा सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरणका सिद्धान्तमा सहमत भएका छन् । यसको क्षेत्र व्यापक र महत्वाकांक्षी छ । यसमा द्वन्द्व निष्कर्षमा पुऱ्याउने र सङ्क्रमण व्यवस्थापन गर्ने उपायहरूका अतिरिक्त द्वन्द्वको मूल कारक तत्वको विश्लेषण र रूपान्तरित नेपालको सोच पनि समावेश छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताले अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन उपायलाई स्पष्टरूपमा पहिचान गरेको छैन तर पनि यो रणनीतिको विश्लेषणले विस्तृत शान्ति सम्झौताका तीन विस्तृत विषयगत क्षेत्रहरूको वर्गीकरण गरेको छ । तिनीहरू हुन् : सङ्क्रमणकालीन उपायहरू: द्वन्द्वको तत्काल अन्त्यका लागि अल्पकालीन राजनीतिक र सुरक्षा तथा विस्तृत सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण गर्ने मध्यकालीन र दीर्घकालीन उपायहरू ।

अल्पकालीन राजनीतिक र सुरक्षासम्बन्धी उपायहरूमा तत्काललाई हिंसा रोक्ने कार्यको सुनिश्चिता गर्ने विषय पर्दछन् जसमा माओवादी सेनालाई शिविरमा राख्ने, नेपाली सेनालाई ब्यारेकमा सीमित गर्ने, हातहतियार र गोलीगठ्ठाको भण्डारण व्यवस्था, युद्धविरामको घोषणा र दुवै पक्षबाट सैन्य कारबाही तथा हातहतियारसहितका सेनाको परिचालन रोक्ने र नेपाली सेनाको लोकतन्त्रीकरणका लागि कार्ययोजना कार्यान्वयनसहित माओवादी सेनाको पुनःस्थापना समावेश छन् ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताले परिभाषित गरेको सङ्क्रमणकालीन उपायहरूमा संविधानसभाको निर्वाचन गराउने र संविधानसभाको पहिलो बैठकबाट राजतन्त्र उन्मूलनको घोषणा गर्ने, नयाँ संविधानको तयारी, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र द्वन्द्वका कारण बेपत्ता भएकाहरूको खोजी गर्ने आयोगलगायत सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको स्थापना, राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोग र राज्यको पुनःसंरचना आयोगलगायत विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयन संयन्त्र निर्माण, स्थानीय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा व्यक्तिहरूबाट मानवअधिकारको अनुगमन गर्ने व्यवस्था, नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय नियोग (अनमिन) ले हातहतियार र सेनाको व्यवस्थापनको अनुगमन गर्ने, आन्तरिक रूपले विस्थापितहरूको घर फिर्ती र कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने रहेका छन् ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा प्रतिबद्धता जनाइएका मध्यम र दीर्घकालीन उपायहरू^{१०}मा निम्न कुराहरू पर्छन् :

- वर्ग, जातजाति, भाषा, लिङ्ग, संस्कृति, धर्म र क्षेत्रका आधारमा हुने विभेद अन्त्य गर्ने;
- दलित^{११}, जनजाति, अल्पसङ्ख्यक र मधेसीहरू^{१२}ले भोग्नुपरिरहेका समस्या पहिचान गर्ने र राज्यका निकायहरू तथा सार्वजनिक सेवाहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने;
- सामाजिक र राजनीतिक समावेशीकरणसहितको राज्य पुनःसंरचना गर्ने, शिक्षा, आधारभूत स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी र खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने;
- शान्ति सुरक्षा र विधिको शासन सुनिश्चित गर्ने र दण्डहीनताको अन्त्य (भ्रष्टाचार विरुद्ध कारवाही गर्ने नीति अख्तियार गर्ने समेत);
- सुकुम्बासी र बँधुवा मजदुरका लागि सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने;
- मजदुरको अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै बजार अर्थतन्त्र प्रवर्द्धन गर्ने;

^{१०} फेरि, विस्तृत शान्ति सम्झौताले स्पष्ट रूपमा अल्प, मध्यम र दीर्घकालीन उपायहरू उल्लेख गर्दैन । यसको वर्गीकरण यो रणनीतिका लागि यसका लेखकले गरेका हुन् ।

^{११} दलितले धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक र आर्थिक रूपले उत्पीडित र 'छुन नहुने' जातिको समूहलाई बुझाउँछ । यिनीहरू विभिन्न भाषा र जातीय समूहमा छन् । दलित सबै समान छैनन् ।

^{१२} मधेसीहरू मधेस भनिने नेपालको दक्षिण समथर भू-भाग तराईका आदिवासी जाति हुन् ।

तरिबर : अजतिज/सागर श्रेष्ठ

- महिला र बालबालिकाका अधिकारहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्ने;
- कामदारहरूका अधिकारहरू संरक्षण र प्रवर्द्धन हुने गरी बजार अर्थतन्त्रको प्रवर्द्धन ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ताहरूले सम्झौतालाई राजनीतिक सहमतिका आधारमा भएको शान्तिपूर्ण सहकार्यको नयाँ युगको सुस्वात भन्ने घोषणा गरेका छन् । यसमा मुलुकले भोग्नुपरेका चुनौतीको समाधान गर्न संविधानसभामार्फत राज्यको लोकतान्त्रिक पुनःसंरचना र आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक रूपान्तरण गर्न शान्तिपूर्ण सहकार्यको अग्रगामी राजनीतिक निकास रहेको छ ।

यो रणनीति तयार गर्ने बेलासम्ममा (विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको चार वर्षपछि) शान्ति प्रक्रियाका उपलब्धि ऐतिहासिक छन् । यसमा युद्धविराम कायम राख्नु, सन् २००८ मा संविधानसभाको निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न हुनु, शान्तिपूर्ण रूपमा नेपाल सङ्घीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भएको घोषणा र नयाँ संविधान मस्यौदा तयार गर्ने कार्यको महत्वपूर्ण तयारी पर्दछन् ।

यी कोसेढुङ्गाबाहेक धेरै महत्वपूर्ण प्रतिबद्धता अझै पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुनै बाँकी छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा निहित शक्ति विभाजन व्यवस्था लामो समयसम्म कायम रहन सकेन, शान्ति सम्झौता हस्ताक्षर भएपछि एउटा वा अन्य मुख्य राजनीतिक दल विपक्षी दलका रूपमा बसेका छन् । यहाँ विश्वासको कमी छ र राजनीतिक दलहरूका भिन्नखाले विरोधाभाषपूर्ण विचार आउँछन् । यसले शान्ति सम्झौतामा गरिएका प्रतिबद्धताको पूर्ण कार्यान्वयन गर्न र राजनीतिक वृत्तमा सहयोग हासिल गर्न चुनौती थपेको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयन वा समीक्षाका लागि संयन्त्रको अभाव हुनुले स्थिति अझ जटिल बनेको छ । अधिकारप्राप्त र स्वतन्त्र राष्ट्रिय अनुगमन र वार्ता संयन्त्रको अभावमा विस्तृत शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयनको चरणमा सिर्जना भएका राजनीतिक अवरोधलाई समाधान गर्ने नियमित र संस्थागत विधिको अभाव छ ।

शान्ति र विकास रणनीतिको यो खण्डले रणनीति बन्दाका बखतको विस्तृत शान्ति सम्झौताको अवस्थाबारे समीक्षा गर्छ । यसले आगामी चुनौतीलाई आँल्याउनेछ, अहिलेसम्म कठिन समयमा सिकाइका पाठहरूमा ध्यान पुऱ्याउनेछ र त्यसबाट विकास साभेदारहरू र आगामी दिनमा शान्ति सम्झौतालाई अगाडि बढाउन चाहिने विकास सहयोगमा पर्ने प्रभावबारे यो विश्लेषणले आँल्याउनेछ ।

२ ख. विस्तृत शान्ति सम्झौताको हालसम्म भएका प्रगतिका मुख्य ञलक

तरिबर : अन्वयाट

विस्तृत शान्ति सम्झौताको हस्ताक्षरले माओवादी सेनालाई मुलुकभरका सातवटा मुख्य शिविर र २१ वटा सहायक शिविरमा राख्न र माओवादी सेनाका हातहतियार संयुक्त राष्ट्रसङ्घले रेखदेख गरेका कन्टेनरमा राख्न सम्भव भयो । सरकारले शिविरमा रहेका माओवादी सेनालाई सहयोग पुऱ्याइरहेको छ । विकास साभेदारहरूले प्रत्यक्ष रकम दिएर र नेपाल शान्ति कोषमा योगदान गरेर शिविर सञ्चालनमा महत्वपूर्ण योगदान गरेका छन् ।

सन् २००६ को युद्धविराम र यसलाई कायम गर्न सहयोग गर्ने आम स्थायित्व विस्तृत शान्ति सम्झौताको हालसम्मको महत्वपूर्ण उपलब्धिमध्येको एक हो । यो शक्तिको प्रभावकारी विभाजन र सेना तथा हातहतियारको व्यवस्थापनमा आधारित छ । यद्यपि केही उल्लङ्घनका घटना भएका छन् तर पनि समग्रमा धेरैजसो सीमित प्रकृतिका छन् र शान्ति प्रक्रियालाई विचलन गर्ने खालका छैनन् ।

युद्धविराम सम्झौताको सफलता प्रत्यक्ष रूपमा २००६ को डिसेम्बर ८ तारिख (२०६३ मङ्सिर २२ गते) मा भएको हातहतियार र सेना व्यवस्थापनको अनुगमन सम्झौताले निर्माण गरेको संयुक्त अनुगमन समन्वय समिति (जेएमसीसी) को सफलतासँग जोडिएको छ । नेपाली सेना र माओवादी सेनाको सहभागिता रहेर अनमिनले अध्यक्षता गर्ने अनुगमन समन्वय समितिले

विवादहरूले उग्ररूप लिनुपूर्व नै छलफल र समाधान गर्ने मञ्चका रूपमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

निकै ढिलो भए पनि सन् २००७ मा अनमिनले नाबालक र ढिलो भर्ना भएका^{१३} भनी ठहऱ्याएका ४,००८ माओवादी सेनालाई घर फर्काउने काम २०१० को मार्चमहिनामा सम्पन्न भयो^{१४} । यो निकै महत्वपूर्ण पाइला हो । यो रणनीति तयारीका बेलासम्म घर फिर्ता गरिएका नाबालक र पछि भर्ना भएका २,३०० लडाकूको पुनःस्थापना प्याकेजसम्मको पहुँच पुऱ्याउन राष्ट्रसङ्घको सम्पर्कमा छन् ।

१३ २०६३ साल जेठ ११ भन्दा ढिलो माओवादी सेनामा भर्ना भएकालाई ढिलो भर्ना भएका भनि परिभाषित गरिएको छ । हातहतियार र सेना व्यवस्थानको अनुगमन सम्झौताको खण्ड ४.१.३ अनुसार '२०६३ साल जेठ ११ गतेभन्दा अघि माओवादी सेनाको सदस्य भएका व्यक्तिहरूमा अस्थायी शिविरमा रहनका लागि योग्य हुनेछन्' (खण्ड ४.१.३ अनुसार २०४५ साल जेठ १२ गते ('२५ मे १९८८ भन्दा पछि जन्मिएको पाइएका' लाई नाबालक भनिएको छ । नाबालक र ढिलो भर्ना भएका भनी प्रमाणीकरण भएकाहरू माओवादी सेनामा समावेश गराउन वा पछि हुने एकीकरण र पुनःस्थापनाका लागि अयोग्य हुन्छन् ।

१४ माओवादी शिविरबाट फिर्ता पठाउने प्रक्रिया रोल्पामा ८ फेब्रुअरी २०१० मा पूरा भयो तर फिर्ता पठाउनुपर्ने ४,००८ जनामध्ये २,३९४ जनामात्रै बिदाइका बेला उपस्थित थिए । औपचारिक बिदाइ कार्यक्रममा सहभागी नभएका बाँकी १,६१४ जना संयुक्त राष्ट्रसङ्घको उपस्थितिमा २३ मार्च २०१० मा माओवादी सेनाले हस्ताक्षर गरेको घोषणाका माध्यमबाट एकपक्षीय रूपमा फिर्ता गरिए ।

तरिबर : अनमिन/सागर श्रेष्ठ

सुरूमा सन् २००७ को जुन महिनामा गर्ने भनिएको संविधानसभाको निर्वाचन सामान्यतया: शान्तिपूर्ण वातावरणमा सन् २००८ को अप्रिल १० तारिखमा सम्पन्नभयो । नेपालको इतिहासमा पहिलोपटक विधायिकी अङ्गमा निर्वाचितमध्ये ३० प्रतिशत महिला थिए । यसले महिला नेतृत्वको नयाँ पुस्तालाई ठाउँ दियो । यसपछिको ऐनले स्थानीय शान्ति समितिलगायत सार्वजनिक सेवाका क्षेत्रमा ३३ प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । संविधानसभाले यसअघिका संसद्को भन्दा राम्रोसँग मुलुकका जातजातिको विविधता प्रतिबिम्बित गरेको छ । खासगरी यसले नयाँ मधेसी पार्टीहरूको राजनीतिक वैधता स्थापित गरेको छ । यो आफैँमा महत्वपूर्ण सफलता हो । संविधानसभाको पहिलो बैठकले राष्ट्रमा गणतन्त्र घोषणा गर्दै राजदरबारबाट शान्तिपूर्ण रूपमा राजाको बहिर्गमन गरायो । संविधानसभाले पार्टीहरूभित्रै पनि महिला र परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समूहको गठबन्धनको स्थिति सिर्जना गर्‍यो ।

संविधानसभाको निर्माण विस्तृत शान्ति सम्झौताका प्रावधानबमोजिम नै गरियो । सुरुदेखि नै संविधान निर्माणको काम भएको छ र अहिले संविधानसभाको अवधि एक वर्ष थप गरी सन् २०११ को मे २७ तारिख (२०६८ साल जेठ १४ गते)सम्म बनाइएको छ । पहिलो चरणको परामर्शका क्रममा सबै सभासदहरू मुलुकभर परामर्शमा व्यस्त रहे । यी परामर्शमा सर्वसाधारणको सहभागिता उत्साहपूर्ण रह्यो तर पनि संविधानसभाको समयतालिका अनुसार काम नभएकाले दोस्रो चरणको परामर्शका लागि समय अपुग भएकोमा चासो देखाइएको छ ।

२ ग. हाल प्रक्रियामा रहेका विस्तृत शान्ति सम्झौताका मुद्दाहरू

विस्तृत शान्ति सम्झौताले समितिका माध्यमबाट सरकारलाई 'माओवादी शिविरहरूको अनुगमन, समायोजन र पुनःस्थापना गर्ने' (दफा ४.४) मा प्रतिबद्ध गराएको छ । माओवादी सेनाको सुपरीवेक्षण, समायोजन र पुनःस्थापनाका लागि विशेष समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यो समितिलाई पूर्व लडाकूहरूको भविष्यबारे व्यवस्था गर्न समयतालिका तयार गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ । सुरक्षा निकायमा समायोजन गर्ने विधि र बाँकीलाई पुनःस्थापना गर्ने बारेमा पार्टीहरू निर्णयमा पुग्न बाँकी नै छ । यो मुख्य दलहरूबीच जारी उच्चस्तरीय राजनीतिक छलफलको एउटा महत्वपूर्ण विषय हो ।

सन् २००८ को मे २८ तारिख (२०६५ साल जेठ १५ गते) का दिन नेपाल सङ्घीय राज्य घोषणा गरियो । कस्तो खालको सङ्घीयता लागू गर्ने भन्ने बारेमा सहमतिमा पुग्न संविधानसभामा काम भइरहेको छ । आगामी संविधानले केन्द्रबाट तल्लो तहमा शक्ति हस्तान्तरण र राज्यको पुनःसंरचना गर्ने व्यवस्था गर्नसक्छ । पर्याप्त छलफलपछि साभ्ना आधार तयार हुन्छन् । सबै बहिष्कृत समूहका गुनासाको सम्बोधन गर्न र सबै प्रकारका विभेद अन्त्य गर्न 'समावेशी लोकतान्त्रिक र अग्रगामी ढङ्गले राज्यको पुनःसंरचना गरिनुपर्छ' (दफा ३.५) भन्ने कुरालाई विस्तृत शान्ति सम्झौताले निर्देश गरेको छ ।

विभेदीकरण/बहिष्करणको अन्त्यका सन्दर्भमा केही सुखाती प्रगति भएका छन् । यसमा मुख्य रूपमा संविधानसभामा समानुपातिक प्रतिनिधित्व र विविधता तथा सन् २००७ मा गरिएको ऋण्डै २६ लाख जनतालाई नागरिकता प्रमाणपत्र वितरण जस्ता कुरा समावेश छन् । यद्यपि अझै नागरिकता प्रमाणपत्र पाउन योग्य ठूलो जनसङ्ख्याले यो प्रमाणपत्र पाएको छैन^{१५} । २००९/१० को बजेटमा घोषणा गरिएको जनता आवास कार्यक्रमबाट सरकारले बहिष्कृत समूहका सदस्यहरूलाई ३,००० घर उपलब्ध गरायो । सेप्टेम्बर २००७ मा सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको जनजाति र आदिवासी जनताको महासन्धि १६९ (ILO Indigenous and Tribal Peoples' Convention 169) अनुमोदन गर्‍यो । विश्वका २० वटा मुलुकले मात्रै त्यसको अनुमोदन गरेका छन् तर पनि नेपालमा यो दस्तावेज व्यवहारमा कसरी लागू गरिन्छ भन्ने कुरामा सहमति बन्न सकेको छैन । अनुमोदन पछि कार्यान्वयनतर्फको सुस्त गतिले यो दस्तावेज विवादको

घेरामा परेको छ । निजामती सेवामा समावेशीकरणसम्बन्धी ऐन ल्याउने र सुरक्षा निकायहरूलाई अझ बढी समावेशी बनाउनेजस्ता सरकार र बहिष्कृत समूहबीचका धेरै सहमतिमा ज्यादै कम प्रगति भएका छन् ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताले लिङ्गका आधारमा भएका विभेदकारी व्यवहार अन्त्य गर्ने घोषणा गरेको छ । यसले 'महिला र बालबालिकाका अधिकारको विशेष संरक्षण' प्रदान गर्नेतर्फ प्रतिबद्धता जनाएको छ र 'महिला र बालबालिका विरुद्ध हुने सबै खालका हिंसा' निषेध गरेको छ (दफा ७.६.१) । यी प्रतिबद्धतालाई अन्तरिम संविधानमा समेत समावेश गरिएको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताले महिलाका अधिकारलाई मौलिक अधिकारका रूपमा अगाडि सारेको छ र लिङ्गका

तरिबर: सुशासन परियोजना/एसडीसी

आधारमा विभेद गर्न नहुने, महिलाविरुद्धको हिंसा दण्डनीय अपराध हुने, महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य हेरचाहको अधिकार र पैतृक सम्पत्तिमा महिलालाई समान अधिकार प्रदान गरेको छ । लैङ्गिक विभेद र महिलाको स्तर उकास्नेसम्बन्धी यी औपचारिक प्रतिबद्धताको बावजुद पनि नेपालमा कतिपय ऐन र नीतिहरू व्यवहारमा रूपान्तरण हुन नै बाँकी छन् ।

द्वन्द्वका बेला बेपत्ता भएका वा मरेका १७,००० परिवारलाई विश्व बैङ्कको सहयोगमा अन्तरिम राहत प्रदान गरिएको छ । द्वन्द्वका कारण आन्तरिक रूपमा विस्थापित मानिसको सही तथ्याङ्क छैन । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अनुमानमा द्वन्द्वकालमा १ लाखदेखि दुई लाख ५० हजार विस्थापित भएका थिए जसमध्ये ५० हजार जना अझै विस्थापित अवस्थामा रहेको मानिन्छ । यसमा सन् २००७-०८ मा तराई^{१६}मा विस्थापित भएकाहरू समावेश छैन । यिनीहरू दर्ता नै छैनन् । सरकारको सूचीमा विस्थापित भनेर सूचीकृत भएकाहरूमध्ये धेरैजसो घर फर्किसके वा तिनलाई क्षतिपूर्ति दिइसकियो ।

^{१५} ADB, Proposed Grant Assistance Nepal: Capacity Building for the Promotion of Legal Identity among the Poor in Nepal, 2009.

^{१६} तराई हिमालय शृङ्खलाको काखमा रहेको दलदले घाँसेमैदान र जङ्गल भएको समथर जमिन हो, यो नेपालको पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको छ ।

‘द्वन्द्व प्रभावित’को सरकारी परिभाषामा यौन हिंसा र यातनाका पीडितहरूलाई समावेश गरिएको छैन । परिणामतः तिनले कुनै सरकारी सहायता पाएका छैनन् ।

विगत दुई आर्थिक वर्षका बजेटले ‘सहिद’ र अरु समूहहरूलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको छ तर भुक्तानी र रकमबारे परिभाषा गर्ने प्रणाली तदर्थ/कामचलाउ खालको छ । द्वन्द्वप्रभावितलाई क्षतिपूर्ति दिने एउटै नीति छैन न त तथ्याङ्क नै । वास्तवमा हरेक पछिल्लो मन्त्रिपरिषद्ले थप ‘सहिद’को सूची निकालिरहे ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताले परिकल्पना गरेको बहुपक्षीय छलफल सुरूमा सोचे जस्तो भएन । वार्ता र सहमतीय निर्णय प्रक्रियाका लागि विभिन्न संरचना बनाइए तर दलहरूबीचको तनाव र अविश्वासले यी संरचनाहरू प्रभावकारी बन्न सकेनन् । तीमध्ये केही संरचनाको विषयवस्तु र क्षेत्रबारे अस्पष्टता सिर्जना भयो जसले प्रक्रियालाई भन्नु सुस्त बनायो । विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.४ ले राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोग स्थापनामा जोड दिएको भए पनि यो अफसम्म स्थापना गरिएको छैन । वि.सं सन् २००७ (२०६३) सालमा शान्ति तथा पुनःस्थापना मन्त्रालय स्थापना गरियो जसले धेरै अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्राप्त गरेको छ । तर प्रत्येकपटक सरकार परिवर्तन हुँदा यो मन्त्रालयको नेतृत्व पनि परिवर्तन भयो । यो मन्त्रालयले निष्पक्ष सचिवालयको जस्तो एकैखाले कार्यादेश भएको सर्वोच्च संयन्त्रका रूपमा स्थापना हुनसकेन जसले गर्दा आपसी विश्वास बढाउने र एउटा बहुपक्षीय आयोगले गर्न सक्ने शान्ति प्रक्रियाको अनुगमन गर्ने अवसरहरू गुमे ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताले दलहरूबीचमा थप छलफलका माध्यमबाट निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने थुप्रै कुराहरू बाँकी राखेको भए पनि विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उठाइएका हरेक विषयलाई सर्वदलीय छलफलबाट टुङ्गो लगाउन उपयुक्त प्रणाली अहिलेसम्म स्थापना हुन सकेनन् । विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि दलहरूबीच भएका छलफलहरू उच्चस्तरमा मात्र सीमित भए ती छलफल खाली तदर्थ, केन्द्रीकृत र धेरैजसो अनौपचारिकतामा मात्र सीमित रहे साथै थुप्रै प्रतिबद्धताहरू जसमा विस्तृत रूपमा छलफल हुनुपर्थ्यो र सहमतिमा पुग्नुपर्थ्यो त्यसो गरिएन । यी छलफलहरूमा प्रायःजसो दुई वा तीन मुख्य नेताहरू संलग्न हुन्छन् । जब ठूला नेताहरू अन्तरिम सरकारमा शक्ति बाँडफाँड वा निर्वाचन प्रणालीजस्ता मुद्दाहरूमा पूर्ण रूपमा संलग्न हुन्छन् शान्ति सम्झौताका अन्य पक्षहरू सहमति गर्ने सहायक टोलीको अभावमा अवरुद्ध हुन्छन् । शान्ति प्रक्रियासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न दलहरूबीच वार्ता गर्ने मञ्चका रूपमा सन् २०१० को सुरूमा उच्चस्तरीय राजनीतिक संयन्त्र निर्माण गरियो । यो पनि दलहरूबीचको सम्बन्धमा आएका आरोह-अवरोहद्वारा प्रभावित भयो र न्यून प्रगति गयो ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा व्यवस्था गरिएका अरु संयन्त्र निर्माण गर्न महत्वपूर्ण प्रयास भएका छन् । शान्ति सम्झौताले उल्लेख गरेको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र द्वन्द्वका कारण बेपत्ता भएकाहरूको खोजी गर्ने आयोग (सीओआईडी) का सम्बन्धमा धेरै परामर्श भएका छन् । अहिले र यस अघिको सरकारले भूमि आयोग निर्माण गयो तर तिनले पनि ठोस उपलब्धि गर्न सकेनन् । सन् २००८/०९ को बजेटले शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएको राष्ट्रिय समावेशीकरण आयोग र राज्य पुनःसंरचना आयोग, राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःसंरचना आयोगसहित धेरै आयोगहरूबारे प्रावधान समावेश गरेको छ । शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउने र द्वन्द्वोत्तर रूपान्तरण प्रवर्द्धन गर्ने स्वायत्त स्थानीय अङ्गका रूपमा काम गर्ने उद्देश्यले प्रायः सबै जिल्लामा स्थानीय शान्ति समितिहरू बनाइए तर थोरै मात्रै पूर्ण रूपमा काम गरे । जसको आंशिक परिणामस्वरूप नेपालका विभिन्न भागमा अझै पनि विभिन्न प्रकारका हिंसाका घटना हुने गरेको पाइन्छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता गैरसैन्य संयन्त्रका लागि संयुक्त अनुगमन समन्वय समितिजस्तो मञ्च वा संयन्त्र निर्माण गर्ने कुरामा मौन छ न त राजनीतिक दलहरूको युवा समूहका गतिविधिलाई शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गयो जुन कुरा द्वन्द्वको अन्त्यसँगै जटिल विषय बन्न पुग्यो । मुलुकभर नै पटक-पटक विभिन्न दलका युवा समूहबीच भडप, डर-त्रास देखाउने र सशस्त्र हिंसाका घटना भइरहे । हातहतियार र सेना व्यवस्थापन अनुगमन सम्झौताबाहेक शान्ति सम्झौताले ‘विश्वास-निर्माण’ को सन्दर्भ पनि केही कुरा उल्लेख गर्दैन ।

२ घ. पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउन बाँकी विस्तृत शान्ति सम्भौताका विषयहरू

तस्बिर : जीटीजेड

शिविरमा रहेका लडाकुहरूको पुनःस्थापना, व्यवस्थापन र एकीकरण [...] र नेपाली सेना १२ बुँदे समझदारी र विस्तृत शान्ति सम्भौताको आधारमा हुनेछ ^{१७} ।

मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र अरू राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूले गहन अनुगमन र प्रतिवेदन पेस गरे पनि द्वन्द्व र द्वन्द्वोत्तरकालमा यौन हिंसालगायतका गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका विषयलाई आजसम्म पनि नागरिक अदालतमा मुद्दा चलाइएको छैन । मानवअधिकारकर्मीले हालसम्म पनि पारित हुन नसकेको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र अनुगमन समन्वय समितिको ऐनबारे चासो व्यक्त गरेका छन् । विद्यमान न्यायप्रणालीमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अपराधका घटनाको मुद्दा चलाउन नसकिएको उनीहरूको दावी छ । सन् २०१० को जनवरीसम्ममा प्रहरीले द्वन्द्वकालमा भएका नागरिकको हत्या बेपत्तासम्बन्धी कम्तीमा पनि ६५ वटा उजुरी दर्ता गरेको थियो^{१८}। विश्लेषकहरूका अनुसार यी उजुरी पीडित र मानवअधिकार संस्थाको दबाब र अदालतको आदेशपछि मात्रै दर्ता भएका हुन् । मैना सुनारको हत्या, अर्जुन लामाको अपहरण र हत्या, भैरवनाथ गणबाट भएका बेपत्ताका घटना र चितवन जिल्लाको माडीमा बसमा भएको बम विस्फोटसहितका प्रतिनिधि घटनाको राम्रो अनुसन्धान भयो । यी घटनाले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ध्यानाकृष्ट गरेका भए पनि नागरिक स्तरको न्यायिक संयन्त्रले यी विषयहरूलाई सम्बोधन गर्न बाँकी नै छ ।

विस्तृत शान्ति सम्भौताको प्रस्तावनाले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकारसँग सम्बन्धित आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति स्पष्ट प्रतिबद्धता जाहेर गर्छ । शासनमा प्रजातान्त्रिक सहभागिता र विकासमा समान सहभागिताको अवसर प्रदान गर्न विधिको शासन आवश्यक छ । विस्तृत शान्ति सम्भौतामा हस्ताक्षर भएको चार वर्षमा विधिको शासनप्रतिको सम्मान कमजोर छ । तराईमा १०० भन्दा बढी सशस्त्र समूह भएको अनुमान

^{१७} हेर्नुहोस् दफा २४.२ : राष्ट्रिय स्वार्थको संरक्षणका लागि संविधानसभा समिति, प्रारम्भिक अवधारणापत्रको मस्यौदा, २०१० ।

^{१८} Human Right Watch and Advocacy Forum, Still Waiting for Justice: No End to Impunity in Nepal, 209.

गरिएको छ र त्यहाँ बसेनि भण्डै २५० वटा हत्याका घटना हुने गरेको अनुमान छ । पहिचान र जातीयताका आधारमा भएका आन्दोलनले आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न हिसालाई उपयोग गरिरहेका छन् । तिनीहरू यसैको माध्यमबाट सम्भौता गर्न पनि सफल भएका छन् तर ती सम्भौता सहमतिहरू पूर्ण रूपमा विरलै कार्यान्वयन भएका छन् । 'बन्द'^{१९} र डरत्रास र हिंसाका अरु तरिका नियमित घटना भएका छन् । यसबाहेक मन्त्रिपरिषद्ले धेरैपटक गम्भीर खालका अपराधिक घटनासहितका मुद्दाहरूलाई अदालतबाट फिर्ता लिन आदेश गरेको छ ।

प्रहरी सेवामा स्वतन्त्र, पारदर्शी, लैङ्गिक संवेदनशील र उत्तरदायित्व बहन गर्ने जस्ता कार्य क्षमतालाई सुदृढ गर्ने काम बाँकी छ । नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलले अधिक र गैरकानुनी तवरले बल प्रयोग गरेका प्रमाणहरू छन्^{२०}। द्वन्द्वकालमा स्थापना भएको सशस्त्र प्रहरी बल सशक्त बन्दैछ तर यसले मानवअधिकारका उजुरी र कानून कार्यान्वयनको संस्थागत विकास गर्न सकेको छैन । गाउँस्तरमा पुरानै परिपाटीमा सञ्चालित अनौपचारिक द्वन्द्व र विवाद समाधान संयन्त्र छ र यसैलाई रूचाइन्छ । तराईमा हुने गैरन्यायिक हत्याप्रतिको चिन्ता बढ्दो छ^{२१}। मानवअधिकारकर्मीहरू सक्रिय छन् तर उत्तरदायित्व बहन नगर्ने व्यक्ति र संस्थाको विरुद्धमा बोल्ने मानवअधिकारकर्मी एकलो र जोखिममा छन् । पत्रकारहरूलाई बारम्बार डरत्रास देखाइन्छ र केहीको हत्या भएको छ ।

विस्तृत शान्ति सम्भौताका मस्यौदाकारहरूले जग्गा-जमिनका सम्बन्धमा तीनवटा विशेष दफामा आँल्याएका छन् । यसमा 'वैज्ञानिक भूमिसुधार' लागू गर्ने र 'सामन्ती भू-स्वामित्व' अन्त्य गर्ने (दफा ३.७), सुकुम्बासी र बँधुवा मजदुरलाई जमिन र साधन वितरण गर्ने (दफा ३.१०) र द्वन्द्वकालमा कब्जा गरिएका सबै सम्पत्ति र जग्गाको लगत तयार गरी फिर्ता गर्ने (दफा ५.१.८) प्रतिबद्धता जनाइएको छ । सन् २००८ उता दुईवटा भूमि आयोग बनाइए तर तिनीहरूले प्रतिबद्धता अनुसार काम गर्न सकेनन् । यी विषयमा ध्यान पुऱ्याउन नसक्दा सन् २००७ सेप्टेम्बरमा कपिलवस्तु जिल्लामा हिंसा र सन् २००९ डिसेम्बरमा कैलाली जिल्लामा भिडन्त भयो । धेरै अर्थमा तराईमा भएको हिंसाचक्रको मूल कारण यही बनेको छ । भूमिसुधार र जग्गा फिर्ता प्रक्रियामा भएको ढिलासुस्तीलाई धेरैले विस्तृत शान्ति सम्भौताको भावनाविरुद्धको भनी शङ्का उब्जाएका छन् । यसले राष्ट्रिय स्तरमा राजनीतिक अविश्वास र स्थानीयस्तरमा तनाव सिर्जना गरेको छ ।

सही ढङ्गले व्यवस्थापन गरिएको पारदर्शी र सहमतिमा हुने भूमिसुधार र जग्गा फिर्ता कार्यक्रमले स्थानीय द्वन्द्व घटाउँछ र विश्वास बढाउँछ । यो विषय विकासकार्य र शान्ति स्थापनासँग जोडिएको छ । यो शान्ति सम्भौतामा गरिएका पारस्परिक प्रतिबद्धताहरूमध्ये एक हो जसमा एउटा पक्षले युद्धका बेला कब्जा गरिएका जग्गा फिर्ता गर्ने र अब फेरि कब्जा नगर्ने र अर्को पक्षले भूमिसुधार कार्यान्वयन गर्ने सहमति व्यक्त गरेका छन् । सम्पूर्ण शान्ति प्रक्रियाकै एक हिस्साका रूपमा जग्गा फिर्ता र भूमिसुधार लागू गरिएन भने अरु प्रक्रिया अगाडि बढाउन पनि राजनीतिक रूपले कठिन हुन्छ । विश्वासिलो तथ्याङ्कको अभावमा कति जग्गा अहिले कब्जा गरिएको छ र भूमिसुधार गर्न सकिने कति जग्गा उपलब्ध हुनसक्छ भन्ने किटान गर्न सजिलो छैन ।

^{१९} समुदायमा वा राष्ट्रिय स्तरमा आमहडताल गरेर सामाजिक र आर्थिक जीवन अवरुद्ध पार्न गरिने विरोधको रूप बन्द हो ।

^{२०} हेर्नुहोस् Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the human rights situation and the activities of her office, including technical cooperation, in Nepal, A/HRC/13/53, 3 March 2009 (p. 12-17) and OHCHR Nepal, Summary of human rights concerns arising from the Terai protests of 13-29 February 2008, March 2008.

^{२१} हेर्नुहोस्, OHCHR, Report of the United Nations high Commissioner for Human Rights on the human rights situation and the activities of her office, including technical cooperation, in Nepal, A/HRC/13/73, 5 February 2010 (p. 9) and OHCHR Nepal, Investigating Allegations of Extra-judicial Killings in the Terai, OHCHR Nepal Summary of Concerns (July 2010), July 2010.

‘समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी तरिकाले’ (दफा ३.५) राज्यको पुनःसंरचना गरेर ‘विभेदीकरण अन्त्य’ गर्ने असमावेशीकरणका संरचनागत कारणसँग सम्बन्धित समस्याको पहिचान गर्ने जस्ता विस्तृत शान्ति सम्झौताका प्रतिबद्धता कार्यान्वयन हुन बाँकी छ । यसले विकासलाई अवरोध गरिरहेको छ र यी समस्यालाई सम्बोधन गर्न सङ्घीयकरणले सहयोग गर्छ भन्ने विभिन्न समूहको अपेक्षा छ । सङ्क्रमणकालीन व्यवस्थाहरूलाई सही ढङ्गले सम्बोधन गर्न समयमै संविधान घोषणा हुन जरूरी छ । यसमा ढिलाइ भए यसले अवरोध र विरोधका विभिन्न रूप लिन सक्ने तथा जनताको असन्तुष्टिबाट सेवा प्रवाह र विकासकार्यमा पर्नसक्ने प्रभाव कम गर्न पनि समयमै संविधान निर्माण हुन आवश्यक छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताको सबलीकरणसम्बन्धी व्यवस्थाले जातीय चेतना वृद्धि गर्ने बाटो खुलाएको छ ।

विभेद अन्त्य गर्न गरिएका प्रयासको परिणाम समान नभए पनि नेपाल जनजाति महासङ्घजस्ता समूहको राष्ट्रिय नीति निर्माण/छलफलमा प्रभाव पार्ने क्षमतामा उल्लेख्य वृद्धिभएको छ र पहिचान र सांस्कृतिक अधिकारको विविधीकरणको पुनःपुष्टि भएको छ जसले संविधानसभाको सफलता बढाएको छ । मधेसी विरोधले राष्ट्रिय राजनीतिको स्वरूप बदलेको छ, लिम्बू, राई, मगर, थारूजस्ता अरू समूह पनि देखापरेका छन् । यी समूहमा संविधानसभा प्रतिनिधित्व गर्ने जनजातिका संस्थाहरूको छाता सङ्गठनका रूपमा रहेको सङ्घीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्च र विभिन्न मधेसी समूहको मुद्दा प्रवर्द्धन गर्ने संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चा जस्ता संस्थाहरू पर्छन् । केही अल्पसङ्ख्यक जनजाति र दलित समूहले आफ्ना जातीय प्रतिनिधिहरूले उनीहरू संलग्न राजनीतिक दलका अनुचित दबाबका कारण उचित तवरले प्रतिनिधित्व गर्न नसकेको अनुभूति गरेका छन् । अहिले देखापरेका सैन्य समूहहरूले जनसमर्थन पाएका छैनन् तर पर्याप्त परामर्श र जानकारीबिना नै संवैधानिक प्रक्रियामा ढिलाइ गरियो भने ती समूहहरूले व्यापक मात्रामा समर्थन पाउन सक्छन् ।

स्थानीय तहमा वैधानिक र उत्तरदायी प्रतिनिधित्व पुनःस्थापना गर्ने विषयमा विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनका क्रममा गम्भीर कमजोरी भएको छ । गाउँ विकास समिति र जिल्ला विकास समितिमा भ्रष्टाचार, पारदर्शिता र जनउत्तरदायित्वको अभावले अदक्षता बढाएको छ । शान्ति सम्झौतापछि सात दलीय गठनबन्धनको सरकारले गाविस र जिविसमा सहमतिमा आधारित सर्वदलीय संयन्त्र स्थापना गर्‍यो । सन् २००६ को सहमति र युद्धविराम ताका ६८ प्रतिशत गाविस सचिव गाउँमा थिएनन् । त्यसको दुई वर्षपछि अनुपस्थित गाविस सचिवको प्रतिशत ४५ मा झर्‍यो । तर सन् २०१० को सुझमा यो सङ्ख्या ५८ प्रतिशत पुग्यो^{२२} । गाविस सचिवको अनुपस्थितिले नेपालमा आधारभूत सुशासन कायम गर्ने कुरालाई नराम्रोसँग धक्का पुऱ्यायो । गाविस सचिव र स्थानीय तहका निजामती कर्मचारीको सुरक्षाको अभाव (खासगरी तराईमा) का साथै भ्रष्टाचार र अपारदर्शिता जस्ता समस्यालाई अझ जटिल बनाएको छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा ‘महिला र बालबालिका विरुद्धका सबै प्रकारका हिंसा, यौन शोषण र दुर्व्यवहार अविलम्ब रोकन महिला र बालबालिका अधिकारको विशेष संरक्षण’ (दफा ७.६.१) बारे उल्लेख गरिएको छ तर पनि उपलब्धि हासिल गर्नेतर्फ भने थोरै प्रगति भएको छ । सन् २०१० लाई लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको वर्षका रूपमा प्रधानमन्त्रीद्वारा घोषणा गरियो र सन् २००९ मा लैङ्गिक हिंसा रोकनेसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना ल्याइयो । यो पनि पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएको छैन ।

^{२२} OCHA, Nepal: Presence of Village Development Committee (VDC) Secretaries - Comparative Result of 2008 and 2009 Survey, 3 March 2010. स्थानीय विकास मन्त्रालयले २०१० अक्टोबारसम्ममा ९०० भन्दा बढी रिक्त गाविस सचिव पदमध्ये ५०० पदपूर्ति गरिने जनाएको छ ।

२ ड. विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनमा चुनौती र व्यवधानहरू

विस्तृत शान्ति सम्झौताका महत्वपूर्ण प्रतिबद्धता अभै पूरा हुन बाँकी नै छन् तर पनि खासगरी गणतन्त्रतर्फको शान्तिपूर्ण प्रवेश र समावेशी संविधानसभाको निर्माण अहिलेसम्मका महत्वपूर्ण उपलब्धि हुन् भने केही महत्वपूर्ण विषयमा छलफल चलिरहेको छ । शान्ति प्रक्रियाको प्रगति दस्तावेजमा विस्तृत शान्ति सम्झौताका विभिन्न दफामा उल्लेख भएका गतिविधिको साटो धेरै सङ्ख्यामा रहेका विभिन्न गम्भीर अवरोध हटाउने कुरामा निर्भर रहन्छ जसका बारेमा तल चर्चा गरिएको छ ।

हस्ताक्षर भएको चार वर्षपछि पनि विस्तृत शान्ति सम्झौताले शान्ति प्रक्रियाका लागि प्राथमिक दस्तावेजका रूपमा काम गरिरहेको छ । पार्टीहरूबीच र पार्टीभित्रै उब्जिएका राजनीतिक तनाव र बढ्दो अविश्वासले थप चुनौती निम्त्याएको छ । जसले गर्दा सहमति निर्माण गर्न बनाइएका सबैखाले संयन्त्रको प्रभावकारिता घटाएको छ । तैपनि केही महत्वपूर्ण क्षेत्रमा प्रगति नभएका होइनन् । सबभन्दा तल्लो तहमा एउटा संवेदनशील समूह छ जसले अभै पनि पूर्ण रूपमा शान्तिको फल पाउन सकेको छैन तर अभै पनि उनीहरू शान्ति प्रक्रियाको पक्षमा रहेका छन् । संविधान निर्माणको समय तालिकामा भएको ढिलाइले जनतामा निराशा बढेको छ । शान्ति प्रक्रियामा हुने ढिलाइले हुनसक्ने गम्भीर राजनीतिक पलायन, कट्टरपन्थीको उदय अथवा सडक आन्दोलनजस्ता सम्भवनालाई विस्तृत शान्ति सम्झौताका कुनै पनि पक्षले अस्वीकार गरेका छैनन् ।

नेपाली राजनीतिक छलफलहरूमा माओवादी सेनाको समायोजन र पुनःस्थापना कार्यलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउने र संविधान मस्यौदा गर्नेजस्ता खास विषयहरू पूरा गर्नुलाई नै शान्ति प्रक्रियाको तार्किक निष्कर्ष हो भनिन्छ तर पनि यी काम पूरा गर्दैमा मात्र शान्ति प्रक्रिया पूरा हुँदैन । विस्तृत शान्ति सम्झौताले सङ्क्रमणकालको अल्पकालीन र दीर्घकालीन दुवै उपाय अगाडि सारेको छ । सङ्क्रमणकालको अल्पकालीन उपलब्धिले शान्ति प्रक्रिया वास्तवमै अन्त्य हुन्छ भन्ने बुझाउँदैन । विस्तृत शान्ति सम्झौताको राजनीतिक प्रावधानहरू (संविधान लेखन, माओवादी सेनाको समायोजन र पुनःस्थापना) सम्पन्न भएको अवस्थामा पनि मेलमिलाप र सङ्क्रमणकालीन न्यायजस्ता व्यापक शान्ति निर्माण प्रयासलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने काम बाँकी रहन्छ । विकास साभेदारहरूले शान्ति प्रक्रियादेखि शान्ति स्थापना र विकाससम्मको सङ्क्रमणलाई र यी विभिन्न चरणमा कसरी अधिकतम सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्ने चुनौती छ ।

शान्ति प्रक्रियाको सफलताका लागि जनताको सहयोग र विश्वाससहितको सुरक्षा क्षेत्र महत्वपूर्ण छ । नेपालको विकासमा यसको प्रत्यक्ष प्रभाव रहन्छ । यो उद्देश्य हासिल गर्न आवश्यक पर्ने एउटा आवश्यक अंश भनेको प्रभावकारी, उपयुक्त, धान्न सकिने, समावेशी र निर्वाचित लोकतान्त्रिक सरकारप्रति उत्तरदायी सुरक्षा सेवा निर्माण गर्नु हो । यो कुरा अल्पकालमा नेपाली सेना र माओवादी सेनाको भविष्यका सम्बन्धमा निकालिएका व्यावहारिक समाधानमा निर्भर गर्छ भने दीर्घकालमा नेपाली सेनामा व्यापक मात्रामा नेपाली जनताको प्रतिनिधित्व गराउने र यसमाथि प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण सुदृढ गर्ने कुरामा निर्भर हुन्छ ।

दण्डहीनतालाई सम्बोधन गर्ने र जवाफदेहितामा सुधार गर्ने कार्यले द्वन्द्व रूपान्तरणलाई सघाउँछ, विगतको हिंसालाई सम्बोधन गर्ने र विधिको शासन सुधारका लागि हुने कामले शान्तिलाई सुदृढ पार्छ भने असफलताले विगतका घाउहरूलाई कोट्याउन सक्छ । द्वन्द्व पीडितहरू दिक्दारी तथा निराशा बढेको बताउँछन् । यदि विधिको शासनलाई सुदृढ नगरिने हो भने राज्य पुनःसंरचनाको अवधिमा विशेष गरी स्थानीय तथा जातीय हिंसा बढ्न सक्नेछ । नयाँ संविधानका आधारभूत तत्वहरू खासगरी न्यायालयको स्वतन्त्रता र कानूनको संवैधानिकताका विषयमा निर्णय गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतबाट संसदीय समितिमा लैजाने हालैको प्रस्तावका सन्दर्भमा विवाद जारी छ ।

सङ्घीयताको महत्वका बारेका मिश्रित विचारका बावजुद अन्तरिम संविधान र नयाँ संविधान निर्माणका लागि संविधानसभाभित्रको जारी प्रक्रियाले नेपालको सङ्घीय राज्य संरचनातर्फ छलफल अगाडि बढाइरहेको छ । सङ्घीयकरण र यसको सफलताको सम्भावना चरणबद्ध रूपमा लामो समयमा पूरा हुन्छ र यसले शान्ति स्थापनामा पुऱ्याउने सकारात्मक प्रभावबारे कम आँकलन हुनसक्ने सम्भावना पनि रहेको छ । यदि राम्रोसँग कार्यान्वयन गरिएन भने सङ्घीय राज्य निर्माण गर्ने यो कदमले द्वन्द्व भङ्कन सक्नेछ । तत्कालका लागि नयाँ संरचना गरिएको राज्यसम्म पुग्ने सङ्क्रमणको अवस्थालाई प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्ने खालको ढाँचाबारे स्पष्ट व्यवस्था हुन आवश्यक छ । यसले अरु धेरै कुरामध्ये सङ्घीयकरण सुरु हुने मिति र त्यसअघिको सङ्क्रमणकालीन अवस्थालाई व्यवस्थापन गर्ने प्रावधानप्रति ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ । यी व्यवस्थाको सफल मस्यौदा गर्न संविधानमा उल्लेख हुने प्रावधानका लागि कम्तीमा पनि उच्चस्तरको योजना हुनुपर्छ । यो सङ्क्रमण कार्यान्वयन गर्न लामो समय लागे सङ्घीयकरणबाट लाभ हुने आशा गरेका मधेसी, थारु, लिम्बू र अरु ऐतिहासिक रूपले बहिष्कृत समूहको असन्तुष्टि बढाउन सक्छ ।

समावेशीभन्दा असमावेशी राजनीतिक संस्कार रहेको नेपालमा लामो समयसम्म दबाइएका समूहहरूको आवाज उठ्नु सकारात्मक कुरा हो तर यसले शान्ति प्रक्रियामा धेरै जोखिम बढाएको छ । एउटा समूहले पहिचानलाई दृढतापूर्वक प्रस्तुत गर्दा अर्कोले आफ्नो पहिचान जोखिममा रहेको ठान्छ र आफ्नो कुरा भन्नु कठोर रूपमा प्रस्तुत गर्छ । यस्तो दबाबले त्रास सिर्जना गर्छ र स्थिति हिंसात्मक बन्छ । यदि यो पहिचानको आन्दोलनलाई शान्ति विरोधीले उपयोग गरे भने यसले शान्ति प्रक्रियालाई भन्नु जटिल बनाउँछ । अहिले तराईमा जस्तो शासन व्यवस्था कमजोर भएको अवस्थामा यस्तै पहिचानको आन्दोलन गर्नेहरू नै पनि भ्रष्टाचार र आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन सक्छन् । यी सबैले सङ्घीयतातर्फको सङ्क्रमणका सन्दर्भमा जोखिम बढाउँछन् जहाँ प्रान्तबीच हुने स्रोतमाथिको प्रतिस्पर्धाले तनाव बढाउँछ ।

अझै अगाडि हेर्दा सबै विकास साभेदारहरूले राम्रोसँग बनाइएको सङ्घीयताले भेल्लुपर्ने जटिल र बहुआयामिक चुनौतीका लागि समेत तयार रहनुपर्छ । प्रशासनिक रूपमा हेर्दा अधिकार केन्द्र सरकारमा रहने गरी मिलाइएको व्यवस्थामा धेरै कुरा निर्भर हुने गर्छ । प्रत्येक सङ्घीय एकाइले भेल्लुपर्ने विभिन्नखाले चुनौतीसँग जुध्न ती नयाँ सङ्घीय एकाइहरू अक्षम हुन्छन् । यसैगरी आंशिक रूपले नयाँ सङ्घीय अधिकारप्रति विभिन्न प्रकारको प्रशासनिक प्रतिक्रियाका कारण र ऐतिहासिक रूपमा ग्रहण गरिएका विभिन्न बहिष्कृत समूहको विविधखाले समस्याका कारण राजनीतिक प्रभाव फरक-फरक हुन्छ । स्रोत र साधन माथिको स्वामित्व र व्यवस्थापनले पनि नयाँ चुनौती सिर्जना गर्नसक्छ । सङ्घीय प्रावधानतर्फको सङ्क्रमणले दुर्गम क्षेत्रमा विकासमा सहयोग पुऱ्याउने नयाँ अवसर ल्याउँछ भने यसका साथै दाता र विकास साभेदारहरूका लागि पनि नयाँ चुनौती सिर्जना गर्छ ।

सम्भव भएसम्म समाजका विभिन्न समूहको सामाजिक समावेशीकरण र राजनीतिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न निर्वाचन महत्वपूर्ण माध्यम हो । यो नेपाली समाजमा प्रचलित महिला र सीमान्तकृत समुदायको बहिष्करणको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने माध्यम हो । निर्वाचन प्रतिस्पर्धी हुन्छ र राजनीतिक दलबीच विभाजनलाई बढाउँछ । नयाँ संविधान घोषणा भएपछि १२ महिनाभित्र राष्ट्रपतीय, स्थानीय, सङ्घीय र राष्ट्रिय निर्वाचन^{२३}सहित विभिन्न चुनावी दृश्यहरू सम्भव छ । बहिष्कृत समूहको सामाजिक समावेशीकरणका लागि देशव्यापी रूपमा महत्वपूर्ण मतदाता नामावली दर्ता परियोजना कार्यान्वयन गर्न निर्वाचन आयोगलाई सहयोग गर्ने प्रयास जारी छ । अहिले विद्यमान मतदाता सूची जाली मतदानका लागि र अल्पसङ्ख्यकहरूलाई मतदानबाट टाढा राख्न चाहनेलाई सहयोग पुऱ्याउने खालको हुनुका साथै यसले २००८ मा सम्पन्न संविधानसभा निर्वाचनपछि विभिन्न चुनाव क्षेत्रमा व्यापक मात्रामा भएको मतदाताको बसाइँसराइको समस्यालाई

२३ प्राविधिक रूपमा स्थानीय निकायको निर्वाचन संविधान जारी हुनुपूर्व पनि सम्भव हुन्छ ।

सम्बोधन गर्न सक्दैन^{२४}। विगत दुई वर्षको अवधिमा स्थानीय सुशासन, विधिको शासन र मेलमिलापमा ध्यान दिनुको साटो केन्द्रीय राजनीतिमा बढी ध्यान दिइएका कारण त्यसबाट राजनीतिक दलका युवा समूह, सशस्त्र समूह र अपराधिक समूहको प्रभाव बढ्न गई निर्वाचनअधिको अवधि बढी हिंसात्मक र अस्थिर हुनसक्छ ।

२ व. विकास साभेदारहरूमा प्रभाव

नेपालको शान्ति प्रक्रियामा अभै धेरै काम गर्न बाँकी छ । आगामी दिनमा अनिश्चित र तरल राजनीतिक वातावरण रहनसक्छ । यसका लागि विकास साभेदारहरूले लचकता देखाउनुपर्ने हुन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा भएको दीर्घकालीन प्रकृतिको रूपान्तरणको विषयले प्रभावकारी शान्ति स्थापनाका लागि दीर्घकालीन प्रतिबद्धता चाहिन्छ भन्ने बुझाउँछ ।

समावेशी शान्ति कोषजस्ता विश्वास निर्माणका उपाय प्रदान गर्ने संयन्त्रहरू स्रोत र साधनको प्रयोग र तिनको पहुँचका सन्दर्भमा राजनीतिक दलको दबाबबाट मुक्त रहनु अति जरुरी छ । साभेदारका रूपमा रहने (निजामती कर्मचारी, युवा समूह र नागरिक समाज)को राजनीतिकरण अवश्य पनि उच्च रहन्छ यसले विकास साभेदारहरूको सन्तुलनमा सजिलै प्रभाव पार्न सक्छन् ।

अरु शान्ति प्रक्रियाजस्तै नेपालको शान्ति प्रक्रिया पनि सहजढङ्गले अगाडि बढेको छैन । यस्तो वातावरणमा तत्कालीन, सङ्क्रमणकालीन र दीर्घकालीन लाभका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाबीच साभ्ना प्राथमिकता हुन अति जरुरी छ ।

यो शान्ति र विकास रणनीतिको पहिलो उद्देश्य भनेको यस्तो प्राथमिकतालाई एकीकृत गर्न सुरु गर्नु हो । यस्ता साभ्ना प्राथमिकताका सूची बाहेक प्रभावकारी समन्वय पनि आवश्यक छ जसले गर्दा एक आपसमा फरक प्रयास भएका भए पनि तिनले एक अर्कालाई मद्दत पुऱ्याउन सक्छन् । सरकारबाहिर रहेका दलहरूसहित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाबीच नियमित वार्ताका लागि संयन्त्र निर्माणको महत्त्वलाई नकार्नु हुँदैन ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताले केही अन्तिम बिन्दु (उदाहरणका लागि सेनाको लोकतन्त्रीकरण, वैज्ञानिक भूमिसुधार आदि) निर्धारण गरेको छ तर पनि यसले विभिन्न विषयको विस्तृत मार्गचित्र प्रस्तुत गर्दैन । प्रत्येक जटिल प्रक्रियाका लागि राष्ट्रिय पात्रहरूबीच धेरै सम्झौता हुन आवश्यक हुन्छ यसका लागि परिणाम अस्पष्ट भए पनि सहयोग चाहिन्छ भन्ने कुरा विकास साभेदारहरूले बुझनुपर्छ । यसबाहेक विस्तृत शान्ति सम्झौताले सिफारिस गरेको युद्धविरामको अनुगमन राष्ट्रिय समितिको विघटन र राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोगको अभावमा (क) औपचारिक वा व्यवस्थित तरिकाले विस्तृत शान्ति सम्झौताको अनुगमन भएको छैन, (ख) विस्तृत शान्ति सम्झौताको गैरसैन्य पक्षमा काम गर्न पार्टीहरूको विश्वास निर्माण र विवाद सुल्झाउने संयन्त्र छैन, (ग) विस्तृत शान्ति सम्झौताको सर्वसम्मत रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने कुरामा सरोकारवालाहरू लक्ष्यविहीन बनेका छन् । शान्ति प्रक्रियाका पक्षहरूले अनुरोध गरेमा विकास साभेदारहरूले शान्ति प्रक्रिया अनुगमन गर्ने, स्वतन्त्र संयन्त्र निर्माण गर्न सहयोग गर्नेबारे विचार गर्न सक्छन् ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रकृति र बदलिँदो राजनीतिक वातावरणबीचको विभिन्न अन्तरका सम्बन्धमा विचार गर्नु

^{२४} Election Commission of Nepal and UNDP, Action Plan Implementation of the ECN's Strategic Plan Electoral Cycle 2009-2013, and Election Commission of Nepal and UNDP, Preparation of Voter List with Photograph, 2009.

आवश्यक छ । किनभने अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय नेपाललाई विकास र शान्ति स्थापनामा सहायता प्रदान गर्न चाहन्छन् । अहिले धेरै राजनीतिक पात्रहरू देखापरेका छन् (स्पष्ट रूपमा मधेसी दलहरू) र शान्ति र विकासमा निरन्तर प्रभाव पार्ने पात्रहरू (माओवादीको योङ्ग कम्युनिस्ट लिग, वाईसीएल र एमालेका युथ फोर्स) र द्वन्द्वकालमा स्थापना भएको सशस्त्र प्रहरी बललाई विस्तृत शान्ति सम्झौताले समेटेको छैन ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा भएका प्रतिबद्धतालाई नयाँ संविधानमा समेटिने आशा गर्न सकिन्छ । विशेषगरी सङ्घीयताबारे को समय र यससम्बन्धी विस्तृत विवरणको प्रभाव शान्ति र विकासमा पर्न सक्छ । नयाँ संविधान कार्यान्वयनको सफलताका लागि अग्रिम परामर्श र सूचना प्रवाह अभियान महत्वपूर्ण हुनेछ । संविधानसभाभित्र र राजनीतिक दलका नेतृत्वबीचका साथै स्थानीय नेतृत्वमा पनि सहमति अति आवश्यक छ । दलहरू र सभासदहरूले संविधानबारे विश्वास दिलाउनुपर्छ र यसको कार्यान्वयनका लागि व्यापक जनसहयोग र समर्थन चाहिन्छ । यदि नयाँ संविधानले आधारभूत रूपमै नयाँ राज्य संरचना प्रस्तुत गर्छन् भने त्यसले नेपालमा काम गरिरहेका विकास साभेदारको काम गर्ने तौरतरिकामा प्रभाव पार्छ (यसबारे अध्याय ५ मा विस्तृत चर्चा गरिएको छ) । अहिले भइरहेकै कुरामा केही थप परिवर्तन गरी आत्मसात् गर्ने काम राजनीतिक प्रक्रियासँग मेल खाने वा नखाने पनि हुनसक्छ । विकास साभेदारहरूले नयाँ सङ्घीय एकाइहरूप्रति गरिने सेवा प्रवाह र अधिकार निक्षेपणको प्रकृति, शासन पद्धति र प्राकृतिक साधन व्यवस्थापनलगायत केन्द्र सरकारसँग रहने अवशिष्ट अधिकारबारे बुझ्नुपर्छ । यसका लागि केन्द्रीय सरकार र उप-राष्ट्रिय सरकारसँग सहायता प्रदान गर्ने तरिकारबारे गहन परामर्श गर्नुपर्ने हुनसक्छ ।

अन्त्यमा, नयाँ सङ्घीय एकाइमा सफल विकास सहायताका लागि लोकतान्त्रिक, उत्तरदायी र प्रभावकारी स्थानीय सरकार चाहिन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता हस्ताक्षर भएको चार वर्षमा उप-राष्ट्रिय तहमा सुशासनको रिक्तता, निर्णय प्रक्रियामा राजनीतिक प्रभावका साथै विकास रकमको दुस्प्रयोग र विशेष गरी टेन्डर प्रक्रियामा हस्तक्षेप कायम रह्यो । गाविस सचिवहरूको सङ्गठनले निरन्तर रूपमा आफ्ना सदस्यहरूलाई डर-त्रास देखाएको र काममा राजनीतिक हस्तक्षेप भएको गुनासो गरेका छन् ।

अल्पकालीन शान्ति सहयोगका लागि प्राथमिकताहरू

“द्वन्द्वोत्तरकालको सुरुको अवस्थाले आधारभूत सुरक्षा, शान्तिको प्रतिफल प्रवाह गर्ने, राजनीतिक प्रक्रियामा विश्वास वृद्धि तथा निर्माण गर्ने र शान्ति निर्माणका प्रयासमा राष्ट्रिय क्षमता सुदृढ गर्ने अवसर खुला गर्छ यसबाट दिगो विकासको जग बस्छ । यदि राष्ट्रले यी विषयलाई चाँडै सम्बोधन गर्ने दृष्टिकोण तथा रणनीति विकास गर्न सफल भयो भने यसले दिगो विकासको सम्भावनालाई उल्लेख्य रूपमा बढाउँछ र फेरि द्वन्द्वमा धकेलिने जोखिम घटाउँछ । यो अवसर उपयोग गर्न कठ्तीमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय जगत्ले यी प्राथमिकतालाई तत्काल र प्रभावकारी ढङ्गले सहयोग गर्न सक्षम हुनुपर्छ” ।

द्वन्द्व अन्त्य भए लगत्तै शान्ति स्थापनाबारे संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवद्वारा प्रस्तुत प्रतिवेदन, सन् २००९ जुन ११

३ क. परिचय

नेपालको शान्ति प्रक्रियाको सफल कार्यान्वयनका लागि विकास साभेदारहरूले 'जुम्ल्याहा मार्ग' (twin-track) विधि अपनाउनुपर्छ । तिनले एकातर्फ आगामी १२-१४ महिनाका शान्तिका प्राथमिकतालाई सहयोग पुऱ्याउने खालका विकास सहायता प्रदान गर्नु आवश्यक छ भने अर्को तर्फ यसो गर्दा विस्तृत शान्ति सम्झौताले उल्लेख गरेका दीर्घकालीन एजेन्डालाई पनि बिर्सनुहुँदैन । रणनीतिको यो खण्डले अल्पकालमा शान्ति प्रक्रियालाई सहायता पुऱ्याउन गर्नुपर्ने विकाससँग सम्बन्धित प्राथमिकताहरू पहिचान गर्छ । यो खण्डको दोस्रो भागले अल्पकालमा देखापर्न सक्ने शान्ति प्रक्रियाका जोखिमबारे उल्लेख गर्छ र ती जोखिमहरू सम्बोधन गर्न विकास साभेदारहरूले अपनाउनसक्ने उपाय पहिचान गर्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सहायताको अल्पकालीन उद्देश्यले शान्ति सम्झौताका खास तत्वहरूलाई अगाडि बढाउनुका अतिरिक्त शान्तिका स्पष्ट देखिने प्रतिफल र उपलब्धि प्रदान गर्ने खालका जनताको जीवनस्तर सुधार गर्ने कुरामा केन्द्रित गर्नुपर्छ जसले शान्ति प्रक्रियाप्रति विश्वास बढाउँछ । यी प्रतिफलले अति सीमान्तकृत वर्गलाई विशेष जोड दिँदै सबै समूहका नेपाली जनताका मानवअधिकार र सामाजिक समावेशीकरणको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्नुपर्छ ।

आगामी १२-१४ महिनाको अवधिमा नयाँ संविधान निर्माण गर्ने कार्य शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण अङ्ग हो । नयाँ संविधान देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरू समाधान

तस्बिर : आइओएच/जितेन्द्र बोहरा

गर्न राज्यको अग्रगामी पुनःसंरचना^{२५} गर्ने माध्यम हो । प्रभावकारी सङ्क्रमणकालीन न्यायप्रणालीको स्थापनाले उत्तरदायित्वको संस्कृतितर्फको अग्रसरता र विधिको शासनप्रतिको सम्मानलाई सङ्केत गर्छ । यसबाहेक दुवै सेनासम्बन्धी समस्या समाधान गर्न नेपाली सेनाको लोकतन्त्रीकरण गर्ने कामको सुखासँगै माओवादी सेनाको समायोजन र पुनःस्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ । सर्वसाधारण नेपालीलाई अब आउने दिनहरू बितेका दिनहरूभन्दा फरक छन् भन्ने कुराको विश्वास दिलाउन क्षतिग्रस्त पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

न्याय, विकास र रोजगारी सिर्जना साभ्ना मन्त्र हुन् । यी धेरैजसो नेपालीसँग सम्बन्ध राख्ने विषयहरू हुन् । माओवादी पुनः द्वन्द्वमा फर्कनेदेखि युवा र जातीय रूपमा विविधता भएका नेपालीको बढ्दो आकांक्षाबाट उत्पन्न हुने तनाव तथा पुरानो संवैधानिक व्यवस्थाबाट उत्पन्न हुने जोखिमका सन्दर्भमा पनि यी प्राथमिकताहरू सान्दर्भिक हुन्छन् ।

यो खण्डमा पहिचान गरिएका अल्पकालीन प्राथमिकताहरूमा निम्न कुराहरू समेटिएका छन् : (क) न्याय, विशेषगरी कानून र व्यवस्था, सङ्क्रमणकालीन न्याय र द्वन्द्वप्रभावितका लागि अन्तरिम सहयोग । (ख) पुनरुत्थान, क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माण, आधारभूत सेवामा पहुँच, जमिन र सम्पत्ति फिर्ताका मुद्दाहरू र भूमि अधिकारको सुरक्षा तथा बारूदी सुरूखविस्फोटको कार्य आदि, (ग) शान्तिलाई सुदृढ बनाउने, माओवादी क्याम्पबाट बहिर्गमन भएकाहरूको व्यवस्थापन, प्रमाणीकृत माओवादी सेनाको व्यवस्थापन, शान्ति संयन्त्र र संरचनालाई सहयोग संविधान लेखन प्रक्रियालाई सहयोग र निर्वाचन सुनिश्चित गर्ने आदि । यी सबैले द्वन्द्वप्रभावितलाई सदृश्य सहायता प्रदान गर्छ, जनसङ्ख्याको बृहत् समूहलाई धेरै कुरामा परिवर्तन भएको अनुभूति दिलाउँछ ।

यी माथिका प्राथमिकताहरू निम्नअनुसारका निकाय, नेपाल शान्ति कोष (लडाकू शिविरहरू, चुनाव, आन्तरिक रूपमा विस्थापित र प्रहरी चौकीको पुनःस्थापनाका लागि सहायता), नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष (लडाकूको बहिर्गमन र समायोजन, चुनाव, बारूदी सुरूख हटाउनेसम्बन्धी कार्य, क्षतिपूर्ति, सङ्क्रमणकालीन न्याय, शान्तिका लागि रोजगारी र द्वन्द्वबाट प्रभावित महिला र बालबालिकाका लागि सहयोग) र विश्व बैङ्कको आकस्मिक शान्ति सहयोग परियोजनाका माध्यमबाट अहिलेसम्म सहायता प्रदान गरिएका क्षेत्रसँग मेल खान्छन् । यी शान्तिसँग सम्बन्धित कोषहरूका लागि अहिलेसम्म प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको रकम १९ करोड ५० लाख अमेरिकी डलर पुगेको छ । यी कोषहरूको प्रयोगका लागि समग्र रणनीतिक संरचनाको अभाव छ यसको अर्थ उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्न कठिनाइ हुनु वा प्राथमिकतामा अन्तर हुनु हो ।

२५ अन्तरिम संविधानको प्रस्तावनाबाट ।

न्याय

३ ख. कानून र व्यवस्था

व्यक्तिगत सुरक्षाको अनुभूति द्वन्द्वोत्तर वातावरणमा जनताले अपेक्षा गरेको शान्तिको प्रतिफलको हिस्सा हो । नेपालमा द्वन्द्वको अन्त्यसँगै सुरक्षाको सामान्य अनुभूतिमा सुधार आएको छ तर नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा विशेषगरी तराई, मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र र पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा असुरक्षाको अनुभूति र समस्या कायमै छ । सन् २००९ मा गरिएको सर्वेक्षणले के देखाएको छ भने मुलुकका केही भागमा जनता बढ्दो रूपमा प्रहरीसमक्ष जान तयार छन् र उनीहरू सुरक्षा निकायहरू मुलुकको अवस्था सुधार गर्न प्रयासरत रहेको विश्वास गर्छन् । तर त्यत्तिकै सङ्ख्यामा जनता हिंसाबाट संरक्षण पाउन सुरुमा नै प्रहरीकहाँ जाँदैनन्^{२६}। अपहरण र हत्याका घटना (धेरैजसो राजनीति-प्रेरित) मा कमी आएको थियो । यो सङ्ख्या २००७ मा ७९८ थियो भने २००८ मा ७५२ र २००९ मा ५३९ मा झर्नो^{२७} । अहिले गाविसस्तरमा रहेका प्रायः सबै प्रहरी चौकीमा पूरा कर्मचारी छन् (द्वन्द्वका कारण भण्डै ७०० प्रहरी चौकी ध्वस्त बनाइए वा सञ्चालन गर्न नसकिने अवस्थामा रहे) तर पनि सन् २००९ र २०१० मा नेपालीमा न्याय र विधिको शासनप्रतिको निराशा बढ्दो छ । अपहरण, बलजफती चन्दा असुली, धम्की, राजनीतिक हिंसा, दण्डहीनता, भ्रष्टाचार र सशस्त्र समूहका कारण नेपाली जनताले गरेको सुरक्षा अनुभूति कमजोर देखिएका छन् । लामो समयसम्म रहेको राजनीतिक अवरोधले असुरक्षा र विधिको शासनको गिर्दो अवस्थालाई प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गरिरहेको देखिएको छ^{२८} ।

तरिबर : यूएन ओएम

खासगरी सशस्त्र समूह, जातीय स्वायत्तता आन्दोलन, जातीय मिलिसिया र राजनीतिक दलहरूसम्बद्ध युवा समूहहरू (माओवादीको वाईसीएल र एमालेको युथ फोर्ससहित) ले धम्की, अपहरण र हत्यासहित आफ्ना गतिविधि बढाएका छन् । एक सयभन्दा बढी समूह अहिले पनि सक्रिय रहेको सरकारको अनुमान छ । तीमध्ये धेरैजसो राजनीतिक आवरणमा सञ्चालित आपराधिक समूह हुन् । ती सशस्त्र समूहहरू र दलहरूले बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण गतिविधिमा सहभागी हुन लोभ्याउँछन्, रकम दिन्छन् वा बाध्य बनाउँछन् । ती सशस्त्र समूहसँग वार्ता गर्ने सरकारको प्रयासले सीमित सफलता पाएको छ । तराईको अवस्था कमजोर छ जहाँ सुरक्षा निकायमा मधेसीको प्रतिनिधित्व कम छ र धेरैजसो ठाउँमा डर त्रासका कारण स्थानीय सरकारी कर्मचारीहरू जिल्ला सदरमुकाममा सरेका छन् जसले सेवा प्रवाहमा प्रभाव पारेको छ ।

^{२६} Saferworld and Interdisciplinary Analysts, *Trading water ? Security and Justice in Nepal*, 2009; and, Antenna Foundation Nepal, Equal Access Nepal, Forum for Women, Law, Development, Institute of Human Rights and Communication Nepal, International Alert and Saferworld, *Security and Justice in Nepal: District assessment findings*, 2010.

^{२७} हेर्नुहोस्, OCHA, *Nepal: Report of Security Incidents, Security Incidents Maps, 2007-2010*.

^{२८} Based on Saferworld and Interdisciplinary Analysts, *Trading water ? Security and Justice in Nepal*, 2009; and, Antenna Foundation Nepal, Equal Access Nepal, Forum for Women, Law, Development, Institute of Human Rights and Communication Nepal, International Alert and Saferworld, *Security and Justice in Nepal: District assessment findings*, 2010.

राष्ट्रव्यापी सडक प्रदर्शन र बन्द जस्ता कुराहरू राजनीतिक एजेन्डाबाट आकर्षित भएर वा कुनै प्रकारको क्षतिपूर्ति माग गर्न विरोध गर्ने मुख्य माध्यम बनेका छन्^{२९} । यस्ता बन्द हिंसाको डरले हुन्छन् र बालबालिकालाई भुक्त्याएर वा बाध्य बनाएर त्यस्ता गतिविधिमा सहभागी गराइन्छ । यस्ता बन्दको प्रभाव मुलुकको सामाजिक र आर्थिक जीवनमा गम्भीर रूपमा पदार्थन् । उदाहरणका लागि केही जिल्लामा वर्षभरिको विद्यालय खुल्ने २२० दिनमध्ये ५० देखि १५० दिनसम्म बन्दका कारण विद्यालय खुल्दैनन्^{३०} । बन्द भएको दिन नेपाली अर्थतन्त्रले दशौं लाख डलर बराबरको उत्पादकत्व गुमाउनुपर्छ^{३१} । राजनीतिक हस्तक्षेपले यस्ता गतिविधि नियन्त्रण गर्ने प्रहरी प्रशासनको काम जोखिममा छ^{३२} र फौजदारी न्याय (criminal justice) र जिल्ला प्रशासनमा भ्रष्टाचार महामारीकै रूपमा रहेको छ । राजनीतिक हस्तक्षेप, भ्रष्टाचार र कानूनको उल्लङ्घनमा उत्तरदायित्व बहन नगर्ने जस्ता आपसमा अन्तर्निहित समस्याले समग्र असुरक्षाको वातावरण बढाउँछ र विकास सहायताको प्रभावकारी प्रवाहमा गम्भीर व्यवधान खडा गर्छ । मौन बस्ने संस्कृति र उपयुक्त संयन्त्रको अभावका कारण प्रहरी प्रतिवेदनमा लैङ्गिक हिंसाका घटना समेटिएको पाइँदैन र नेपालको कमजोर सुरक्षा वातावरणमा महिला र केटीहरू जोखिममा हुन्छन् ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. उच्चस्तरीय प्रहरी सुधार सुझाव कार्यदलले सिफारिस गरे अनुसारको प्रहरी सेवा आयोग (वा समान खालको निकाय) स्थापनामा सहयोग गर्ने ।
२. स्वतन्त्र प्रहरीका बारेमा उजुरी व्यवस्थापन गर्ने स्वतन्त्र संयन्त्र स्थापनामा सहयोग गर्ने ।
३. सुरक्षा निकायमा महिला र परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समुदायहरूको प्रतिनिधित्व गराउने जस्ता सरकारका सकारात्मक पहलहरूको विकास र कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने ।
४. प्रहरी, वकिल, कानुनी सहायता (Paralegal), अदालत र सामुदायिक मध्यस्थता केन्द्रहरूका लागि लिङ्ग, बालबालिका, मानवअधिकार र सामाजिक समावेशीकरण जस्ता विषयमा तालिम उपलब्ध गराउने ।
५. अदालत र कारागारहरूमा दीर्घकालीन संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित सुविधाको स्तरोन्नतिका लागि सहयोग गर्ने ।
६. लैङ्गिकतामा आधारित हिंसाविरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि सहयोग गर्ने ।

३ ग. सङ्क्रमणकालीन न्याय

द्वन्द्वसँग सम्बन्धित मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून उल्लङ्घनका प्रतिनिधि घटनामा मुद्दा चलाउनेसहित सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूलाई दण्डहीनताको संस्कृतिबाट उत्तरदायित्वको संस्कृति र विधिको शासनमा रूपान्तरण गर्न खोजिएको छ । यी उपायहरू विधिको शासनको अरु बढी क्षय हुनबाट रोक्ने आवश्यक उपायहरूको हिस्सा हुन् । यिनले द्वन्द्वकालमा भएका हिंसाको पहिचान दिने अवसर प्रदान गर्छन् ।

^{२९} हेर्नुहोस्, OCHA, Nepal: Report of Bandhs and Blockdes, Protests, Rallies, Bandhs and Blockade Maps, 2006-2010.

^{३०} UNICEF, Assessment of Child Protection Concerns of Children in Terai Districts, 2009, and UNICEF, Education in Conflict and Transition Contexts: Case Studies from the DRC, Nepal and Southern Sudan, Field Notes: UNICEF Policy and Programming in Practice, 2010.

^{३१} सामान्त्या: एक दिनको बन्दले प्रत्यक्ष औद्योगिक उत्पादनमा मात्रै ६३ करोड रुपियाँ बराबरको क्षति भोग्नुपर्ने अनुमान छ (जुन भण्डै एक दिनको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन बराबर हुन्छ) । बन्दको बृहत् आर्थिक मूल्याङ्कनले पनि यो आँकडाको पुष्टि गर्छ । उदाहरणका लागि नेपाल उद्योग वाणिज्य महासङ्घले सन् २००७ मा भएको २० दिने तराई बन्दले लगभग २८ अर्ब ७४ करोड रुपियाँ नोक्सानी पुऱ्याएको अनुमान गरेको छ । From WFP, Struck out: The everyday Economic and Livelihood Impact of Bandha and Strike in Nepal, Food for thought series 1, March 2000.

^{३२} See OHCHR, Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the human rights situation and the activities of her office, including technical cooperation, in Nepal, A/HRC/13/73, 5 February 2010 (p.9).

द्वन्द्वका कारण बेपत्ता भएकाहरूको खोजी आयोग (सीओआईडी) र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग स्थापना गर्ने विधेयक मस्यौदा तयार गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेस गरिएको छ । स्थापना भएपछि यी आयोगहरूलाई पर्याप्त सामग्री र प्राविधिक सहायता आवश्यक पर्छ । यी दुईवटा आयोगको सम्बन्धबारे चाँडै स्पष्ट हुन आवश्यक छ । अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका आधारमा यी आयोगले आफ्नो काम सक्न तीनदेखि पाँच वर्षसम्मको समय लाग्छ । पहिलो वर्षमा नै आयोगहरूले कुनै सिफारिस गर्न सक्दैनन् । सामान्यतया यसले क्षतिपूर्ति (जस्तै : सहिद, विस्थापितका बालबच्चा, यातना र यौन तथा लैङ्गिक हिंसापीडितका बाँचेकाहरू सहित द्वन्द्वका सिकार भएका सबैलाई) नीतिको समीक्षा गर्ने र विगतमा गरिएका विभिन्न प्रकारका दाबी/भुक्तानी र पछि आयोगले गर्न सक्ने क्षतिपूर्तिसम्बन्धी सुझावमा एकरूपता थियो भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्छ । यातना, लैङ्गिक तथा यौनजन्य हिंसालगायत सबै द्वन्द्व पीडितहरूलाई समेट्ने र मान्य हुने खालका पारदर्शी र निष्पक्ष क्षतिपूर्ति नीतिको अभावले नयाँ समस्या सिर्जना गर्ने र भविष्यमा अस्थिरता बढाउने जोखिम ल्याउँछ ।

दुवै आयोगको थप अनुसन्धान र मेलमिलाप गर्ने खालको कार्यक्षेत्र मात्र रहनेछ । त्यसको अर्थ मुद्दाहरू अधिवक्ताको कार्यालयमा सिफारिस गरिनुपर्छ र त्यसपछि अदालती प्रणालीमा प्रवेश गर्छन् । त्यसैले यी सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूको कामलाई विधिको शासनको बृहत् सन्दर्भमा र मानवअधिकार उल्लङ्घनका विद्यमान मुद्दाहरूमा द्वन्द्वका पक्ष र सरकारले आत्मसात् गर्ने क्षमता वा तत्परताबाट अलग्याउने सम्भावना रहँदैन । पर्याप्त प्रमाण भएका मुद्दा चलाउने तत्परता नै यी दुई सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रलाई विश्वासयोग्य र प्रभावकारी बनाउने पूर्वसर्त हुन् । महिला र पीडित समूहका प्रतिनिधिहरूलाई यी आयोगमा समावेश गर्न सके यसले तिनको विश्वसनीयता बढाउँछ ।

द्वन्द्वकालमा गरिएका मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून उल्लङ्घनका घटनाबारे सही ढङ्गले अनुसन्धान होस् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न नेपालका नागरिक समाज र विकास साभेदारहरूले सुरक्षा निकायमा सुधार हुनुपर्ने पैरवी गरेका छन् । दण्डहीनताका विषयमा निरन्तर प्रगति गर्ने उद्देश्यले विकास साभेदारहरू प्राविधिक सहायता र साधनको व्यवस्थामार्फत सुरक्षा निकायमा काम गर्न उत्साहित छन् तर पनि यी प्रयासको प्रभावकारिता अधिकतम बनाउन मानवअधिकार सिद्धान्त र विधिको शासन अनुपालनमा प्रोत्साहन गर्न दाता निकायहरूलाई प्राविधिक तथा स्रोतसाधन अनुदानस्वरूप प्रदान गर्ने नीतिमा अडिग रहिरहन आग्रह गरिएको छ । यस किसिमको प्रयासलाई अधिकतम रूपमा प्रभावकारी बनाउन रणनीतिक ढङ्गले लगानी गरिरहनु पर्छ जसले गर्दा यसरी दिइने सहयोगले मानवअधिकारका सिद्धान्त र विधिका शासनप्रति उत्तरदायी बनाइराख्न मद्दत गर्छ । यसैगरी भिसा र विदेशमा पढ्ने अवसर प्रदान गर्न छनौट गर्नुपूर्व सुरक्षा कर्मचारीको विगतबारे छानबिन गरिनुपर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार र सीमान्तकृत र सामाजिक रूपले बहिष्कृत समूहहरू, बालबालिका र महिलाको सुरक्षित सहभागिताको सुनिश्चित गर्दै बेपत्ताहरूको खोजी आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना र कार्य सञ्चालनमा सहयोग गर्ने ।
२. द्वन्द्वपीडित पनि आयोगको काममा सुरक्षित र अर्थपूर्ण ढङ्गले सहभागी हुनसक्ने कुरा सुनिश्चित गर्न पीडितहरूको समूह र अरू सम्बन्धित संस्थालाई सहयोग गर्ने ।
३. क्षतिपूर्तिबारे विस्तृत नीतिको मस्यौदा तयारी र कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने ।
४. सुरक्षा निकायका सदस्यहरू र अरू लडाकूहरूको मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विगतका गतिविधिको छानबिन गर्ने संयन्त्र स्थापनामा सहयोग गर्ने ।
५. मानवअधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर प्रतिनिधिमूलक घटनालाई मुद्दा दायर गर्ने कार्यको प्रगतिका लागि निरन्तर पैरवी गर्ने ।

तरिबर: युनिसेफ/एनईपी/३१५२/सागर श्रेष्ठ

३ घ. द्वन्द्वप्रभावितलाई अन्तरिम सहयोग

मुलुकभर रहेका द्वन्द्वप्रभावित र तिनीहरूको खाँचोबारे आँकलन हुन नसक्दा यसका लागि कति स्रोतसाधन चाहिन्छ त्यसको सही अनुमान गर्न कठिन छ । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले द्वन्द्वका कारण १६,७१८ जनाको मृत्यु भएको, १,३२७ जना बेपत्ता भएका, ५,६०० वटा पूर्वाधार ध्वस्त भएको र ११,७५७ वटा व्यक्तिगत सम्पत्तिको नोक्सानी वा क्षतिका घटना दर्ता गरेको छ । अन्तरिम राहत कार्यक्रम अन्तर्गत सरकारले द्वन्द्वप्रभावित व्यक्तिलाई दुई फरक-फरक कार्यक्रममार्फत सहायता उपलब्ध गराएको छ: (क) आन्तरिक रूपले विस्थापितहरूबारे राष्ट्रिय नीति, २००६, (ख) नागरिकलाई राहत, क्षतिपूर्ति र आर्थिक सहायतासम्बन्धी कार्यविधि २००९ । यी कार्यक्रम अन्तर्गत अन्तरिम राहतका लागि आन्तरिक रूपले विस्थापितहरू, मृत्यु भएका वा बेपत्ता भएकाका परिवारहरू, अपहरणमा परेका, अपाङ्गता भएका, घाइते वा एकल महिला, बालबालिका/टुहुराहरू र द्वन्द्वमा सम्पत्ति क्षति भएका वा ध्वस्त भएकाहरू योग्य हुन्छन् । द्वन्द्वप्रभावितहरूको सरकारी वर्गीकरणमा यातना वा यौन हिंसाका पीडितहरूलाई समावेश गरिएको छैन ।

द्वन्द्वबाट पुरुष, महिला, केटाकेटी फरक-फरक तरिकाले प्रभावित भएका छन् र तिनका आवश्यकतालाई पनि फरक-फरक ढङ्गले नै विचार गरिनुपर्छ । मारिनेमा धेरैजसो पुरुष छन् भने धेरै युवती वा महिला, विधवा वा परिवारको प्रमुख बनेका छन् । एकल महिलाप्रतिको सामाजिक पूर्वाग्रही सोचका कारण तिनीहरूलाई सहयोगको खाँचो छ । द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित बालबालिकाको सङ्ख्या ८,००० भन्दा बढी टुहुरासहित^{३३} ५२,००० र ५७,००० को बीचमा छ र अनुमानित ५०,००० मानिस विस्थापित छन् । ती विस्थापितहरू र सम्पत्ति गुमाउनेहरू (हेर्नुहोस्, खण्ड ३च) लाई पर्याप्त ध्यान दिन नसकेको अनुभूति सबै प्रमुख राजनीतिक दलहरूले गरिरहेका छन् ।

सरकार र विकास साभेदारहरूसहित विभिन्न क्षेत्रबाट द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई सहायता प्रदान गरिदै छ । अन्तरिम राहत कार्यक्रममार्फत शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले अहिलेसम्म मृत्यु भएका १४,००० परिवार, बेपत्ता भएका १,२००

^{३३} प्रभावित बालबालिकाको कुल सङ्ख्या युनिसेफको अनुमानमा आधारित छ । टुहुराको तथ्याङ्क नेपाल बाल मजदुर सरोकार केन्द्र (सिविन) को वार्षिक प्रतिवेदन २००६, काठमाडौं, २००६, पृष्ठ ९ बाट लिइएको हो ।

परिवार, एकल महिला ३,७००, अपहरणमा परेका २२१, सम्पत्ति क्षति भएका ४,२३८ लाई राहत प्रदान गरेको छ भने विक्रम संवत् २०६२/६३ को जनआन्दोलनका ४९ सहिद तथा अपाङ्ग परिवारलाई निवृत्तिभरण प्रदान गरेको छ । स्थानीय प्रशासनको प्रभावकारिताको कमी, द्वन्द्व प्रभावितहरूसम्बन्धी विस्तृत तथ्याङ्कको अभाव र सम्भाव्य लाभग्राहीहरू पहिचानमा स्थानीय सहभागिता नहुनु जस्ता समस्याले यी कार्यक्रम प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् साथै कार्यक्रममा राजनीतिकरण हुने जोखिम बढेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले १४ जिल्लामा द्वन्द्वका कारण भएका यौन र लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरू र पहिले सशस्त्र शक्ति र समूहमा संलग्न ७,५०० बालबालिकाको पुनःस्थापनामा सहयोग गरिरहेको छ । यस क्षेत्रको सबभन्दा ठूलो योगदान विश्व बैङ्कको आकस्मिक शान्ति सहयोग परियोजनाको छ जसले शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत योग्य द्वन्द्वप्रभावित समूहलाई अन्तरिम रूपमा रकम र सेवा प्रदान गर्न पाँच करोड अमेरिकी डलर उपलब्ध गराएको छ ।

तरिबर: आइओएम/जितेन्द्र वोहरा

अल्पकालमा लक्षित जनसङ्ख्या र उपलब्ध विभिन्न कार्यक्रमको नक्साङ्कन गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । यसबाहेक द्वन्द्वकालमा भएका यौनजन्य हिंसाका घटनाबारे भरपर्दो सूचना सङ्कलन गर्नु र आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूसम्बन्धी निर्देशिका कार्यान्वयनको समीक्षा गर्नु अति आवश्यक छ । यसबाट क्षतिपूर्तिसम्बन्धी नीति विकास गर्ने क्रममा विद्यमान कार्यक्रममा सुधार गर्न सहयोग पुग्छ । यसलाई क्षतिपूर्ति नीतिको समीक्षासँग जोडेर विद्यमान कार्यक्रममा सुधार गर्दा क्षतिपूर्तिस्वरूप नगद उपलब्ध गराउनुको साटो सीपमूलक तालिम, लघुकर्जा र मनोवैज्ञानिक सहायता प्रदान गर्ने व्यवस्थातर्फ सोचन सकिन्छ । यी र अरु विधि द्वन्द्वप्रभावित एकल महिला जसलाई नगद उपलब्ध गराउँदा त्यो चोरी/दुस्वयोग हुने जोखिम रहन्छ त्यसबाट उनीहरूलाई जोगाउन पनि आवश्यक छ । यसका साथै अन्य सुविधा पाउनका लागि योग्य भए नभएको छुट्याउन र तेस्रो पक्षले भुक्त्याउन सक्ने सम्भावनालाई हटाउन पनि स्पष्ट सर्तसहित वस्तुगत र सुहाउँदा प्रक्रियालाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । कमजोर समूहको पहुँच सुनिश्चित गर्न द्वन्द्वपीडितका लागि अन्तरिम राहत सहायता प्राप्त गर्ने विधि सरल बनाइनु पर्छ । उदाहरणका लागि, यौनजन्य हिंसा पीडितहरूको पहुँच न्यायप्रणाली, मनोसामाजिक परामर्श सहायता वा सीपमूलक तालिममा प्रायः हुँदैन जसले गर्दा विद्यमान नीति निर्देशिका अन्तर्गतको अन्तरिम राहत सहायताका लागि उनीहरू अयोग्य भएका छन् । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले तयार गरेका अन्तरिम राहत कार्यक्रमहरू, आन्तरिक रूपमा विस्थापितसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति र भविष्यमा बन्ने कुनै विस्तृत क्षतिपूर्ति कार्यक्रमहरू र क्षेत्रगत तथा सामाजिक संरक्षण कार्यक्रमहरू र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगबीचको सम्बन्ध परिभाषित र आँकलन पनि हुनुपर्छ । यसले सरकारको विद्यमान सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम (वृद्ध र एकल महिला भत्ता, बालबालिकालाई दिइने अनुदान, छात्रवृत्ति, सुत्केरी भत्ता, आदि) र क्षतिपूर्ति तथा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका पछि हुने कार्यक्रमहरूबीच राम्रो सम्बन्ध स्थापना गर्न सहयोग पुग्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. लक्षित जनसङ्ख्या र विद्यमान कार्यक्रमहरूको विस्तृत आँकलन गर्न र यसबाट पाइएका निष्कर्षका आधारमा विद्यमान सहायता कार्यक्रमहरूको सुधार गर्न सहयोग गर्ने । यसलाई एकमुष्ट नगद दिने व्यवस्थाको साथसाथै निवृत्तिभरण, सीपमूलक तालिम, लघुकर्जा र मनोवैज्ञानिक परामर्श सहायता प्रदान गर्नेसहित क्षतिपूर्ति नीतिको समीक्षासँग जोड्न सकिन्छ ।
२. शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट दिइने अस्थायी राहत र सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित केटाकेटीको शिक्षाका लागि उपलब्ध गराउने सहायतालाई जारी राख्न सहायता गर्ने ।
३. सीमान्तकृत केटीहरूलाई जोड दिँदै बालबालिकाका लागि छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने ।
४. द्वन्द्वप्रभावित परिवार र एकल महिलाहरूलाई रोजगारी र सीपमूलक व्यावसायिक तालिम सहयोग उपलब्ध गराउने ।
५. द्वन्द्वप्रभावित व्यक्तिका लागि मनोवैज्ञानिक परामर्श सहायता प्रदान गर्ने ।
६. बहिस्कृतहरूलाई समावेश गर्ने खालको विस्तृत रणनीति तयार गर्न र कार्यान्वयन गर्न तथा सबै पीडितहरूले तिनीहरूले पाउने सुविधामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने योजना कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने ।
७. द्वन्द्वसँग सम्बन्धित यौनजन्य हिंसाका पीडितहरूका लागि पुनःस्थापना सहायता प्रदान गर्ने ।
८. आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूसँग सम्बन्धित निर्देशिका कार्यान्वयन गर्न र विस्थापित घर फिर्ता गर्न दिँदै आएको सहायतालाई सहयोग गर्ने ।
९. अझ बढी कार्यक्रममूलक सहायताका लागि द्वन्द्वप्रभावित तथ्याङ्कलाई लिङ्ग, उमेर, जाति र जातीयतामा छुट्याउन सहयोग गर्ने ।

पुनरुत्थान

३ ड. द्वन्द्वबाट क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माण

नेपाल शान्ति कोषको कार्ययोजनामा सन् २००९मा पहिलोपटक क्षतिग्रस्त पूर्वाधारहरूको मर्मत गर्ने कुरा उल्लेख गरियो । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अनुमानमा ३,६४७ वटा क्षति पुऱ्याइएका वा ध्वस्त पारिएका स्थानीय पूर्वाधारहरूमध्ये अहिलेसम्म ३८ प्रतिशतको पुनर्निर्माण भएको छ, अरु १९ प्रतिशत चालू आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्ममा पूरा हुन्छन् । यीमध्ये केही विकास साभेदारहरूको सहायतामा पुनर्निर्माण गरिएका हुन् । क्षेत्रगत अवधारणासहित अरु विकास कार्यक्रममार्फत कति क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको मर्मत भयो भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । नेपाल शान्ति कोषले पनि क्षतिग्रस्त वा ध्वस्त भएका १०० प्रहरी चौकी पुनर्निर्माण गर्न १ करोड १० लाख अमेरिकी डलर छुट्याएको छ, बाँकी भण्डै ७०० चौकीको मर्मत वा पुनर्निर्माण गर्न ७ करोड ३० लाख अमेरिकी डलर लाग्ने अनुमान छ ।

स्थानीय समुदायहरूले उच्च प्राथमिकता दिएको र सरकार र विकास साभेदारहरूले गरेको कामको बावजुद गति, गुणस्तर वा दिगोपनको सन्दर्भमा पुनर्निर्माण र विकासले अपेक्षाकृत रूपमा प्रगति गर्न सकेको छैन । क्षतिग्रस्त वा ध्वस्त स्थानीय पूर्वाधार द्वन्द्वको अवशेषका रूपमा रहेका छन् जसले शान्तिको सादृश्य प्रतिफल पाउन अझै बाँकी रहेको सङ्केत गर्छ । क्षति पुऱ्याइएका स्थानीय पूर्वाधारको मर्मत र पुनर्निर्माण परिवर्तित सन्दर्भसँग मेलखाने खालका छन् भन्ने र द्वन्द्वको अन्त्यसँगै यसको प्रभावकारितामा सुधार हुनेछ भन्ने कुराको सुनिश्चित हुनुपर्छ । पुनर्निर्माण गर्दा यसको प्रारूप राज्य समुदायको निकट भएको सुनिश्चित गर्ने तथा द्वन्द्वका अनुभवप्रति संवेदनशील र समाजमा द्वन्द्वका दरारलाई पुर्ने खालको हुनुपर्छ जसले शान्ति निर्माण कार्यमा आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न सकोस् ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. समुदायमा पूर्वाधार मर्मत र पुनर्निर्माणको प्राथमिकतालाई तत्काल सम्बोधन गर्न क्षेत्रगत अवधारणा र निकायगत मन्त्रालयहरूले पर्याप्त प्राथमिकता दिऊन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न ।
२. स्थानीय श्रममा आधारित रोजगारी सिर्जना गर्ने कार्यक्रमका माध्यमबाट पूर्वाधार पुनर्निर्माण गर्न ती कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने मन्त्रालयलाई प्राविधिक सहायता प्रदान गर्न ।

३ च. सम्पत्ति

विस्तृत शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ताहरूले एकातर्फ द्वन्द्वकालमा कब्जा गरिएका सम्पत्तिको अभिलेख राख्न र तुरुन्त फिर्ता गर्ने प्रक्रिया सुरु गर्न र अर्कोतर्फ 'सामन्ती भू-स्वामित्व'को अन्त्य गर्ने भूमिसुधार नीति तयार गर्न सहमति जनाएका छन् । कब्जा गरिएको सम्पत्ति फिर्ता गर्ने कुरा नेपाली काँग्रेस र एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)बीच सन् २००८ नोभेम्बरमा भएको ९ बुँदे सहमतिको केन्द्रमा छ । सम्पत्ति फिर्ता गर्ने यो सम्झौता र यससम्बन्धी सार्वजनिक प्रतिबद्धताका बाबजुद पनि कब्जा गर्ने काम चलिरहेको छ र यी मुद्दालाई प्रायः राजनीतिक सम्झौताहरूमा सौदाबाजी गर्न प्रयोग गरिन्छन् । राजनीतिक दलका प्रभावशाली सदस्यहरूले यी मुद्दालाई उठाएर राजनीतिक सम्झौताहरू अवरुद्ध पार्न सक्छन् । धेरैजसो अवस्थामा द्वन्द्वका बेलामा कब्जा गरिएका सम्पत्ति 'सुकुम्बासी'लाई 'पुनःवितरण' गरिएको वा तेस्रो पक्षलाई बेचिएको छ । सन् २००९ को अन्त्यतिर कैलालीमा भएजस्तै बलपूर्वक जग्गा खाली गराउने कार्यले हिंसा निम्त्याउन सक्छ र त्यसले शान्ति प्रक्रियालाई सजिलै अस्थिर बनाउन र भङ्काउन सक्छ ।

कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने कुरा र शान्ति प्रक्रिया अघि बढाउने विषयमा हुने छलफलबीच स्पष्ट सम्बन्ध भए पनि त्यस विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको व्यवस्थित सहभागिता निकै कम छ । शान्ति सम्झौताकै प्रावधान अनुसार जग्गाजमिनसँग सम्बन्धित विषय समाधान गर्न एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) को कार्यकाल २००९ को सुरुमा उच्चस्तरीय वैज्ञानिक भूमिसुधार आयोग स्थापना भयो तर साधनको अभाव र जग्गा फिर्ता तथा भूमिसुधारको सम्बन्धमा राजनीतिक प्रतिबद्धताको अभावले यो आयोगले काम गर्न सकेन । यसलाई एमाले ले नेतृत्व गरेको आयोगले पुनःस्थापित गर्‍यो जसलाई बेलायती अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (डीएफआईडी)ले आंशिक सहयोग गर्‍यो । यसले प्रतिवेदन तयार गरे पनि त्यसको अहिलेको अवस्था र स्वामित्व अनिश्चित छ ।

तस्बिर: युनिसेफ/एनडीपी/३३८६/किरण पाण्डे

यो विषयमा राजनीतिक सहमति भएपछि नेपालका गृहमन्त्रालय, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय र भूमिसुधार मन्त्रालयले कब्जा गरिएको सम्पत्तिको तटस्थ र स्वतन्त्र तथ्याङ्क/लगत स्थापना, उजुरी सुन्ने संयन्त्र विकास, क्षतिपूर्ति संयन्त्र र व्यापक क्षतिपूर्ति नीतिबाट प्रभावित व्यक्तिहरूका लागि नीति बनाउने र सम्पत्ति कब्जा गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण र सम्पत्ति

मालिकले सुरक्षित महसुस गर्नसक्ने कुराको सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक सुरक्षालाई सुदृढ गर्ने जस्ता उदाहरणीय काम गरेर उदाहरण बन्न सक्छन् । यो अभ्यासलाई परीक्षण गर्न समुदायमा आधारित जमिनको विवाद सुल्झाउने प्रक्रिया र अरू प्रगतिशील भूमिसुधार विधि प्रयोग गर्न सकिन्छ र यसमा विकास साभेदारहरूले सहयोग गर्नसक्छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले यो विषयको गम्भीरता र शान्ति प्रक्रियासँग यसको सम्बन्ध बुझेका छन् तर पनि धेरै व्यवधान नहटाई प्राप्त गर्न सकिने कुरा थोरै छन् । यीमध्ये सबभन्दा महत्वपूर्ण कुरा जग्गाजमिनसँग सम्बन्धित राजनीतिक तत्परता र प्रतिबद्धता नै हो । अहिले भइरहेको सम्पत्ति कब्जा गर्ने कार्यलाई कम गर्न कानून कार्यान्वयन गर्ने कार्यलाई सुदृढ पार्नुपर्छ । यो विषयलाई विभिन्न सरकारी निकायद्वारा एकरूपता र निरन्तर रूपमा सम्बोधन गर्न गृह मन्त्रालय र विभिन्न मन्त्रालयबीच समन्वय हुनुपर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. सम्पत्ति फिर्ता र भूमिसुधारका लागि सहयोग गर्ने ।
२. एकल महिला र एकल महिला घरमुली भएको परिवारको खाँचोलाई सुनिश्चित गर्दै द्वन्द्वका बेला कब्जा गरिएका सम्पत्तिको स्वतन्त्र लगत तयार गर्न सहयोग गर्ने ।
३. सम्पत्ति फिर्ता नीति र रणनीतिको तयारी सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव जानकारी लिन सहयोग गर्ने ।
४. सामाजिक समावेशीकरण र लैङ्गिक रूपमा संवेदनशील जमिन विवाद समाधान गर्ने स्वतन्त्र र निष्पक्ष संयन्त्रलाई सहयोग गर्ने ।

३ छ. बारूदी सुरुङसम्बन्धी कार्य

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा बारूदी सुरुङ/भूमिगत विस्फोटक पदार्थ र युद्धको अन्य विस्फोटक अवशेषहरू हटाउने र नष्ट गर्ने विषयमा विशेष रूपमा उल्लेख गरिएको छ । युद्धका यी अवशेष नष्ट गर्ने कार्यमा विस्फोटक पदार्थ हटाइएका क्षेत्रको विकास, सम्भाव्य हातहतियार हटाउने र विस्तृत शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ताहरूबीच विश्वास निर्माण गर्ने पर्दछन् । नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका साथै नेपाली सेनामा विस्फोटक पदार्थ निष्क्रिय पार्ने विस्फोटक हातहातिर तथा उपकरणसम्बन्धी टोली (explosive ordinance device teams) छन् । यी टोलीसँग भएका उपकरण र तालिमको स्तर भने फरक-फरक छन् ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालकोष (युनिसेफ) र शिक्षा मन्त्रालयबीचको सहकार्यमूलक प्रयासले विद्यालयमा बारूदी सुरुङसम्बन्धी शिक्षा प्रणाली स्थापित भएको छ । पीडितको सम्पर्कबाट सक्रिय हुने विस्फोटक पदार्थसम्बन्धी घटना भएका स्थानमा सञ्चालन गर्न सकिने आकस्मिक बारूदी सुरुङ जोखिम शिक्षाका लागि दक्ष र बलियो समयन्त्र विद्यमान छ । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा भर्खरै स्थापना भएको बारूदी सुरुङसम्बन्धी कार्य समन्वय कार्यालय र पीडित सहयोग कार्यक्रम छ । अपरिष्कृत विस्फोटक उपकरणको प्रयोग र पीडितको सम्पर्कबाट सक्रिय हुने विस्फोटक वस्तुको निरन्तर प्रयोगबाट मृत्युका घटना भइरहन सक्छन् । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको बारूदी सुरुङसम्बन्धी नयाँ कार्यालयले विभिन्न मन्त्रालयबीच समन्वय र राष्ट्रिय बारूदी सुरुङ कार्यसम्बन्धी रणनीति कार्यान्वयन गर्न सजिलो बनाउनुपर्छ ।

नेपाली सेनाले अहिले द्वन्द्वमा छोडिएका बारूदी सुरुङ हटाउन तीनवटा प्लाटुन परिचालन गरेको छ । अहिलेसम्म ५३ मध्ये ३३ वटा बारूदी सुरुङ बिछ्याइएका क्षेत्र सफा गरिसकिएको छ । नेपाली सेना २०११ को मध्यसम्ममा सबै बारूदी सुरुङ हटाउने कार्यमा प्रतिबद्ध छ । त्यसबेलासम्म यी काममा सहयोग गर्ने संयुक्त राष्ट्रसङ्घको योजना छ । नेपाली सेना 'अपरिष्कृत विस्फोटक वस्तु राखिएका स्थान (सुरक्षाका लागि धराप राखिएको स्थल) सफा गरिरहेको छ । अहिलेसम्ममा २७५ मध्ये १३० वटा यस्ता स्थानहरू सफाई गरी सकिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले माओवादी सेनाको शिविरमा पहिले राखिएका ५२,६१७ वटा खतरनाक वस्तुहरू नष्ट गरिसकेको छ ।

तस्वीर: अन्वयाट

आगामी १२ महिनामा बारूदी सुरूड हटाउनेसम्बन्धी गर्नुपर्ने कार्यका प्राथमिकताहरूमा बाँकी रहेका २० वटा बारूदी सुरूड बिछ्याइएका स्थल सफा गर्ने, अपरिष्कृत विस्फोटक वस्तु रहेका स्थल सफा गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सहयोग सुरु गर्ने, गैरसरकारी संस्थालाई परिचालन गरी समुदायमा आधारित गतिविधिमा बारूदी सुरूड शिक्षा विस्तार आदि पर्दछन् । यस बाहेक विशेषगरी महिला र बालबालिकालाई लक्षित गरी जोखिम शिक्षाका लागि नयाँ सञ्चार अभियान, द्वन्द्वका बखत भण्डारण गरिएका घरबाट अपरिष्कृत विस्फोटक उपकरण तथा त्यससँग सम्बन्धित वस्तु हटाउने र सो जानकारी गराउन माओवादी सेना र सुरक्षा निकायका लागि प्राविधिक

सल्लाह, अपरिष्कृत विस्फोटक उपकरणसम्बन्धी सुरक्षा निकायहरूको कामलाई मूलप्रवाहीकरण र सन् २००९ मा तयार गरिएको सरकारको पीडित सहायता रणनीतिको कार्यान्वयन जस्ता कुरा पनि पर्दछन् ।

नेपालले अहिलेसम्म सन् १९९७ को मानवविरुद्ध लक्षित बारूदी सुरूडको प्रयोग, भण्डारण, उत्पादन र ओसारप्रसारमा रोक लगाउने सम्बन्धि सन्धि (जसलाई ओटावा बारूदी सुरूडमाथि प्रतिबन्ध लगाउने सन्धि पनि भनिन्छ) मा हस्ताक्षर गरेको छैन, नेपाल हस्ताक्षर नगर्ने ३७ मुलुकमध्ये एक हो । यो सन्धिमा सम्मिलनले नेपालले गरिरहेको बारूदी सुरूड सम्बन्धी कार्यको अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान बढ्छ र यो सन्धि हस्ताक्षर गरेपछि गर्नुपर्ने कामहरू तोकिएको समयभित्र नेपालले सजिलै गर्नसक्छ । यदि ओटावा सन्धिमा हस्ताक्षर गरियो भने यसले पीडित सहायता र बारूदी सुरूड शिक्षाका सन्दर्भमा सहायता र बारूदी सुरूडसम्बन्धी कार्यको स्तर बढाउँछ । यसले भविष्यमा हुनसक्ने द्वन्द्वमा पनि बारूदी सुरूड प्रयोग गर्ने कार्यलाई रोक्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. २०११ को अन्त्यसम्ममा बाँकी रहेका बारूदी सुरूड सफा गर्न र अपरिष्कृत विस्फोटक उपकरणहरूको जोखिम कम गर्न सहयोग गर्ने ।
२. राष्ट्रिय बारूदी सुरूडसम्बन्धी कार्य रणनीति कार्यान्वयन गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई सहयोग गर्ने ।

३ ज. युवा रोजगारी

नेपालको अहिलेको रोजगारीसम्बन्धी चुनौती भनेको बढीभन्दा बढी रोजगारीको अवसर र रोजगारीबाट प्राप्त हुने गुणस्तरीय जीवनस्तर दुवैसँग सम्बन्धित छ । उच्च युवा बेरोजगारी (विशेषगरी पुरुषमा) ले शान्ति प्रक्रिया र सुरक्षामा समस्या सिर्जना गर्न सक्छ किनभने असन्तुष्ट युवा शान्ति बिथोल्नेहरूद्वारा परिचालित हुने जोखिममा हुन्छन् वा हिंसात्मक अपराधको संसारमा प्रवेश गर्न सक्छन् । यदि अहिलेसम्म रहेका बेरोजगार र श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने नयाँ युवालाई रोजगारीका अवसर दिने हो भने चालू त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना २०६४/६५-२०६६/६७ अवधिमा १५ लाख नयाँ रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ^{३४}। यी रोजगारी उत्पादनमूलक हुनुपर्छ, काम गर्ने राम्रो वातावरणमा राम्रो आयआर्जन गर्नसक्नुपर्छ । प्रभावकारी युवा रोजगारी सिर्जनाका लागि स्थानीय निकाय र सम्बन्धित निकायहरू, सामुदायिक पूर्वाधार ठेकेदारहरू, व्यापारिक र वित्तीय सेवा प्रदायक, प्रशिक्षण सेवा प्रदायक र लघु उद्यमसहित सम्भाव्य कार्यान्वयन साभेदारहरूको क्षमता-अभिवृद्धिका अल्पकालीन कार्यक्रम चाहिन्छ ।

३४ नेपालमा युवा रोजगारीसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०१०-२०१७) राष्ट्रिय योजना आयोग, राष्ट्रिय कार्य योजना निर्माण कार्य दलको प्रतिवेदन २००९ (अप्रकाशित) ।

तस्बिर: जीटीजेड/एनपी/गुदसी ह्याडीमारी

तस्बिर: एसडीसी

सन् २००६ र २०१० को अवधिमा वैदेशिक रोजगारीका लागि ९,६७,६४३ जनाले औपचारिक रूपमा नेपाल छोडे । यसमा भारतमा काम गर्ने अनुमानित ३० लाख नेपाली समावेश गरिएको छैन^{३५}। विदेशमा बस्ने नेपालीको सङ्ख्या विद्यार्थीसहित ३० देखि ५० लाख रहेको छ । यसको अर्थ के हुन्छ भने १५ देखि ३४ वर्ष उमेरका कुल जनसङ्ख्यामध्ये एक तिहाईदेखि आधा अहिले विदेशमा छन् । पुरुषको अभावमा महिलाले परिवार र खेतीको जिम्मेवारी सम्हाल्नुपर्छ । नेपालले धेरै प्रतिभाशाली नागरिक गुमाउँदैछ^{३६}। शान्ति प्रक्रियामा प्रगति नभएसम्म तिनीहरू स्वदेश फर्कन चाहँदैनन् ।

सरकारको आगामी त्रिवर्षीय योजनाको हिस्साका रूपमा राष्ट्रिय रोजगारी रणनीति र कार्ययोजना तयार गरिनुपर्छ । यसले कार्यहरूको प्राथमिकताका लागि सम्भाव्य संरचना प्रदान गर्ने छ । शान्ति प्रक्रियाका सन्दर्भमा तत्कालको प्राथमिकता भनेको माओवादी सेनाबाट फिर्ता पठाइएका र महिलालाई विशेष जोड दिँदै उच्च जोखिममा रहेका र आन्तरिक रूपमा विस्थापित युवाका लागि रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्नु हो । छनोटपूर्ण श्रम-प्रधान पूर्वाधारमा लगानी (सडक मर्मत र निर्माण, सिंचाइ, जलाधार संरक्षण र सहरी पुनःउत्पादनजस्ता क्षेत्रमा), उद्यमशीलता र व्यावसायिक तालिम र विशेषगरी कृषिमा लघुकर्जाको प्रयोगका माध्यमबाट तत्कालै लाभ हासिल गर्न सकिन्छ । अल्पकालीन प्राथमिकता कार्यक्रम सम्भाव्य सरकारी र दाताका कार्यक्रमहरूको सूचीमा आधारित हुनुपर्छ र कार्यान्वयन साभेदारहरूको तालिम र शीघ्र संवेदीकरण सहित लगानी दुरुस्त राखेर भौगोलिक रूपमा लक्षित गर्न आवश्यक छ ।

सन् २०१०-२०१७ का लागि नेपालमा युवा रोजगारीका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजनाको मस्यौदा गरिएको छ, तर एक वर्षभन्दा बढी समयदेखि यसले स्वीकृति प्राप्त गर्न सकेको छैन । दाताहरू रोजगारी-प्रधान पूर्वाधार, व्यावसायिक तालिम र उद्यम विकास कार्यक्रमका माध्यमबाट युवा रोजगारी सिर्जना गर्ने कार्यमा केन्द्रित छन् । यसलाई लाग्न सक्ने खर्चको चित्रण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले प्रतिदिन १४ अमेरिकी डलर मा ३० हजार बेरोजगार युवाका लागि ३० लाख कार्यदिन रोजगारी सिर्जना गर्ने र प्रतिव्यक्ति ७०० अमेरिकी डलरमा (कुल लागत ५ करोड ६० लाख अमेरिकी डलर) २० हजार स्थानमा व्यावसायिक तालिम र रोजगारी र स्वरोजगारीका लागि उद्यम विकास कार्यक्रम तयार गरेको छ ।

प्रायः गरेर युवालाई समस्याको स्रोतका रूपमा हेरिन्छ तर पनि यदि तिनको ऊर्जालाई सिर्जनात्मक कार्यमा उपयोग गरियो भने तिनीहरू शान्तिका लागि शक्ति बन्न सक्छन् । त्यसैले युवा रोजगारीलाई सहयोग पुऱ्याउने प्रयासहरू शान्तिको

३५ सन् २००६ देखि २०१० सम्मको तथ्याङ्क वैदेशिक रोजगार विभाग, श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालयबाट लिइएको हो ।

३६ आगामी त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्र, पृष्ठ ८५ 'मुलुकले ठूलो लगानी गरेर उत्पादन गरेको दक्ष व्यक्ति वैदेशिक रोजगारीका लागि पलायन हुने प्रवृत्ति बढ्दो छ ।

संस्कृतिको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने गतिविधिको साथमा हुनुपर्छ । यी कार्यक्रम युवालाई शान्ति स्थापना र द्वन्द्व रोक्नसक्ने गरी सशक्तिकरण गर्ने, सहिष्णुताको सिद्धान्त, अधिकार, उत्तरदायित्व, मेलमिलाप र सहअस्तित्वमा आधारित हुनुपर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. युवा रोजगारीका लागि राष्ट्रिय योजनाको कार्यान्वयनलाई लैङ्गिक संवेदनशील र सामाजिक रूपमा समावेशी बनाउन सहयोग गर्ने ।
२. कामका लागि नगद र उद्यमशीलता तथा व्यावसायिक तालिमद्वारा युवा महिला तथा पुरुषका लागि रोजगारी सिर्जना गर्ने अवसर प्रदान गर्ने ।
३. रोजगारी खोज्नेहरूका लागि सीप अभिवृद्धि कार्यक्रम र मानव ओसारपसारविरूद्ध संरक्षण प्रदान गर्ने सुरक्षित श्रम स्थानान्तरण प्रणालीलाई सहयोग गर्ने ।

३ अ. आर्थिक वृद्धि र शान्ति

शान्ति आर्थिक विकास र वृद्धिलाई योगदान गर्ने महत्वपूर्ण तत्व हो । द्वन्द्व चुलिएका बेला अर्थतन्त्रमा ठूलो लगानी गरिएको भए पनि आर्थिक वृद्धिदर आधा घट्यो । आंशिक रूपमा आर्थिक असमावेशीकरण र असमानताका कारण द्वन्द्व बढ्यो । सामाजिक समूहहरूबीचको असमानता हिंसात्मक द्वन्द्वको बलियो कारक तत्व हो र यसलाई द्वन्द्वोत्तर समाजमा आर्थिक वृद्धिका कार्यक्रमका मध्यमले सम्बोधन गर्नुपर्छ । न्यून उत्पादकत्व र लगानी नेपालको अर्थतन्त्रको विशेषता हो जुन निरन्तर रूपमा देखिएको राजनीतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचार, कमजोर पूर्वाधार, श्रम बजारमामा विस्तार नहुनु र अर्थतन्त्रको संरचनागत रूपान्तरणलाई सहयोग गर्ने नीतिको असफलताबाट सिर्जित कमजोर व्यावसायिक वातावरणको प्रतिविम्ब हो ।

समावेशी राजनीतिक समाधानका माध्यमबाट हासिल हुने दिगो शान्तिको नाटकीय प्रभाव समग्र व्यावसायिक वातावरणमा पर्छ । यसले कानून र व्यवस्था सुधार गर्छ, स्थिर व्यापारिक वातावरण प्रदान गर्छ र निजी लगानी र रोजगारी सिर्जनालाई बढाउँछ । यसले स्रोत र साधनलाई सुरक्षा क्षेत्रबाट अलग गरी आर्थिक विकासलाई सहयोग गर्ने क्षेत्रमा पुनःवितरण गरेर शान्तिको प्रतिफल सिर्जना गर्छ र आर्थिक वृद्धिका महत्वपूर्ण व्यवधानलाई सम्बोधन गर्छ ।

तरिबर: यूएनडीपी

साथै यसको दोस्रो पाटो पनि छः शान्ति स्थापना र दिगो बनाउन फराकिलो र समावेशी आर्थिक विकास महत्वपूर्ण तत्व हो । द्वन्द्वको मूल कारणहरूमा गरिबीको गहनता र असमानता मात्रै होइनन् गरिबीबाट मुक्ति पाउन गरिबका लागि अवसरहरू सीमित छन् वा छँदैछैनन् भन्ने सोचाइ पनि हो । आर्थिक विकासलाई समावेशी बनाउन आउने व्यवधानहरू सम्बोधन गर्नु महत्वपूर्ण छ र यो बिना दिगो शान्ति हासिल असम्भव छ ।

तीनवटा कारणले शान्ति स्थापना गर्न र यसलाई दिगो बनाउन आर्थिक वृद्धि महत्वपूर्ण हुन्छ : पहिलो, यसले वितरण गर्न सकिने स्रोतसाधनको आकार बढाउँछ र राष्ट्रका प्रायजसो वर्गलाई लाभ प्राप्त गर्न सहयोग गर्छ । गतिहीन अर्थतन्त्रमा आय र सम्पत्तिको पुनःवितरण गर्न खोज्दा शान्ति जोखिममा पर्न सक्छ जहाँ आर्थिक वृद्धि स्वस्थ हुन्छ त्यहाँ आर्थिक विकासमा गरिबको पहुँच रहन्छ । दोस्रो, यसले अवसर सिर्जना गर्छ । आर्थिक वृद्धिले उद्यमशील व्यक्तिलाई लगानीको अवसर सिर्जना गर्छ र रोजगारीका अवसर सिर्जना हुन्छन् । त्यसैले यसरी सिर्जना गरिएका रोजगारीका अवसरहरू समय समयमा सार्वजनिक निर्माण कार्यक्रमले सिर्जना गरेका रोजगारीका अवसरभन्दा फरक हुन्छन् । सुधारिएको लगानी वातावरणमा सिर्जना गरिएको निजी रोजगारीले मजदुरमा निरन्तर वृद्धिको आकांक्षा प्रदान गर्छ र स्थायी रूपमै गरिबीबाट मुक्ति दिन्छ । अन्तिममा, आर्थिक वृद्धि गतिशील पार्छ र लागिपर्नेहरूलाई पुरस्कृत गर्छ । वृद्धि भइरहेको अर्थतन्त्रमा यदि कसैले कठिन परिश्रम गर्छ भने उसको स्तर सुधने सम्भावना हुन्छ । यो अपेक्षाले गरिबी र असमानताबाट मुक्त हुन सकिदैन भन्ने सोचाइ उल्लेख्य रूपमा घटाउन महत्वपूर्ण छ ।

आर्थिक वृद्धि र आर्थिक समावेशीकरणलाई व्यवधान पुऱ्याउने मुद्दालाई सम्बोधन गर्न जरूरी छ । यद्यपि यो अहिलेको राजनीतिक अवस्थामा कठिन छ, राजनीतिक अस्थिरता, भ्रष्टाचार, पूर्वाधारको अभाव र नीतिगत असफलतालाई सम्बोधन गरेर राम्रो व्यापारिक वातावरणको सिर्जना शान्ति प्रक्रियालाई तीव्र रूपमा अघि बढाउन महत्वपूर्ण हुन्छ । व्यावसायिक वातावरण सुधार गर्ने सुस्को बिन्दु भनेको सबै राजनीतिक नेताहरूलाई आर्थिक वृद्धिलाई सहयोग पुग्ने खालका आर्थिक नीतिको महत्वमा सहमत गराउनु हो । यसबाहेक, आर्थिक वृद्धिले उद्यमशील सीप भएका केही गरी देखाउने मनोबल भएका र अवसरमा पहुँच भएकालाई सहयोग गर्छ । यस सन्दर्भमा आर्थिक वृद्धिलाई समावेशी बनाउन आर्थिक समावेशीकरणलाई सघाउने तत्वहरूलाई सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

1. आर्थिक मुद्दाहरूलाई दिगो शान्ति र समावेशी राजनीतिको साध्यका रूपमा बुझ्न नीति निर्मातालाई प्रोत्साहन गर्ने ।
2. लगानी र आर्थिक विकासका व्यवधान हटाउने कार्यमा सहयोग गर्ने, र राजनीतिक स्थायित्व, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, पूर्वाधारमा लगानी र औपचारिक श्रम बजारलाई लचिलो बनाउँदै समग्र घरेलु व्यावसायिक वातावरण सुधार गर्ने कार्यमा सहयोग गर्ने ।
3. आर्थिक वृद्धिको प्रतिफल समान रूपले वितरण होस् (जस्तै, उत्पादनमूलक सम्पत्ति, शिक्षा र व्यावसायिक तालिममा पहुँच सुधार गर्नका लागि आर्थिक समावेशीकरणका कारकहरूलाई सम्बोधन गर्ने कार्यलाई सहयोग गर्ने ।

३ ज. शान्तिको प्रतिफल प्रवाह

सादृश्य, तत्काल राहत दिने खालका ठूलो स्तरमा ल्याइने थोरै ठोस कार्यक्रमबाट महत्वपूर्ण परिवर्तन हुँदैछ र सरकार प्राथमिकताका साथ काम गर्दैछ साथै नागरिकका आधारभूत आवश्यकताको सम्बोधन गर्दैछ भन्ने स्पष्ट सन्देश जान्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको चार वर्षमा शान्ति प्रक्रियामा विश्वास बढाउने तत्काल उपलब्धिहरू प्राप्त हुने

तरिबर: यूनिसेफ/एनडीपी २०१८/किरण पाडे

तरिबर: आईओएम/जितेन्द्र बोहरा

खालका व्यापक कार्यक्रमको अभावमा नेपाल भर्खर सुरूको पुनरूत्थान चरणबाट अलिकति मात्र माथि उठेको छ । यस्ता प्रयासका लागि आवश्यक सम्भाव्य प्राथमिकताहरू भनेको तत्कालको खाडललाई सम्बोधन गर्ने खालको सेवा प्रवाह गर्नु हो । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको प्रगति र पुनरूत्थानको सम्भावनामा यिनीहरूको शक्तिशाली प्रभाव हुन्छ । यस्ता कार्यक्रमहरू वस्तुनिष्ठ भएर सञ्चालन गर्नुपर्छ र स्वास्थ्य र शिक्षाका क्षेत्रगत अवधारणाजस्ता दीर्घकालीन कार्यक्रमसँग सम्बन्धित पनि हुनुपर्छ । यस्ता प्रयासका लागि तलका छवटा क्षेत्रहरू सुभाव गरिएको छ ।

विद्यालय: नेपालको विद्यालय शिक्षाको नीतिगत वातावरण राम्रो छ । अहिलेका नीतिहरूले सामुदायिक व्यवस्थापन, प्रतिव्यक्ति लगानीको सिद्धान्तका आधारमा विद्यालय बजेट, विद्यालय सुधार योजना, सामाजिक संपरीक्षण (social audits), विद्यालयलाई शिक्षक नियुक्तिसहित विद्यालय व्यवस्थापन र शासनमा सुधार, पहुँच र गुणस्तरमा जोड दिइएको छ । शिक्षा प्रणालीमा बालमैत्री विद्यालयको अवधारणाको मूलप्रवाहीकरणले व्यवस्थित र दिगो सकारात्मक परिवर्तनको अवसरलाई प्रतिनिधित्व गर्छ । शिक्षा मन्त्रालय र साभेदारहरूले शारीरिक दण्डको अन्त्य, पाठ्यक्रममा शान्ति शिक्षा प्रवर्द्धन गर्ने बलियो प्रतिबद्धता जनाएका छन् । विद्यालय नजाने बालबालिकाका लागि शैक्षिक अवसर तिनीहरूको शिक्षा, विकास र संरक्षणका लागि महत्वपूर्ण छ । निःशुल्क शैक्षिक सामग्रीजस्ता रणनीति कक्षामा उपस्थितिका लागि प्रोत्साहन गर्न प्रभावकारी प्रमाणित भएका छन् । यसखालका कार्यक्रमहरू व्यवस्थापन गर्न र शिक्षा क्षेत्रका मुख्य व्यवधान सम्बोधन गर्ने उपाय सजिला छन् । विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-२०७२ (२००९/१०-२०१५/१६) ले विद्यालय पूर्वाधार सुधार गर्न र समावेशीकरण बढाउन सहयोग गर्छ । सहयोगका केही क्षेत्रमा निम्न कुरा समावेश छन् : (क) विद्यालय गन्तव्य कार्यक्रम र लचिलो विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमको विस्तार तथा बहिष्कृत समूहको विद्यालय भर्ना बढाउन निःशुल्क शैक्षिक सामग्री सहयोग, (ख) भूकम्पीय दृष्टिले उपयुक्त हुने गरी विद्यालय र कक्षा कोठा निर्माण तथा सजावट, (ग) विद्यालयमा स्वास्थ्य र सरसफाइको सुविधा निर्माण, र (घ) सामुदायिक सिकाइ केन्द्रलाई सहयोग ।

विद्यालय नजाने किशोरकिशोरी : ठूलो सङ्ख्यामा किशोरकिशोरी र युवा विद्यालयको औपचारिक शिक्षा प्रणालीभन्दा बाहिर छन् । बालबालिकाले लामो समयसम्म विद्यालय जान नपाउने अवस्थाबाट मुक्ति पाउन शिक्षा प्रणालीलाई सुदृढ पार्नुको अतिरिक्त विद्यालय नजाने किशोरकिशोरीलाई लक्षित बृहत् कार्यक्रमहरू पनि निकै महत्वपूर्ण छन् । यससँग सम्बन्धित सम्भाव्य कार्यक्रमहरूमा निम्न कुराहरू पर्छन् : (क) महिला विकास विभागको सहयोगमा गठन भएका १,४९० वटा महिला सङ्घसँग सम्पर्क राखेर किशोर र किशोरीका लागि तयार गरिएको आफ्नो भविष्य आफैँ छनोट गर प्याकेज जसमा जीवन उपयोगी सीप, सीप विकास र बीउ रकम (यो कार्यक्रमले आ.व. २०१०/११ मा ९६ गाविसलाई समेट्ने योजना छ) छन् तिनलाई बढाउने , र (ख) छानिएका जिल्लाहरूमा युवामैत्री सेवा केन्द्रहरू बढाउने ।

स्वास्थ्य: अन्तरिम संविधानमा प्रजनन स्वास्थ्यसहित स्वास्थ्यसम्बन्धी हक (धारा ७.५.३) मा समावेश गरिएको छ । विशेषगरी दुर्गम क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवासम्मको पहुँच सीमित छ र दुर्गम क्षेत्रमा दक्ष कर्मचारीको समस्या समाधान गरेर, पूर्वाधार विकास गरेर र आवश्यक सामग्री आपूर्ति गरेर, घुम्ती शिविर र क्लिनिकको माध्यमबाट तत्कालीन रूपमा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरेर सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणालीमा सुदृढीकरण गर्न आवश्यक छ । यसमा सम्भाव्य कार्यक्रमहरू निम्न अनुसार छन् : (क) सुत्केरी कक्ष, सुत्केरी केन्द्र, उपस्वास्थ्य चौकी, स्वास्थ्य चौकी प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा केन्द्र, जिल्ला अस्पताल

र लैङ्गिक हिंसाबाट बाँचेकालाई सेवा प्रदान गर्ने केन्द्रहरूमा उपकरण बढाएर, विस्तार गरेर र निर्माण गरेर, (ख) आङ्खस्ने समस्याको शल्यक्रिया उपचार, र (ग) महिला र बहिष्कृत समूहको सहभागितामा विकेन्द्रित स्वास्थ्य सेवाको व्यवस्थापन सुधार (महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूको भूमिका विस्तार गरेर इत्यादि ।

खानेपानी र सरसफाइ : सुरक्षित पानी आपूर्तिमा अपर्याप्त पहुँच र नराम्रो वातावरणीय सरसफाइ र व्यक्तिगत स्वास्थ्यसम्बन्धी बानीव्यवहारका कारण प्रत्येक वर्ष नेपालमा अनुमानित १३,९०० मानिस मर्छन्^{३७} । अस्वस्थकर बानी र कमजोर खानेपानी आपूर्ति प्रणाली सुधार गर्न विशेषगरी बहिष्कृत समुदायमा खानेपानी, सरसफाइ र स्वास्थ्य सेवा पुऱ्याउन धेरै लगानी चाहिन्छ । यसका सम्भाव्य कार्यक्रममा निम्न कुराहरू पर्छन् : (क) बानीव्यवहार परिवर्तन र सुविधामा लगानीलाई लक्षित गर्दै मध्य र सुदूर पश्चिम विकास क्षेत्रका भाडापखाला प्रभावित जिल्लाहरू र बाढी प्रभावित तराईका जिल्लामा लक्षित विस्तृत प्रवर्द्धनात्मक प्रयासहरू, (ख) प्रणाली मार्फत् र पुनःस्थापनासहित सामुदायिक खानेपानी योजनाहरूमा सहयोग ।

महिला सशक्तिकरण : नेपालमा लैङ्गिक हिंसा दर ४०देखि ८० प्रतिशत रहेको मानिन्छ । १० प्रतिशत महिलालाई प्रभावित गरेको आङ्खस्ने समस्या हिंसाको लक्षण र हिंसा बढाउने तत्वका रूपमा रहेको पाइएको छ^{३८} । हानिकारक व्यवहारसहित महिला र बालबालिकाविरुद्धको हिंसा रोक्ने कार्यमा हुने असफलताले समाजमा उच्चतहको हिंसा निम्त्याउँछ । महिलाविरुद्धको हिंसाले समाजमा त्रासको वातावरण सिर्जना गर्छ र हिंसात्मक वातावरणमा हुर्किएका बालबालिकाले पीडितबाट पीडक हुँदै अरु बालबालिकामा पनि हिंसाको चक्र सुरु गर्छन् । आकस्मिक शल्यक्रियाका लागि केन्द्रहरू स्थापना गरेर महिलालाई शान्तिको सादृश्य प्रतिफल प्रदान गर्न सकिन्छ । महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविका, आमा समूह, कानुनी सहायता समिति र महिला सङ्घसँग सम्बन्ध स्थापना गरेर लैङ्गिक हिंसाविरुद्धका काममा कोष प्रदान गरेर र सक्रिय महिला सङ्घहरूलाई बीउ कोष दिएर शान्तिको प्रतिफल प्रवाह गर्न सकिन्छ ।

खाद्य सुरक्षा : शान्ति र स्थायित्वका लागि आधारभूत खाद्य सुरक्षाको महत्वका बारेमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएको छ । यस विषयलाई विशेषगरी खाद्य सुरक्षासम्बन्धी अधिकार (धारा ३.९ र ७.५.२) महत्वका साथ उल्लेख गरिएको छ । आगामी त्रिवर्षीय योजनाको आधारपत्रमा पनि यो विषयलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरिएको छ । विश्व खाद्य कार्यक्रमको अनुमानमा नेपालको ग्रामीण इलाकामा मध्यम र अति नै खाद्य असुरक्षित अवस्थामा रहेका मानिसको सङ्ख्या लगभग ३५ लाख वा ग्रामीण जनसङ्ख्याको १६.४ प्रतिशत छ^{३९} । खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नु नेपाली जनतालाई दिन सकिने एउटा महत्वपूर्ण प्रत्यक्ष देखिने शान्तिको प्रतिफल हो । यसका दुईवटा विधि छन् (क) भोकमरी र कुपोषणको समस्या समाधान गर्ने, र (ख) खाद्य सुरक्षित भविष्यका लागि कृषि, जीवनयापन र बजार संयन्त्रको सुधार गर्ने । कामको लागि नगद र खाद्यान्न कार्यक्रमको निरन्तर विस्तारले अति जोखिममा रहेकाहरूका लागि तत्कालको शान्तिको प्रतिफल प्रदान गर्छ^{४०} । पर्याप्त र पोषणको हिस्सा समावेश गरिएको सफल विद्यालय खाजा कार्यक्रम र महिला

^{३७} WHO, *Nepal: Country Profile of Environmental Burden of Disease*, 2009. 'कुनै पनि प्रकारको चर्पीको पहुँचको अभाव मापन गर्दा नेपालका आधा बालबालिका (५५.७ प्रतिशत) वा ६४ लाख खुला ठाउँमा दिसा गर्छन् जसको रोग सङ्क्रमणमा स्पष्ट भूमिका हुन्छ' From NPC, UMICEF and New Era, *Child Poverty and Disparities in Nepal*, 2010 (p. 3).

^{३८} 'प्रजनन उमेरका महिलामा यो १० प्रतिशतभन्दा बढी छ र ४५ देखि ४९ वर्ष उमेरका महिलामा सबभन्दा उच्च २४ प्रतिशत छ Sancharika Samuha, *Booklet on Uterine prolapse*, UNFPA, Kathmandu, 2007 (as cited from *Reproductive Health Morbidity Needs Assessment in Nepal*, Institute of Medicine, Tribhuvan University Teaching Hospital, 2006). Also see, Payal Shah, *Uterine Prolapse and Maternal Morbidity in Nepal: A Human Rights Imperative*, 2010.

^{३९} हेर्नुहास्, WFP, *Food Security Bulletin*, Nos.27, 28 and 29, Nepal Food Security Monitoring and Analysis System, 2010.

^{४०} विश्व खाद्य कार्यक्रमका अनुसार यो कार्यक्रमले वार्षिक २० लाख मानिसलाई समेटेको छ जसले धेरै खाद्य सुरक्षित कार्य र/वा सामुदायिक सम्पत्तिको विकास गर्छ ।

तथा बालबालिका स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमहरू विस्तार गर्न सकिने अवस्था छ । कृषि र ग्रामीण जीवनयापनमा लगानी बढाएर दीर्घकालीन खाद्य सुरक्षालाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ । खाद्यान्न र तरकारीको सिफारिस गरिएको जातमा पहुँच बढाएर, गरिब किसानलाई मल र कृषि उपकरण किन्न सहयोग गरेर, सिंचाइ प्रणालीको मर्मत र निर्माणमा सहयोग गरेर र खेतीमा सिंचाइ व्यवस्थापन सुधार गरेर खाद्य उत्पादनमा उल्लेख्य वृद्धि गर्न सकिन्छ । दिगो खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न मध्यम र दीर्घकालीन प्रयासको माध्यमबाट कृषि सहयोग प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

शान्तिको प्रतिफल अधिकतम बनाउन विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरूको विशेष आवश्यकतालाई विचार गर्दै शान्ति स्थापनामा सकारात्मक प्रभाव पार्ने प्रयासहरू निम्न हुनसक्छन् :

१. शिक्षाको स्तर सुदृढीकरण गरेर विद्यालय प्रणाली र शिक्षण-अध्ययन प्रक्रियालाई अझ बढी समावेशी बनाएर, विद्यालय पहुँचका व्यवधानलाई सम्बोधन गरेर, विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनासहित सबै तहमा उचित शासन सुनिश्चित गरेर शिक्षा प्रणालीमा सहयोग गर्ने ।
२. रोजगारीसँग जोडेर विपन्न र द्वन्द्वप्रभावित समूहका युवा महिला तथा पुरुषका लागि सीपमूलक तालिमसहित विद्यालय नजाने किशोरकिशोरीका लागि कार्यक्रम ल्याएर ।
३. दुर्गम क्षेत्रमा घुम्ती शिविर सञ्चालन गरेर, स्वास्थ्य क्लिनिकहरूमा आवश्यक स्वास्थ्य सामग्रीको आपूर्ति बढाएर, स्वास्थ्य सुविधाको व्यवस्थापन विकेन्द्रीकरण गरेर, र आङ्खस्ने समस्यामा काम गरेर ।
४. महिलाका लागि आकस्मिक सेवा केन्द्रलाई सहयोग गरेर र महिला समूह र स्थानीय शासन संयन्त्रद्वारा सञ्चालित लैङ्गिक हिंसाविरुद्धका कार्यक्रमलाई सहयोग गरेर ।
५. लक्षित सरसफाई प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन गरेर र सामुदायिक खानेपानी कार्यक्रम विस्तार गरेर,
६. स्वास्थ्य र पोषण सेवा प्रवाहलाई सहयोग गरेर र आमा, हेरचाह गर्ने व्यक्ति, सरकारी कर्मचारी र सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविकालाई तालिम दिएर ।
७. अनुमानित २२ लाख उच्च र गहनरूपले खाद्य असुरक्षित मानिसलाई नगद वा खाद्य सहायता दिएर र गर्भवती/दूध खुवाउने महिला र कम उमेरका बालबालिकालाई पूरक खाद्य वा पोषणयुक्त पीठो दिएर,
८. खाद्य सुरक्षा सुधार गर्न कृषि विकासमा सहयोग गरेर ।
९. सामाजिक रूपमा बहिष्कृत समूहका महिला अर्थपूर्ण रूपमा नीति निर्माणमा सहभागी भएको सुनिश्चित गर्दै ग्रामीण गरिब परिवारलाई अतिरिक्त जीवनयापनको अवसरमा सहयोग पुऱ्याएर ।

शान्ति सबलीकरण

३ ट. बहिर्गमन भएका नाबालिग र ढिलो भर्ना भएका लडाकूको व्यवस्थापन

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले नेतृत्व गरेको सन् २००७ को प्रमाणीकरण प्रक्रियाले सन् २००६ मा युद्धविराम हुँदाका बखत नाबालिग/उमेर नपुगका वा ढिलो भर्ना भएका कारणले कुल ४,००८ माओवादी सेनालाई 'अयोग्य' भएको प्रमाणीकरण गर्‍यो । सन् २००५ देखि नाबालिगलाई सेनामा सहभागी गराएको परिणामस्वरूप एकीकृत नेकपा (माओवादी)लाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १६१२, बालबालिका र सशस्त्र द्वन्द्वबारे महासचिवको वार्षिक प्रतिवेदनको अनुसूची १ मा सूचीकरण गरियो । यो सूचीबाट माओवादीलाई हटाउने कार्य संयुक्त राष्ट्रसङ्घको १२ महिने अनुगमन र प्रतिवेदन दिने

तस्बिबर: जीटीजेड/एनपी/गुदसी ह्याडीगारी

तस्बिबर: यूनिसेफ/एनईपी/५३६७/सुदन मुल्की

प्रक्रियालाई सफलतापूर्वक पार गर्ने कुरामा निर्भर गर्छ । २०१० को अन्त्यसम्ममा अयोग्य ठहर्‍याइएका सबै ४,००८ जनाको बहिर्गमन भयो । तीमध्ये १,९८९ पुरुष नाबालिग, ९८४ महिला नाबालिग, ८०३ ढिलो भर्ना भएका पुरुष र २३२ ढिलो भर्ना भएका महिलाका रूपमा प्रमाणीकरण भयो । बहिर्गमन भएका नाबालिग र ढिलो भर्ना भएका सबैले नागरिकले जीवनयापनको सङ्क्रमण सफल बनाउने अवसर पाएका छन् । महिला, पुरुष, केटा, केटीको फरक-फरक आवश्यकताप्रति संवेदनशील हुने खालको पुनःस्थापना कार्यक्रम तयार गरिएको छ । यसले फिर्ता गरिएको मितिदेखि १२ महिनाभित्र शिक्षा र तालिम प्याकेजमा पहुँच गराउँछ । यसले शिक्षा (औपचारिक र अनौपचारिक), व्यावसायिक तालिम, साना व्यवसाय सुरु गर्ने र स्वास्थ्य क्षेत्रमा रोजगारी पाउने खालका कुन तालिम लिने त्यसको छनोट गर्ने अवसर प्रदान गर्छ । यी फिर्ता भएकाहरूले शिक्षा लिने भए उनीहरूलाई शिक्षा स्वीकार गर्ने समुदायलाई पनि सामुदायिक सहायता प्रदान गरिन्छ । यी व्यक्ति माओवादी सेनाको चेन अफ कमाण्ड अन्तर्गत छैनन् र कुनै पनि अर्धसैन्य गतिविधिमा संलग्न छैनन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न अनुगमन संयन्त्र स्थापना गरिएको छ । यो कार्यक्रमले प्रमाणीकरण भएका माओवादी सेनाको पछि हुने पुनःस्थापनालाई पनि पाठ सिकाउने अनुमान गरिएको छ । माओवादी सेनामा महिला र केटीहरूको सङ्ख्या धेरै भएकाले त्यस समूहलाई उपयुक्त हुने सहयोग कार्यक्रम तयार गर्ने कार्यमा विशेष ध्यान दिइएको छ ।

हालसम्मका सबै बहिर्गमन र पुनःस्थापना गतिविधि अनमिनको राजनीतिक नेतृत्वमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष नेपाल र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना कोष^{४१} मार्फत नेपालमा कार्यरत संयुक्त राष्ट्रसङ्घको समूहको प्राविधिक सहायतामा गरियो । यसमा नर्वे र संयुक्त अधिराज्य तथा अरू दाताको उल्लेख्य सहयोग रहयो । सशस्त्र निकाय र सशस्त्र समूहसँग सम्बन्धित बालबालिकाको पुनःस्थापनामा अरू दाताहरूले सहयोग गरे । अनुगमन र प्रतिवेदन दिने काम बालबालिका र सशस्त्र द्वन्द्वका लागि महासचिवको विशेष प्रतिनिधिको कार्यालयको समन्वयमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अनुगमन संयन्त्रले गर्‍यो ।

नाबालिग र ढिलो भर्ना भएको प्रमाणित भएका सबै ४,००८ जनाको बहिर्गमन सम्पन्न भएको छ । पुनःस्थापना प्याकेजमा प्रवेश गर्ने म्याद २०६८ साल माघ २५ गते (८ फेब्रुअरी २०११) मा सकिन्छ बन्द हुन्छ र २०११ को अन्त्यसम्ममा

^{४१} द्वन्द्वबाट मुक्त रहेका मुलुकहरूलाई दिगो सहायता उपलब्ध गराउने संयुक्त राष्ट्रसङ्घको एउटा अंग संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना कोष धेरै मुलुकलाई एक साथ सहयोग गर्ने विश्वव्यापी कोष हो । थप जानकारीका लागि www.uppbf.org/index.shtml.

पुनःस्थापनाका महत्वपूर्ण कामहरू सकिन्छ^{४२}। शिविरबाट बहिर्गमन भएका सबैले बिनारोकटोक सहायता प्याकेजमा पहुँच पाउने कुराको सुनिश्चित गर्ने काम सरकार र एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) को तत्कालको प्राथमिकता हो ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. बहिर्गमन भएका नाबालिग र ढिलो भर्ना भएकाहरूले पुनःस्थापना प्याकेजका लागि गर्ने आवेदनका आधारमा सम्भाव्य कोषको अभाव हुन नदिने ।
२. संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १३२३ र १६१२ सँग मेल खानेगरी फिर्ता भएकाहरूको अनुगमन गर्ने ।

३ ठ. माओवादी सेनाको शिविर र प्रमाणित सेनाको व्यवस्थापन

अध्याय २ मा चर्चा गरिएजस्तै १९,६०२ माओवादी सेना (१५,७५६ पुरुष र ३,८४६ महिला) को भविष्य अल्पकालमा शान्ति प्रक्रियाको प्रगतिसँग जोडिएको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताले तिनीहरूको 'समायोजन र पुनःस्थापना' को परिकल्पना गरेको छ तर पनि चार वर्षसम्म तिनीहरूको अवस्था जस्ताको तस्तै रह्यो । धेरैले यसलाई शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा लिन्छन् जसले शान्ति प्रक्रियाका समस्याहरू समाधान गर्न सहयोग गर्छ । तालिम प्राप्त र प्रमाणीकरण गरिएका लडाकूलाई लामो समयसम्म शिविरमा राख्न उपयुक्त र दिगो हुँदैन । भविष्यमा जस्तो सुकै विकल्पमा सहमति भए पनि उनीहरूको यो सङ्क्रमणकालीन अवस्थालाई राम्रोसँग व्यवस्थापन नगरिदा त्यसले भविष्यका शान्ति प्रक्रियालाई गम्भीर चुनौती दिनसक्छ ।

प्रमाणीकरण गरिएका लडाकूहरू मुलुकभर छरिएर रहेका २८ वटा शिविरमा छन् । भौतिक पूर्वाधारदेखि खानेबस्ने मासिक भत्तासम्मको राम्रो व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यी माओवादी सेनाको भविष्यबारे नेपालले समाधानमूलक उपाय निकाल्नु अति आवश्यक छ । तिनीहरूको सुपरीवेक्षण, समायोजन र पुनःस्थापना गर्न प्राविधिक समितिहरूको सहयोग लिन सक्ने गरी एउटा विशेष समिति गठन गरियो । संरचना तयार गर्ने सन्दर्भमा केही प्रगति भए पनि धेरै महत्वपूर्ण विषय अझै समाधान गर्न बाँकी नै छन् । त्यसमा समायोजन गरिने माओवादी सेनाको सङ्ख्या, पूर्व लडाकूहरूको विविधखाले आवश्यकता, सबै लिङ्गका लडाकूका आश्रित तथा परिवार, समायोजनमा समावेश हुने सर्त, तालिमको आवश्यकता र सो प्रक्रियाको समग्रमा मोडालिटी^{४३} जस्ता कुरा समावेश छन् । राजनीतिक निर्णय नभएसम्म समायोजन र पुनःस्थापनाको सम्भाव्य लागत वा चाहिने बाह्य सहायताको गणना हुनसक्दैन ।

आजसम्म अनमिनले नेपाली सेना र माओवादी सेनाको हातहतियार र सेना व्यवस्थापनको अनुगमन गरेर र समायोजन र पुनःस्थापनाका लागि विशेष समितिलाई प्राविधिक सहायता गरेर (जसको अहिले सचिवालय स्थापना भएको छ)

^{४२} प्रमाणित नाबालिग र ढिलो भर्ना भएका लडाकूहरूको लागि तयार गरिएको पुनःस्थापना सहायतामा तीन महिना (व्यावसायिक सीपमूलक तालिम, लघुउद्यम सहायता) देखि चार वर्षको शिक्षासम्म रहेका छन् । अहिलेको तथ्याङ्कका आधारमा छ महिने अनुगमन (Follow up) र आवश्यक भएमा जागिरमा भर्ना गर्ने सहायतासहित व्यावसायिक सीपमूलक तालिम र लघुउद्यम सहायता सन् २०११ मा सम्पन्न हुने छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जनसङ्ख्या कोषले व्यवस्थापन गरेको स्वास्थ्य व्यावसायिक शिक्षा कार्यक्रम २०१२ सम्म लम्बिन सक्छ, र युनिसेफबाट व्यवस्थापन भइरहेको औपचारिक शिक्षा प्याकेज सन् २०१४ सम्म लम्बिन सक्छ ।

^{४३} पुनःस्थापना कार्यक्रम द्वन्द्वोत्तर वातावरण सिर्जना, आय आर्जन र पुनःएकीकरणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको नीतिको सिद्धान्तबाट निर्देशित हुनुपर्छ । यो नीतिले व्यावहारिक त्रिमार्ग (Three track) प्रस्ताव गरेको छ: (क) आय आर्जन र आकस्मिक रोजगारीको स्थिरीकरण, (ख) जहाँ समायोजन हुन्छ त्यहाँ स्थानीय तहमा रोजगारीका अवसर प्रवर्द्धन गर्ने, (ग) दिगो रोजगारी सिर्जना र मर्यादित काम प्रवर्द्धन गर्ने । हेर्नुहोस् UN-United Nations Policy for Post Employment Creation, Income Generation and Reintegration, Geneva, 2009.

नेपालको सेना समायोजन र पुनःस्थापना प्रक्रियालाई सहायता गरिरहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रमले यो सचिवालयलाई प्रबन्ध सहायता गरिरहेको छ । सचिवालयलाई स्थानीय गैरसरकारी संस्थाको सहकार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायता पनि प्रदान भइरहेको छ । राजनीतिक निर्णय भएपछि माओवादी सेना समायोजन प्रक्रियामा लाग्ने लागत पहिचान हुनसक्छ ।

यसको प्रगतिका लागि पूर्वसर्तहरूमा निम्न कुरा समावेश छन् : (क) समायोजन र पुनःस्थापनाबारे उच्चस्तरीय राजनीतिक सम्झौता, (ख) विशेष समिति र यसको सचिवालयको प्रभावकारी सञ्चालन र नियमित बैठकहरू, र (ग) प्रमाणीकरण गरिएका माओवादी सेनाको समायोजन र पुनःस्थापनाका लागि सहमति गरिएको योजना जसमा सबै लिङ्गका लडाकूको आवश्यकता र क्षमताको सुनिश्चित गर्दै पूर्व महिला लडाकूको अवस्थामा विशेष ध्यान पुऱ्याउने समावेश छ । यी पूर्वसर्तहरूमा प्रगति भएपछि र सहायताका लागि विशेष समितिबाट हुने आग्रहको आधारमा मात्र विकास साभेदारहरूको प्राथमिकता निर्धारण हुन्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

- विस्तृत शान्ति सम्झौता र हतियार र सेना व्यवस्थापनको अनुगमन सम्झौतासँग मेलखाने गरी शिविरमा भएका लडाकूको आधारभूत आवश्यकता पूर्ति गर्ने सहायता जारी राख्ने ।
- सबै लिङ्गका लडाकूको आवश्यकता र क्षमताको सुनिश्चित गर्दै तिनीहरूको सामाजिक र आर्थिक पुनःस्थापनामा सहयोग गर्ने ।

३ ड. शान्तिका लागि महत्वपूर्ण संयन्त्रहरू र संस्थाहरूलाई सहयोग

धेरै संयन्त्रहरू स्थापना भएका छन् जसले शान्ति प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् वा गर्न सक्ने सम्भावना छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएका धेरै संयन्त्र कि त सुरु नै भएनन्, सुरु भएका संयन्त्र पनि सक्रिय छैनन् वा क्षमता अभावबाट ग्रसित छन् । शान्तिसँग सम्बन्धित संस्थाहरूले समावेशी वार्ता, विवाद समाधान र विश्वास निर्माणमा महत्वपूर्ण संयन्त्रका रूपमा काम गर्छन् । विकास साभेदारहरूले वित्तीय वा प्राविधिक सहायताका माध्यमबाट यी संस्थालाई सहयोग गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । यो खण्ड राष्ट्रिय र स्थानीय तहका शान्ति संरचनामा केन्द्रित छ र अरु अध्यायमा समावेश भई नसकेका संयन्त्रहरूलाई समावेश गर्छ^{४४} ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख नभए पनि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय स्थापना भएपछि (मे २००७) देखि नै महत्वपूर्ण संस्था बनेको छ । यसलाई विस्तृत शान्ति सम्झौता र अरु सम्झौताको कार्यान्वयनसहित व्यापक जिम्मेवारी दिइएको छ । सुरुको अवस्थामा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय उच्चस्तरीय अनुगमन समितिको द्विपक्षीय सचिवालयका रूपमा काम गर्ने अपेक्षा गरियो तर उच्चस्तरीय अनुगमन समितिको अभावमा यो मन्त्रालयले समन्वय नीति निर्माण र कार्यान्वयनको काम लिएको छ । यसले धेरै विकास साभेदारहरूबाट प्राविधिक र क्षमता सहायता प्राप्त गरेको छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको अनुगमन र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी (दफा ५.२.४) बहन गर्ने अङ्गका रूपमा राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोगको परिकल्पना गरिएको थियो । सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र राज्य पुनःसंरचना आयोग विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनको मेरुदण्डका रूपमा सुभाइएको थियो । यीमध्ये कुनै पनि आयोग बनेका

^{४४} यो खण्डले सविधानसभा, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, द्वन्द्वका कारण बेपत्ता भएकाहरूको खोजी गर्ने आयोग, भूमिसुधार आयोग, राज्य पुनःसंरचना आयोग, हातहतियार र सेना व्यवस्थापनको अनुगमन सम्झौताका लागि संयन्त्रहरू र शान्ति कोषजस्ता यसअघि नै चर्चा गरिसकिएका संस्था/संयन्त्रबाहेकका महत्वपूर्ण संस्थाहरू र संयन्त्रलाई समावेश गर्छ । शान्ति प्रक्रियाको अनुगमन संयन्त्रमा औपचारिक भूमिका नभए पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १३२५ र १८२० सँग सम्बन्धित उच्चस्तरीय समिति र राष्ट्रिय महिला आयोगको अनुगमनकारी भूमिका सान्दर्भिक छ ।

छैनन् । प्रत्येक सरकार र राजनीतिक दलले राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोग^{४५} स्थापनाका लागि सहयोग गर्ने भने पनि यो अभै स्थापना हुन सकेको छैन । शान्ति संरचनामा भएको एउटा सबभन्दा महत्वपूर्ण कमजोरी भनेको शान्ति प्रक्रिया कार्यान्वयन गर्ने स्वतन्त्र र समावेशी अङ्गको अभाव हो । विस्तृत शान्ति सम्झौताले परिकल्पना गरेको राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोगको भूमिका शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई दिइयो जुन सरकारको मन्त्रालय भएकाले पूर्णरूपमा स्वतन्त्र र समावेशी छैन ।

तस्बिर: चुपजडीपी/कमिन च्याङ

स्थानीय शान्ति समितिलाई विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउने र स्थानीय विवाद समाधानमा सहयोग गर्ने स्थानीय अङ्ग बनाउने सोच थियो । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयद्वारा व्यवस्थित यी समिति २००८-२०१० को अवधिमा बने र अहिले ७१ जिल्लामा पुनर्गठन गरिए । स्थानीय शान्ति समितिको कार्यक्षेत्र धेरैपटक फेरबदल गरिए र प्रत्येकपटक राजनीतिक सहमतिका लागि प्रशस्त समय खर्च गरियो । मुलुकभर स्थानीय शान्ति समितिको गठन र कार्यसञ्चालनमा राजनीतिक असहमति, अधिकार क्षेत्र बारेको अस्पष्टता र स्थानीय सहयोग तथा स्वामित्वको अभावजस्ता चुनौती खडा भएका छन् तर पनि २०१० को मध्यसम्ममा स्थितिमा सुधार आइरहेको छ । स्थानीय शान्ति समितिलाई अहिलेसम्ममा एसियाली विकास बैङ्क र अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अमेरिकी सहयोग नियोग (यूएसएड) बाट प्रबन्धात्मक सहायता उपलब्ध छ ।

परराष्ट्रमन्त्री अध्यक्ष र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री सहअध्यक्ष रहेको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १३२५ र १८२० कार्यान्वयन उच्चस्तरीय समिति शान्ति प्रक्रियामा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने महत्वपूर्ण निकाय हो । सम्बन्धित उच्च सरकारी अधिकारी र नागरिक समाजका संस्थाहरूको सहभागिता रहेको यो अङ्ग संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू १३२५ र १८२० र शान्ति प्रक्रियामा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गर्नेतर्फ अगाडि बढेको छ ।

द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधान वा गुनासो सम्बोधन गर्ने संयन्त्रको अभाव नेपालको सङ्क्रमणको स्थायित्वमा चुनौती बनेको छ । स्थानीय शान्ति समितिले यो अभाव पूर्ति गर्ने सम्भावना थियो तर परिकल्पना गरिए अनुसार काम हुन सकेन । यस्ता संयन्त्रको अभाव संविधानसम्बन्धी समझदारी अन्तिम चरणमा पुग्दा अझ बढी गम्भीर रूपले अनुभव हुने सम्भावना छ । त्यसकारण यस्ता क्षमता र संयन्त्रहरू निर्माण गर्ने व्यापक प्रयास सुरु गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

यो क्षेत्रमा काम गर्ने जिम्मेवारी नेपाली अधिकारीहरूको भए पनि विशेषरूपमा राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोगको अभावमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई प्रदान गरिने सहयोग समन्वित, रणनीतिक, उत्तरदायी, पारदर्शी र परिणाममुखी बनाउन बाह्य विकास साभेदारहरूले माथिका सबै क्षेत्रमा सहायता प्रदान गर्न सक्छन् ।

^{४५} राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापन आयोगलाई २३ डिसेम्बर २००७ को २३बुँदे सम्झौतामा पनि पुनःउल्लेख र द्वन्द्वोत्तर सरकारका साभान न्यूनतम कार्यमा पनि चर्चा गरिएको छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. शान्ति प्रक्रियाका लागि राष्ट्रिय रूपमै स्वीकृत स्वतन्त्र अनुगमन संयन्त्र स्थापनामा सहयोग गर्ने ।
२. स्थानीय शान्ति समिति र स्थानीय मध्यस्थकर्ता संयन्त्रहरूसहित स्थानीय द्वन्द्व रूपान्तरण, राजनीतिक वार्ता र मध्यस्थता क्षमतालाई समावेशी र लैङ्गिक प्रतिनिधिमूलक बनाउन सहयोग गर्ने ।
३. स्थानीय शान्ति समितिहरू र अरू स्थानीय संयन्त्रका प्रशासन, वित्तीय र प्राविधिक क्षमता सुदृढीकरण गर्न र तिनीहरूलाई अझ बढी लैङ्गिक प्रत्युत्तरदायी र सामाजिक रूपले समावेशी बनाउन सहयोग गर्ने ।
४. संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू १३२५ र १८२० राष्ट्रिय कार्ययोजनाको कार्यान्वयन उच्चस्तरीय समितिलाई सहयोग गर्ने ।

३ ट. संविधान लेखन प्रक्रियालाई सहयोग

तरिबर: सीसीडी/युधनडीपी

नयाँ संविधान शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण अङ्ग हो । यो विद्यमान केन्द्रकृत राज्य प्रणाली भत्काउन र विस्तृत शान्ति सम्झौताले प्रतिबद्धता जनाएको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी तरिकाले पुनःसंरचना गर्न राज्यको प्रगतिशील पुनःसंरचना प्रदान गर्ने माध्यम हो ।

राज्यको सफल पुनःसंरचना समानता, उत्तरदायित्व, शासन, कानून र व्यवस्था, अधिकार र भाषिक विविधतासहित विस्तृत शान्ति सम्झौताका धेरै केन्द्रीय मुद्दाहरूको कार्यान्वयन गर्ने माध्यम पनि हो । संविधान आफैँले राजनीतिक संरचना प्रदान गर्छ, मौलिक हकहरूको प्रत्याभूति गर्छ र अल्पसङ्ख्यकको संरक्षण गर्छ । यदि संविधान निर्माणको चरणलाई अनावश्यक रूपमा बोझिलो बनाइयो भने यसले फाइदा गर्दैन ।

विकास र सामाजिक न्याय प्रवाह गर्ने काम संविधानको भन्दा पनि कानुनी प्रक्रियाको माध्यमबाट गरिने सार्वजनिक नीतिहरूको काम हो । संविधान निर्माण सफलतापूर्वक सम्पन्न हुन शीर्ष राजनीतिक नेतृत्व विभिन्न दलबीचको मतभिन्नता हटाउने कार्यमा लाग्नुपर्छ । नयाँ संविधान आत्मसात् गरेपछि कार्यान्वयनको चरण अति जटिल रूपमा आउनेछ । राज्य संरचना चरणबद्ध प्रक्रिया भएकाले योजना निर्माण र तत्काल कार्यान्वयनको अभावले यसको सफलता घटाउन सक्छ ।

संविधान लेखन व्यापक रूपमा सार्वभौम प्रक्रिया हो र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निर्माण गरेका बाध्यतालाई मध्यनजर गर्दै राज्यले संविधानका विषयवस्तु र संरचना निर्धारण गर्छ । राज्यको संरचना निर्माण र शासन विधि तय गर्न तथा नागरिकको विविध आकांक्षा पूरा गर्न नेपालले आफ्नै सूत्र तयार गर्नुपर्नेछ । विश्वका अरू स्थानमा संविधान निर्माण र नेपालले अहिले भोग्नु परिरहेका जस्ता समस्या समाधान गर्न कस्ता प्रयास गरे भन्ने कुराको अनुभव हासिल गर्न विकास साभेदारले सहयोग गर्छन् । विकास साभेदारले अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूको महत्वपूर्ण उदाहरण प्रस्तुत गर्दै सान्दर्भिक

प्रतिबद्धताबारे सुभावा दिएर नयाँ संविधान नेपालले हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूप्रतिको प्रतिबद्धता^{४६} अनुसार भएको तथा संविधान निर्माण प्रक्रिया समावेशी र सहभागितामूलक भएको सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्ने लगायत अन्तर्राष्ट्रिस्तरमा भएका राम्रा उदाहरणबारे जानकारी दिएर सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् । विकास साभेदारहरूले भौतिक अभावले बाधा नपुऱ्याओस भनेर प्रबन्धकीय खँचो प्रदान गरेर र संविधानसभाको जनतासँगको परामर्श कार्यलाई सहयोग गर्नसक्छन् ।

संविधान लेखन प्रक्रियामा अहिलेसम्ममा बहुपक्षीय र द्विपक्षीय धेरै अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले सहायता प्रदान गरेका छन् । संवैधानिक संवाद केन्द्र र अरू माध्यमसहित संविधान लेखनमा सहयोग गर्ने काममा धेरै पात्रहरू संलग्न छन् ।

संविधानलाई अन्तिम रूप दिने प्रक्रिया सुरु भएपछि विषय-विज्ञहरूको सल्लाहको अनुरोध हुनसक्छ । राज्य संरचनालाई निर्देशित गर्ने प्रावधानसहित धेरै सङ्क्रमणकालीन प्रावधानहरू संविधानमा रहनेछन् । संविधान घोषणा भएपछि पुनःसंरचित राज्यको आर्थिक, मानवीय साधन र सञ्चालन व्यवस्थापनसम्बन्धी पक्षसहित सङ्क्रमणकालीन प्रयासहरूका लागि सहयोग आवश्यक पर्नसक्छ । त्यस सङ्क्रमणका लागि आउनसक्ने सम्भाव्य बाह्य सहयोगको मागबारे छलफल थालिहाल्न सकिन्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. संविधान पूर्ण बनाउन विज्ञको सहयोगका लागि हुने माग पूरा गर्ने ।
२. संविधान मस्यौदामा अरू सार्वजनिक परामर्श वा जनचेतना अभिवृद्धिलाई सहयोग गर्ने ।
३. संविधानमा भएका तत्कालै कार्यान्वयन गर्नु पर्ने विषयलाई सहयोग गर्ने ।
४. अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्ड अनुपालन भएको सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्ने, विशेषगरी नेपालले हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा भएको व्यवस्थाहरूमा ।

३ ण. निर्वाचन

निर्वाचन समाजमा राजनीतिक सहभागिता र सामाजिक समावेशीकरण सुनिश्चित गर्ने साधन हो तर साध्य भने होइन उदाहरणका लागि सन् १९९० को दशकमा नेपालले भोगेको निर्वाचन नेपाली समाजमा व्यापक महिला र सीमान्तकृत समूहको समावेशीकरणलाई सम्बोधन गर्न र मानवअधिकार प्रवर्द्धन गर्न राजनीतिक समावेशीकरण आवश्यक सर्त हो । निर्वाचन द्वन्द्व घटाउने राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक बहिष्करण अन्त्य गर्ने महत्वपूर्ण माध्यम पनि हो । सन् २००८ को अप्रिलमा भएको चुनावमा केही प्रगतिहरू हासिल भयो जसमा संविधानसभाका पदहरूमध्ये ३० प्रतिशतभन्दा बढी महिलालाई मतदान गरियो । सन् २०११को मे (२०६८ जेठ)मा घोषणा गर्ने भनिएको संविधान घोषणा भएपछि नेपालमा विस्तृत शान्ति सम्भौतामा प्रतिबद्धता जनाए अनुसारको आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरण सुरु गर्न र द्वन्द्वोत्तर पुनःस्थानका लागि संसदीय निर्वाचन कोसेढुङ्गा हुनेछ ।

राष्ट्रपतीय, सङ्घीय एकाइ र स्थानीय निर्वाचनसहित भावी निर्वाचन समयतालिका संविधान घोषणा भएपछि मात्रै स्पष्ट हुनेछन् ।^{४७} अन्तरिम संविधानको धारा १५७ मा उल्लेख भए अनुसारको संविधानसभा सहमतिमा पुग्न नसकेका महत्वपूर्ण

^{४६} यस अन्तर्गत नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि (ICCPR), सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (CERD), महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) र बालअधिकार महसन्धि (CRC) पदछन् ।

^{४७} Technically, though unlikely, local elections could still be held before the promulgation of the new constitution if the local election framework is redrafted by the CA.

तस्वीर: अनगिन

तस्वीर: अनगिन/अजीसिजाका मिक्लरका

राष्ट्रिय महत्वका मुद्दाहरूमा निर्णय गर्न जनमत सङ्ग्रह गर्ने विषय आगामी महिनाको सम्भाव्य मुद्दा हुनसक्छ । कार्य क्षमता र मौसमी व्यवधानले नेपालमा एक वर्षभित्र कतिवटा निर्वाचन गर्न सकिन्छ भन्ने निर्धारण गर्छ । क्षमता कमीका कारण निर्वाचन आयोगले चुनावताका प्राविधिक सहायताका लागि आग्रह गर्नसक्छ ।

अहिलेको मतदाता नामावली अनुपयुक्त र पुरानो छ । प्रमाणहरूले के भन्छन् भने अहिलेको मतदाता दर्ता प्रणालीले नक्कली मतदान र केही अल्पसङ्ख्यकको बहिष्करणमा सहयोग पुऱ्याउँछ र हालसालैका वर्षमा विभिन्न निर्वाचन क्षेत्रमा भएका व्यापक बसाइँसराइलाई प्रतिविम्बित गर्दैन । नियमित मतदाता दर्ता अभियानमा सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कलाई नयाँ नागरिक दर्ता तयार र नयाँ राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण गर्न सकिने अपेक्षा छ । यसबाट निस्केका तथ्यहरू २०६८ को जनगणनाको परिणामसँग अन्तर सम्बन्धित बनाउन सकिन्छ ।

सरकार निर्वाचन आयोगलाई लगानी गर्ने सबभन्दा ठूलो स्रोत हो । केही समयका लागि निर्वाचन आयोगको निर्वाचन व्यवस्थापन क्षमता बढाउन दाताहरूले सहयोग गरेका छन् । डेनमार्क, नर्वे, संयुक्त अधिराज्य र संयुक्त राज्य अमेरिकाको सहायता अन्तर्गतको मतदाता दर्ता परियोजनाका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रमले सन् २०१०/११ मा कार्यान्वयन गर्ने गरी पूर्ण विद्युतीय मतदाता दर्ता संयन्त्र तयार गर्न सहयोग गरिरहेको छ । निर्वाचन प्रणालीका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संस्था (यूएसएड सहायतामार्फत) र प्रजातन्त्र र निर्वाचन सहायताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले अर्को निर्वाचन चक्रमा कानुनी सुधार गर्न निर्वाचन आयोगलाई प्राविधिक सहायता दिइरहेको छ । अष्ट्रेलिया सरकारले पनि निर्वाचन शिक्षा र सूचना केन्द्र स्थापनाका लागि सहयोग गरिरहेको छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. सामाजिक रूपमा समावेशी र लैङ्गिक प्रत्युत्तरदायी तरिकाले मतदाता दर्ता प्रक्रियालाई सहयोग गर्ने ।
२. जनमत सङ्ग्रह/निर्वाचनहरूको व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्न र अर्को निर्वाचनको सफलतापूर्वक सञ्चालनका लागि साधन अभावलाई सम्बोधन गर्न ।
३. निर्वाचनसम्बन्धी उद्देश्यमूलक समाचार सङ्कलनलाई सक्षम बनाउन सञ्चारमाध्यमको संरक्षण र क्षमता सुदृढीकरण ।
४. कागजपत्रको अभावमा मतदाता सूचीबाट छुटेका जनसङ्ख्या पहिचान गर्न नयाँ मतदाता दर्ता तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्न ।

३ त. जोखिम व्यवस्थापन गर्न सक्रिय हुने

नेपालको शान्ति प्रक्रियाका धेरै र विभिन्नखाले सम्भाव्य जोखिमहरू छन् उदाहरणका लागि विद्यमान कानूनविहीनता, दण्डहीनता, असन्तुष्टि र गुनासाहरू । हिंसा र असुरक्षा साना हतियारको व्यापकतासँग जोडिन्छ र यसले अर्थ व्यवसायमा धम्कीको राजनीति हावी हुने जोखिम बढाउँछ । द्वन्द्वसम्बन्धित मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाविरुद्ध मुद्दा चलाउन नसक्दा विधिको शासनलाई कमजोर बनाउँछ र समाजमा हिंसा र असुरक्षा बढाउँछ । राजनीतिक प्रक्रिया र परिवर्तनको गति प्रतिका जनताको असन्तुष्टिबाट पनि जोखिम सिर्जना हुनसक्छ । परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समुदायहरूसँग सम्बन्धित केही मानिस आफू निर्णय प्रक्रियाबाट बहिष्कृत भएको र शान्ति प्रक्रियाले आफ्नो चासो सम्बोधन गर्न नसकेको महसुस गर्छन् । उपराष्ट्रिय सरकार र केही जातीय समुदायले पाउने अधिकार र सुविधाहरूसहित सङ्घीयतामा हुने मतभेदले पहिचानको राजनीति, जातीय तनाव र केन्द्र सरकारबाट दूरी बढाउन सहयोग पुऱ्याइरहेको छ । यी मुद्दालाई राजनीतिक रूपमा समाधान गर्न सकिएन भने यी अभै बढ्न सक्छन् । मुलुकभित्र उपलब्ध सीमित रोजगारीका अवसरले युवामा हुने निराशा पनि यसैसँग सम्बन्धित मुद्दा हो । विद्यमान जग्गा विवाद र भूमिसुधार नहुँदा पीडालाई बढाउँछ तर खाद्य असुरक्षा र भोकमरी सबभन्दा डरलाग्दा विषय हुन् । यसबाहेक, यी सबै समस्याका राजनीतिक, सुरक्षा र विकाससँग सम्बन्धित आयाम छन् र यसलाई राजनीतिक रूपले उपयोग गर्न सकिन्छ । यो खण्डले जोखिम व्यवस्थापन गर्ने दुई तरिका उल्लेख गर्छ : प्रभावकारी सञ्चारका माध्यमहरूबाट जनआकांक्षाको व्यवस्थापन गरेर, र सुरुमै सचेत गराउने प्रणालीका माध्यमबाट ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतासँग शान्तिको सादृश्य प्रतिफलको आकांक्षा बढ्यो तर पनि चार वर्षको मिश्रित परिणामले सर्वसाधारण राजनीतिक प्रक्रियाबाट छुट्टै रहने जोखिम बढ्दो छ । विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयन वा विकासमा भइरहेका प्रगतिबारे जानकारी गराउने सङ्गठित सञ्चार छैन । सूचनाको हक ऐनको कार्यान्वयन नहुनुबाहेक शान्ति प्रक्रियाबारेको सूचनामा नेपाली जनताको पहुँच सीमित छ र प्रगतिका क्षेत्र सधैं सङ्गठित पनि हुँदैनन् । निर्वाचित स्थानीय सरकारको अभाव र आफ्नो कार्यस्थलमा ठूलो सङ्ख्यामा गाविस सचिवहरू अनुपस्थित रहनुले राज्यको पहुँच सीमित पार्छ ।

जोखिम व्यवस्थापन गर्न प्रभावकारी सञ्चार रणनीतिको महत्वलाई कम मूल्याङ्कन गर्नुहुँदैन । सूचनाको शून्यता तुरुन्तै भरिन्छ तर सधैं राम्रो नियतबाट प्रेरित उद्देश्य भएको स्रोतबाट आउने सही सूचनाले होइन । आकांक्षालाई व्यवस्थापन गर्ने प्रक्रियाको हिस्साका रूपमा हासिल गरेका प्रगति र समस्याबारे सरकार पारदर्शी हुनुपर्छ । अवास्तविक वा पूरा नहुने अपेक्षा शान्तिका लागि सम्भाव्य चुनौती हुन् । यदि केही प्रगति भएको छ भने स्पष्ट सूचना प्रवाहले परिस्थितिलाई स्थिर राख्न, विश्वास निर्माण गर्न र सफलताको उजागर गर्न सहयोग गर्छ र त्यसलाई कायमै राख्न र विस्तार गर्न सकिन्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा सर्वसाधारणले नेपालको शान्ति योजनाको खाका बारे थाहा पाउनुपर्छ । त्यसैले सरकारद्वारा गरिने पारदर्शी सञ्चारमा सुधार उत्तरदायी र प्रत्युत्तरदायी राज्य निर्माणको महत्वपूर्ण हिस्सा हो । यो जनता र राज्यको सम्बन्ध सुदृढ गर्ने अर्को महत्वपूर्ण पाइला पनि हो । राज्यलाई नियन्त्रण गर्नमात्रै होइन लोकतन्त्र, मानवअधिकार, सुशासन र नागरिकको सहभागिता सुदृढीकरण गरेर प्रभावकारी राज्य निर्माणमा योगदान दिन उच्च गुणस्तरीय समाचार सङ्कलन गर्ने क्षमता भएको स्वतन्त्र सञ्चार माध्यम पनि महत्वपूर्ण हुन्छ ।

व्यवस्थित रणनीतिक र समन्वित सञ्चार गतिविधिले अपेक्षाहरू व्यवस्थापन गर्न, बुझाइ परिवर्तन गर्न, जनतामा विश्वास बढाउन र जनता तथा राज्यबीचको सम्बन्ध पुनर्निर्माण गर्न सहयोग गर्नसक्छ । यसले शान्ति प्रक्रिया र त्यसप्रति गरिएका प्रतिबद्धताबारे के भइरहेको छ भन्ने कुराको न्यून बुझाइको जोखिम हटाउनेछ । यसमा विकास साभेदारहरूको भूमिका पनि छ तर यी साभेदारहरूको सञ्चार तदर्थ किसिमका परियोजना बारे जानकारी दिने प्रवृत्तिमा मात्र सीमित हुने गरेको छ । नागरिकमा विकास साभेदारहरूको व्यापक भूमिका बारेको बुझाइ प्रायः कम छ ।

तत्काल गर्नुपर्ने प्राथमिकताहरू यसप्रकार छन् : पहिलो, शान्ति स्थापनाका फाइदाहरू, शान्ति प्रक्रिया र महिला र पुरुषको जीवनलाई प्रभाव पार्ने अरु विकास मुद्दाहरूबारे जानकारी गराउने समावेशी राष्ट्रिय शान्ति सञ्चार रणनीतिको तयारी र कार्यान्वयन । यसले नीति निर्माणमा सहयोग पुग्ने समावेशी सार्वजनिक छलफल गर्ने अवसर दिन्छ र सङ्क्रमण प्रक्रियालाई कम मूल्याङ्कन गर्ने अतिवादी समूह वा भड्काउनेको क्षमतालाई प्रतिरोध गर्न सहयोग गर्छ । यसले राष्ट्रिय उद्देश्य र साभा लक्ष्यको भावना विकास गर्न सहयोग गर्छ । यो पृष्ठभूमिमा अरु सरकारी मन्त्रालयहरू र विद्यमान शान्ति सहयोग गर्ने संयन्त्र (जस्तै नेपाल शान्ति कोष, नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष र विश्व बैङ्कको आकस्मिक शान्ति सहयोग परियोजना) को प्रयासका आधारमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको परामर्शमा प्रधानमन्त्रीको कार्यालयले यो रणनीतिको व्यवस्थापन गर्नसक्छ, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयद्वारा सूचना प्रवाह हुनसक्छ । दोस्रो, सरकारी सेवा प्रवाहको सहयोग बढाउँदै विकास साभेदारको सञ्चारका लागि रणनीति । सम्भव भएसम्म सूचना सरकारसँग सयुक्त रूपमा प्रवाह गर्नुपर्छ । तेस्रो, सञ्चारमाध्यमको सही र निष्पक्ष ढङ्गले समाचार सङ्कलन र सम्प्रेषण गर्न क्षमताको सुदृढीकरण ।

विकासका गतिविधिलाई संरक्षण गर्न असफल हुँदा राज्यप्रति जनविश्वास कमजोर भएर शान्ति प्रक्रियालाई जोखिम बढाउँछ । यो सङ्क्रमणकालीन अवधिमा शीघ्र चेतावनी प्रणालीको भूमिका भनेको मुलुकभरको अबस्थाका बारेमा विकास साभेदारलाई जानकारी गराउनु हो । यसबाट चुनौती उत्पन्न भएको छैन भन्ने कुराको सुनिश्चित हुन्छ र उनीहरूलाई स्थानीय स्तरको परिवर्तित अवस्था बारेको सुभुभुसहित कार्यक्रम निर्माण गर्न सहयोग पुग्छ । यसबाट विकास गतिविधि र बाधा व्यवधानहरू आफैँ शान्तिका लागि खतरा नबनुन् । आधारभूत कार्य सञ्चालन निर्देशिकामा २००३ मा हस्ताक्षर भएदेखि हालसम्म पनि यसले विकास र मानवीय सहायता जस्ता कुरा निष्पक्ष रहेको सुनिश्चित गर्ने विषयमा सफलतापूर्वक एउटा संरचना प्रस्तुत गरेको छ जुन अहिलेसम्म पनि कायम छ ।

कार्टर सेन्टर, सेफर वर्ल्ड, आधारभूत कार्य निर्देशिकासम्बन्धी समूह संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानवीय मामिला समन्वयसम्बन्धी कार्यालय (ओचा), मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर), नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय समन्वय कार्यालयहरू र बेलायतको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (डीएफआईडी), जर्मन प्राविधिक सहयोग नियोग (जीटीजेड)को जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रमसहित विभिन्न विकास साभेदारहरूले नेपालको विकासको अवस्थाबारे विभिन्न पक्षको सूचना सङ्कलन गर्छन् । अहिलेको प्रणालीको प्रमुख कमजोरी भनेको सञ्चालन क्षेत्रको परिवर्तनसम्बन्धी सूचनाहरू न व्यवस्थित रूपले सङ्कलन गरिएका छन् न त सरकारी र गैरसरकारी दुवैको फाइदाका लागि मूल्याङ्कन गरिएका छन् ।

समन्वयात्मक गतिविधिहरू आफैँमा कार्य सञ्चालन क्षेत्रसम्बन्धी संयुक्त बुझाइका विकल्प होइनन् । सबै निकायको आफ्नै कार्यक्रमबाट प्राप्त भएको ज्ञानको नियमित र सान्दर्भिक प्रयोग र द्वन्द्व नक्सामा सङ्कलन र विश्लेषणका विभिन्न विधि, मानव विकास सूचकाङ्क, गिनी सूचकाङ्क र गरिबी तथा जोखिमको विभिन्न मापनसहित विकास मापन गर्ने फरक-फरक महत्वपूर्ण सूचकाङ्कहरूको नियमित प्रयोगबाट मात्र गहन बुझाइ प्राप्त गर्न सकिन्छ । यी बुझाइप्रतिको प्रत्युत्तर निरन्तर र सङ्गतिपूर्ण तरिकाले हुनु आवश्यक छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. समावेशी राष्ट्रिय शान्ति सञ्चार रणनीतिको विकास र कार्यान्वयनमा सघाउने ।
२. राष्ट्रिय शान्ति सञ्चार रणनीतिलाई सहयोग पुग्ने गरी विकास साभेदारहरूको सञ्चार रणनीति विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।
३. सूचना आदानप्रदान, प्रत्युत्तरको समन्वय र सञ्चालन क्षेत्रसम्बन्धी विषयमा प्रोत्साहन गर्न विकास साभेदारहरूका लागि उपराष्ट्रिय मञ्चहरू स्थापना गर्ने ।
४. विभिन्न मुद्दामा सङ्गतिपूर्ण र शीघ्र सम्बोधन गर्दै सञ्चालन क्षेत्रसम्बन्धी मुद्दाहरूका लागि सक्रिय सञ्चार र प्रत्युत्तरात्मक रणनीति विकास गर्ने ।
५. विकास क्षेत्रको सम्भाव्य जोखिमबारे सूचनाको प्रवाह (सरकारसँग समेत) आदानप्रदान बढाउने ।

मध्यकालदेखि दीर्घकालीन शान्ति स्थापनासम्बन्धी कार्यहरू

“अनुभवले के देखायो भने शान्ति स्थापना भनेको पुनः भिडन्तलाई रोक्ने र भौतिक पुनर्निर्माण गर्नेमात्रै होइन...संवैधानिक संरचनाहरू र कानुनी शासन अन्तर्गत प्रभावकारी सार्वजनिक संस्थाहरूको स्थापना जस्ता महत्वपूर्ण काम हुनुपर्ने हो । तर धेरैपटक युद्धप्रभावित जनसङ्ख्याले अपेक्षा गरेजस्तो नयाँ र समावेशी शासन व्यवस्थाको सट्टा असमावेशी सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक संरचनालाई परिवर्तन नगरी त्यसलाई निरन्तरता दिइयो र सुदृढीकरण गरिएको पाइयो ।”

संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिव कोफी अन्नानद्वारा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना
आयोग उद्घाटनका अवसरमा जारी प्रेस विज्ञप्ति, २३ जुन २००६

४ क. परिचय

अहिलेसम्म शान्ति प्रक्रियाको ध्यान मुख्य रूपमा राजनीतिक दलहरूबीच सहमति गर्न र विश्वास निर्माण गर्नमै गएको छ । परिणामस्वरूप, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा परिकल्पना गरिएको नेपाली समाजको रूपान्तरण गर्न आवश्यक संरचनागत सुधार र आर्थिक वृद्धि तथा विकासतर्फ अग्रसर हुने कार्यमा कम ध्यान दिइयो । यसले विकासमा ध्यान दिनुपूर्व राजनीतिक समस्याको समाधान हुनुपर्छ भन्ने व्यापक अवधारणाको प्रतिनिधित्व गर्छ तर समय बित्दै जाँदा र विकासका मुद्दाहरू सम्बोधन नहुँदा शान्तिप्रति व्यापक जनसमर्थन हुँदाहुँदै पनि यो प्रक्रियाप्रति अविश्वास बढ्ने वास्तविक खतरा रहन्छ । यसका साथै सुधारप्रतिको प्रतिबद्धता र अवधारणा राजनीतिक दलका नेताहरूपिच्छे फरक-फरक छन् । नेपालका सबै राजनीतिक शक्तिहरूमा सामाजिक रूपान्तरणप्रति साझा अवधारणा छैन र यी समस्याबाट मुक्ति पाउन अरु सहमति आवश्यक हुन्छ ।

अहिलेसम्मको नेपालको अनुभवले शान्ति प्रक्रियाबारे गरिने सरल विश्लेषणले के कुरा सावधान गराउँछ भने विस्तृत शान्ति सम्झौता भनेको द्वन्द्वको अन्त्य हो, चुनाव भनेको लोकतन्त्र हो वा जहाँ सामाजिक र राजनीतिक समावेशीकरणले द्वन्द्वका 'मूल कारणहरू'लाई सम्बोधन गर्छ । तर विस्तृत शान्ति सम्झौताले केही अल्पकालीन, केही मध्यकालीन र दीर्घकालीन संरचनागत परिवर्तनका काम उल्लेख गर्छ । यसले अधिकार, समानता, समावेशीकरण र सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरणका सन्दर्भमा राष्ट्रिय मूल्य-मान्यताहरूमार्फत दिगो शान्ति प्राप्त गर्ने आकांक्षा प्रतिविम्बित गर्छ । अल्पकालीन कामहरू द्वन्द्व समाधान र संरचनागत रूपान्तरणका लागि दीर्घकालीन क्षमता विकास गर्ने आधारहरू हुन् । यिनले दिगो शान्ति सुनिश्चित गर्छन् ।

त्यसैले यदि विकास सहायताले नेपालको संरचनागत सुधार सुरु गर्न सहयोग गर्न सक्छ भने यसले शान्ति सम्भौता भएको समग्र वातावरणमा प्रभाव पार्नसक्छ । त्यस किसिमको संरचनागत सुधारको सुस्वात गर्ने कार्य अल्पकालीन प्राथमिकताहरू कार्यान्वयन गर्नेभन्दा कम महत्वपूर्ण छैनन् । यी सुधार व्यवहारमा रूपान्तरण हुन ३६ महिनाभन्दा बढी समय लाग्छ तर यसको अर्थ सुरु गर्ने कामलाई पखन सकिन्छ भन्ने होइन । यो अध्यायको उद्देश्य विकास साभेदारहरूको सहयोग यस्ता परिवर्तनहरू व्यवहारमा उतार्न सहयोगी हुने क्षेत्रहरूको पहिचान गर्नु हो ।

यो अध्यायमा लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण, विधिको शासन, सुरक्षा क्षेत्र रूपान्तरण, भूमिसुधार, सुशासन, असमानता र समावेशी आर्थिक वृद्धि, राज्य पुनःसंरचना र रोजगारी वृद्धि अन्तर्गत संरचनागत विषयलाई समेटिएको छ । यिनीहरू सबै ज्यादै नै अन्तरसम्बन्धित छन् । यीमध्ये धेरै विषयका जटिल ऐतिहासिक पक्ष पनि छन् र यी विषय पहिले पनि सुधार प्रयासका विषयहरू बनेका हुन । प्रगति कसरी हासिल गरिन्छ भन्ने कुरा नेपाली पक्षकै जिम्मेवारी हो र मुलुक कसरी अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने विषय तिनको अवधारणामा निर्भर हुन्छ । तर पनि शान्ति प्रक्रियाले रोजगारीका लागि विदेशिने युवाको मानसिकता परिवर्तन गरेर नेपालभित्रै रोजगारी सम्भव छ भन्ने विश्वास दिलाउने, माथिबाट लादिने विकास प्रक्रिया र बढ्दो असमानता उल्ट्याउने, सरकारी कार्यक्रमको कार्यान्वयन सुधार गर्ने र विकास प्रक्रियामा सरकारी नेतृत्व सुदृढीकरण गर्ने तथा काठमाडौँ र बाँकी मुलुक तथा विभिन्न पहिचान भएका र जातिहरूबीचको अन्तर घटाउने हो भने विस्तृत शान्ति सम्भौतामा उल्लेख गरिएका दीर्घकालीन सुधार र आर्थिक वृद्धिका मुद्दा सुस्वात गर्नुपर्छ ।

नेपालमा गरिने विकास सहायता प्रवाहमा राज्य पुनःसंरचनाको प्रभाव पर्नेछ जबकि नेपालमा आउने समग्र विदेशी विकास अनुदान र ऋणको स्वीकृति र सम्भौता गर्ने सम्पूर्ण जिम्मेवारी सङ्घीय सरकारमा रहने अपेक्षा गरिन्छ, नयाँ सङ्घीय उप-एकाइहरूमा विकास साभेदारहरूले काम गर्ने धेरै क्षेत्रमा नीति तथा ऐन बनाउने उत्तरदायित्व रहने अपेक्षा गरिन्छ । यो अध्यायमा यदि सरकारले आग्रह गरेमा विकास साभेदारहरूले सहयोग गर्ने तरिकाबारे सुभाब समावेश गरिएको छ । स्वीकृत सीमाभित्र सङ्घीय उप-एकाइहरूबीच र उप-एकाइहरूभित्र प्रदान गरिने सेवाको स्तर र मापदण्ड सुनिश्चित गर्न विकास साभेदारहरूबीच र सरकारसँग यो सङ्क्रमणको सहायता सन्दर्भमा निकट सम्बन्ध चाहिन्छ ।

४ ख. सामाजिक समावेशीकरण

विस्तृत शान्ति सम्भौताले वर्ग, जातजाति, भाषा, लिङ्ग, संस्कृति, धर्म र क्षेत्रका आधारमा गर्नुपर्ने समावेशीकरणलाई पहिचान गरेको छ दलित समूहहरू, आदिवासी अल्पसङ्ख्यक जनजाति र मधेसीविरुद्धको विभेदलाई स्पष्ट रूपमा पहिचान गरेको छ । यसले अल्पसङ्ख्यक जनजाति, भाषिक समूह, महिला र पिछडिएको क्षेत्रविरुद्धको विभेद चर्चा गर्छ । आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्रले समावेशीकरणप्रति बलियो प्रतिबद्धता जनाएको छ र यसले मानवअधिकार बारे नेपालको प्रतिबद्धता उल्लेख गर्दछ^{४८} । नेपालमा विभेदीकरणको समस्या जटिल छ किनभने निश्चित समूह र व्यक्तिले विभेदीकरणका एकभन्दा बढी रूप अनुभव गर्नुपर्छ । किनभने विभेदीकरणका धेरै प्रकार अन्तरसम्बन्धित छन् र उही असमावेशी पुरातनवादी समाजका उपज हुन । व्यवहारतः सामाजिक विभेदले गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन जस्तै कुनै समूह विशेषमाथि फौजदारी आक्रमण, लैङ्गिक हिंसा, मानव बेचबिखन, मानव ओसारपसार, भोक र आवास वा जीवन यापनका माध्यमबाट वञ्चित गर्ने घटनालाई जन्माउँछ ।

४८ हेनुहोस् : आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्र, पृष्ठ १३२ : 'मानवअधिकारका क्षेत्रमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय जगत्सामु व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूबाट सिर्जित दायित्वको निर्वाह राष्ट्रमा मानवअधिकार संस्कृतिको विकास गरी देशका सबै जात, जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति, वर्ण, सम्प्रदाय, लिङ्ग र क्षेत्रका नागरिकको मानवअधिकारको समान सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन गरी समानता र न्यायमा आधारित समाजको स्थापना गर्नेतर्फ यो योजना केन्द्रित रहनेछ' ।

सन् २००६ (विक्रम संवत् २०६३-६३)को जनआन्दोलनपछि समानुपातिक प्रतिनिधित्व र समावेशीकरणको मुद्दालाई प्रभावशाली समूहले पनि स्वीकार गर्न थालेका छन् । परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समूहको राजनीतिक प्रतिनिधित्व पहिलेको भन्दा धेरै बढी छ तर पनि सामाजिक समावेशीकरणलाई दिगो बनाउनका लागि शक्तिको अनुचित केन्द्रीकरण रोक्न सघाउने खालको शासन र सबैका लागि सारभूत समानताको संवैधानिक जग चाहिन्छ । आफ्नो विविधतालाई सकारात्मक सम्पत्तिका रूपमा रूपान्तरण गर्नु नेपालका लागि चुनौती हो । सबैभन्दा महत्वपूर्ण त नयाँ संविधानमा व्यवस्था गरिने नयाँ शासन पद्धति यति लचिलो हुनुपर्‍यो कि यस संरचनाले सबै वर्गको चासो र आवश्यकतालाई स्थान दिन सकोस् र त्यो कुनै एउटा समूहको प्रभावबाट मुक्त रहने खालको हुनुपर्छ ।

कार्यान्वयनमा निर्भर रहने भए पनि सङ्घीयताले अत्यधिक सीमान्तकृत महिला वा दलितलाई राहत नदिने हुनसक्छ । यी समूहहरू सबै नागरिकलाई सारभूत रूपमा समान अधिकार प्रत्याभूति गर्ने बलियो साभ्ना संवैधानिक संरचनाबाट मात्र लाभ लिन सक्छन् । त्यसकारण सीमान्तकृत र बहिष्कृत समुदायले त्यस्तो संवैधानिक व्यवस्था जसले समावेशीकरणलाई संस्थागत गर्दै नेपाली राज्यभित्र समान सहअस्तित्वका लागि कानुन स्थापना र लागू गर्ने कार्यलाई सहयोग गर्छ न कि त्यस्तो शासन व्यवस्था जसले पृथकीकरण वा नयाँ पदसोपानलाई बढावा दिन्छ ।

पहिचानको दाबीले नेपाल राष्ट्रप्रतिको निष्ठालाई घटाउँदैन । अहिलेको शान्ति प्रक्रियाको सन्दर्भमा र सङ्घीय राज्य पुनःसंरचनाको अवधिमा के जोखिम हुनसक्छ भने राजनीतिक छलफलले 'शून्य-योग' को मानसिकतालाई बढावा दिन्छ जसले एउटा समूहलाई फाइदा पुग्दा अर्को समूहको हक खोसुवा हुन्छ भन्ने विश्वास गर्छ । यसले सहमति र गठबन्धन निर्माणको प्रयासलाई जोखिममा पार्ने मात्रै होइन सबै नेपालीको सामाजिक आर्थिक अधिकारको सम्बन्धमा विस्तृत शान्ति सम्झौताको आकांक्षालाई पनि कम आँकलन गर्छ । यस्ता छलफलले जातीय वा क्षेत्रीय पहिचानका चाहना राख्ने समूह र मिलिसियाले आफूहरू निर्णय प्रक्रियाबाट बहिष्कृत भएको अनुभूति गर्न सक्छन् जसले अवरोध र हिंसा बढाउने सम्भावना रहन्छ ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त र समावेशीकरणका विषयलाई संविधानसभाको छलफलमा व्यापकमात्रामा अँगालिएको छ साथै अन्तरिम संविधान, सन् २००६ को लैङ्गिक समानता ऐन, र त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनासहितका औपचारिक सरकारी दस्तावेजहरूमा पनि यी कुरा प्रतिविम्बित भएका छन् । संविधानसभामा एकतिहाई महिला प्रतिनिधित्व र निजामती सेवामा एकतिहाई पदमा महिला राखिनुपर्ने कानुनी व्यवस्थाले प्रगति भएको देखाउँछन् तर पनि बहिष्कृत समूहका मानिसको दैनिक जीवनमा प्रत्यक्ष सादृश्य सुधार गर्ने गरी नीति र कानुनहरू व्यवहारमा नउतारिएसम्म सारभूत रूपमा परिवर्तन भएको विश्वास गर्न सकिन्न ।

कोष र कार्यक्रमहरूको राम्रो लक्ष्य निर्धारण, अनुगमन र मूल्याङ्कनले लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरणमा तिनीहरूको सादृश्य प्रगति भएको छ वा छैन भन्नेबारे बुझाई र स्पष्टतामा सुधार ल्याउँछन् तर पनि लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी कार्यमा सुधार गर्ने कार्य जटिल छ र कसरी लक्ष्य निर्धारण गरिन्छ भन्ने कुरालाई विशेष ध्यान पुऱ्याउनु महत्वपूर्ण छ । उदाहरणका लागि समावेशीकरण कार्यका लागि गरिब समूहको आर्थिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नु महत्वपूर्ण छ तर "सम्भ्रान्त" भनिएका समूहका गरिब परिवारलाई पनि ध्यान पुऱ्याउनु उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । यस्तै, पहिचानमा मात्रै आधारित सकारात्मक कार्यले अति आवश्यक पर्नेभन्दा पनि परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समूहका टाढाबाटै फाइदा उठाउँछन् । त्यसैले विभिन्न सामाजिक वा आर्थिक समूहभित्रका अति सीमान्तकृत वर्गको पहिचान गर्न सहयोग गर्ने अन्तरक्षेत्रगत अवधारणा (intersectional approach) आत्मसात् गर्न आवश्यक छ । विशेषगरी आजीविका बढाउने कार्यक्रमका लागि समावेश गर्ने सहायता प्रवाहको प्रभावकारी ढाँचा तयार गर्नुपर्ने आवश्यकता छ जसले आर्थिक सामाजिक सहित वञ्चितिकरणका विभिन्न आयाम सम्बोधन गर्न सकोस् । यसले अति सुविधाविहीन समूहका सदस्यको क्षमता, सम्मान र स्वसम्मान निर्माण गर्न सहयोग गर्छ र जिल्ला र समुदायस्तरमा विभेदकारी व्यवहार हटाउन र मौलिक अधिकार तथा आधारभूत आवश्यकतामा समान पहुँच बनाउन व्यवहारगत परिवर्तन र संरचनालाई सम्बोधन गर्ने मध्यकालीन रणनीतिले सहयोग गर्छ । साथै, बहिष्कृत समूहले पाउने कार्यक्रमसम्बन्धी सूचना निकै कम छ । सूचना प्रवाहले ती सुविधामा पहुँच बढाउन बहिष्कृत समूहलाई सक्षम बनाउँछ । श्रम बजारमा अझ बढी प्रतिस्पर्धी बन्न बहिष्कृत समुदायलाई सहयोगको आवश्यकता छ ।

महिला, जनजाति,^{४९} मुस्लिम र दलित सभासदहरूको संविधानसभामा अन्तर-पार्टी ककस निर्माण गरिएका छन् । यी ककसका सदस्यहरूले मूलधारका राजनीतिक दलहरूले आफ्ना चासोका विषयहरूमा पर्याप्त ध्यान दिन नसकेको आँल्याएका छन् र आफ्ना राजनीतिक दलहरूलाई अझ राम्रोसँग ध्यान पुऱ्याउन चुनौती दिएका छन् । आफ्ना मतदातासँगको सम्पर्क र प्रभावकारी सञ्चारको अभावमा सभासदहरूको विपन्न समूहसँगको सम्बन्धलाई कमजोर बनाउने जोखिम छ ।

अघिल्लो दशकमा सबैजसो दाताहरू आफ्ना कार्यक्रम र परियोजनाहरूमा सामाजिक समावेशीकरणमा संवेदनशील हुनुपर्ने आवश्यकताप्रति सचेत भए । धेरै निकायहरू गरिबी र सामाजिक रूपले बहिष्कृत समूहको जीवनयापन, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न लक्षित भए र आफ्ना कामहरूमा अझ बढी विविधता प्रवर्द्धन गर्न खोजे । धेरै साना उल्लेख्य कार्यक्रमका साथै बेलायती सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहयोगको सामुदायिक सहयोग कार्यक्रम, युनिसेफ र स्थानीय विकास मन्त्रालयको महिला तथा बालबालिकाका लागि विकेन्द्रित कार्यक्रम र गरिबी निवारण कोष (विश्व बैङ्क, कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष र सरकारद्वारा सहयोग गरिएको) सबै महिला र दलित समूहसम्म उल्लेख्य रूपमा पुग्न सकेका छन् ।

नेपाली सरोकारवालाहरूले लिङ्ग र सामाजिक समावेशीकरणमा दीर्घकालीन परिवर्तनका लागि विचार गर्न सक्ने धेरै अवसर (राजनीतिक र विकास दुवै) छन् । पहिलोमा नेपाली नागरिकसँग सम्बन्धित अधिकार र उत्तरदायित्वको परिभाषा गर्ने कार्यमा अझ बढी केन्द्रित हुने, बहिष्कृत समूहको 'संसदीय समूह' आदिको उच्च पहिचान र विद्यालय व्यवस्थापन समितिसहित स्थानीय सरकारको निर्वाचन र संरचनामा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्तका लागि सहयोग पर्छन् । पछिल्लोमा आफ्ना अधिकारबारे अझ बढी सुसूचित नागरिकको नयाँ पुस्ता उत्पादनका लागि विद्यालयलाई उपयोग गर्ने, सार्वजनिक नीति र कार्यक्रमको तयारी, कार्यान्वयन र अनुगमनमा लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको दृष्टिले हेर्ने, सरकारको गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषण प्रणालीका सबै तहमा लिङ्ग, जाति, जातीयता, धर्म र क्षेत्रमा विभाजित छुट्टाछुट्टै तथ्याङ्क सङ्कलन, विभिन्न समूह र आयस्तरका समूहलाई अझ बढी समान रूपले समावेश गर्न सहभागितामूलक अनुगमन तथा सामाजिक उत्तरदायित्व उपकरणहरूको उच्च प्रयोग, निजामती सेवामा सकारात्मक प्रयासको कार्यान्वयन र त्यसको प्रचारप्रसार र विपन्न समूहका सदस्य र महिलालाई नीति विश्लेषणको तालिम जस्ता कुरा समावेश छन् । यस्ता गतिविधिमा बालबालिका र युवाको सहभागिता सुनिश्चित गर्न विशेष प्रयास गर्नु अति आवश्यक छ ।

विकास साभेदारहरू सामाजिक समावेशीकरणका लागि समर्थक, पैरवीकर्ता र सूचनाका स्रोत हुन् । यस क्षेत्रका कार्यक्रमहरूले विभिन्न समूहमा विश्वास निर्माण गर्न र नयाँ अवधारणा परीक्षण गर्न सहयोग गर्छन् । यस क्षेत्रमा विकास साभेदारहरूमा सकारात्मक पहल र कर्मचारी विकास नीतिका सन्दर्भमा उदाहरण स्थापित गर्ने सम्भावना पनि छ । खास रूपले उनीहरू समावेशी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने कार्यमा केही प्रगति हासिल भएका क्षेत्र (उदाहरणका लागि सामाजिक रूपान्तरण, लघुवित्त र कामका लागि खाद्यान्न तथा नगद)मा विद्यमान सामाजिक प्रयासलाई बढाउन र सहयोग गर्न सक्छन् र उनीहरूले जागिरका लागि आफ्नो भर्ना नीतिमा नेपाली विविधतायुक्त समाजको प्रतिनिधिमूलक बनाएर बहिष्कृत समूहका सदस्यहरूलाई विकास क्षेत्रमा जीवनवृत्तिको अवसर प्रदान गर्ने, व्यावहारिक ज्ञान हासिल गर्ने अवसर प्रदान गरेर उदाहरण प्रस्तुत गर्न सक्छन् । विकास साभेदार संस्थाहरूको न्यून कारोबारका कारण यस क्षेत्रमा प्रगति हासिल गर्न समय लाग्छ ।

^{४९} जनजाति भन्नाले नेपालका आदिवासीलाई बुझाउँछ (ती समुदायहरू जसको आफ्नै मातृभाषा र परम्परागत संस्कृति छ र जो हिन्दु, श्रेणीगत जातीय संरचनाभित्र पर्दैनन्) ।

सम्भाव्य विकास सहायता

- विभेदकारी ऐन हटाउन र जातजातीयताका आधारमा हुने भेदभावसम्बन्धी कसुरलाई सम्बोधन गर्न फौजदारी न्याय प्रणालीको सुदृढीकरणमा सहयोग ।
- सरकारको समावेशीकरणप्रतिको प्रतिबद्धता र सेवा प्रवाहको उपलब्धि थाहा पाउन जनगणना, गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषण प्रणाली र सबै तथ्याङ्क, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीमा लिङ्ग, जाति, जातीयता, धर्म र क्षेत्रलाई आधार मानेर तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने कार्यको सुनिश्चित गर्न सहयोग ।
- सामाजिक समावेशीकरण कार्य समूहले स्वीकारेको सकारात्मक विभेदीकरण विधिलाई औपचारिक बनाउनका लागि विकास साभेदारहरूबाट प्राप्त सहयोगमार्फत महिला र सीमान्तकृत समूहका लागि प्रदान गरिने छात्रवृत्तिमा उनीहरूको पहुँचलाई प्राथमिकता दिने र नीति विश्लेषणका लागि महिला र अल्पसङ्ख्यक समूहका विद्वान्लाई तालिम वा कार्यशालाहरूमा सहभागी हुन अफ बढी अवसर दिने ।
- सेवामा समावेशी पहुँच सुधार गर्न लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण संरचनालाई निरन्तरता दिने र क्षेत्रगत अवधारणाबाट अरू क्षेत्रमा विस्तार गर्ने, अर्को आवधिक योजनाको तयारी र अनुगमनमा यसको प्रयोग गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगलाई सहयोग गर्ने र द्वन्द्वोत्तर कालमा नेपालमा महिला र परम्परागत रूपमा सीमान्तकृत समूहमा कुन स्तरमा साधन पुग्यो भन्नेबारे थाहा पाउन लैङ्गिकता र सामाजिक समावेशीकरणमुखी बजेट विश्लेषण गर्न सहयोग गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन १६९ बारे आम बुझाइ र समुदाय र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा यसको प्रभाव परेको सुनिश्चित गर्न छलफल र सामुदायिक पहुँचलाई अगाडि बढाउन सहयोग ।
- निजामती सेवामा सकारात्मक पहल कार्यान्वयन गर्न सबै निजामती कर्मचारीको तथ्याङ्क सङ्कलन लगायतका मुख्य चरणबाट काम सुरु गर्ने गरी प्राविधिक सहायता प्रदान गर्ने ।
- पछि हुने स्थानीय निर्वाचित सरकारमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको संरचना र सामुदायिक समूहको बढी औपचारिक सहभागिताका लागि सहायता बढाएर (यदि यसलाई नयाँ संविधानमा समावेश गरियो भने) ।
- सान्दर्भिक विद्यमान (र प्रस्तावित) आयोगहरू र अरू निकायलाई सहयोग गरेर (उदाहरणका लागि राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, सामाजिक समावेशीकरण समिति, दुर्गम क्षेत्र विकास समिति, पिछडिएको समुदाय उत्थान विकास समिति आदि) र
- सरकारी सेवामा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र सरकारी कार्यक्रममा लैङ्गिक संपरीक्षणमा सहयोग ।

४ ग. विधिको शासन

विस्तृत शान्ति सम्झौताका सबैजसो प्रावधान कार्यान्वयनका लागि विधिको शासन^{५०} आवश्यक पूर्वसर्त हो । अहिले धेरै नेपालीलाई कानून र न्याय सबै नेपालीलाई समान रूपले लागू हुँदैन, अपराध गरेपछि दण्ड पाइन्छ वा मानवअधिकार उल्लङ्घनलाई औपचारिक न्याय प्रणालीको कठघरामा उभ्याइन्छ भन्ने कुरामा विश्वास कम छ । परिणामस्वरूप सरकारप्रति जनताको विश्वास कम छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएदेखि नै न्याय प्रणालीमा राजनीतिक हस्तक्षेपका स्पष्ट उदाहरण देखिन्छन् । सुरक्षा र न्यायिक निकायहरूप्रतिको जनविश्वास बढाउन अति आवश्यक छ ।

^{५०} विधिको शासनको अवधारणामा कानूनले सबै व्यक्तिलाई समान व्यवहार गर्ने, राजकीय संस्थाहरू निष्पक्ष र स्वतन्त्र रहने, राज्यका पात्र र संस्थाहरू उत्तरदायी बनाउने सिद्धान्त समावेश छन् । 'शासन पद्धतिको सिद्धान्त जसमा सबै व्यक्ति, संस्था र निजी र राज्य आफैँसित रहेका सार्वजनिक संस्था सार्वजनिक रूपमा ल्याइएको कानूनप्रति उत्तरदायी हुन्छन्, समान रूपले लागू गरिन्छन् र स्वतन्त्र रूपले कार्यान्वित (adjudicated) हुन्छन् र जुन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका मान्यता र मापदण्डहरूप्रति मेल खान्छन्' Report of the Secretary-General, *The Rule of Law and Transitional justice in Conflict and Post-conflict Societies*, S/2004/616, 23 August, 2004.

यसको अतिरिक्त विधिको शासन स्थापना गर्ने क्रममा ठेक्कापट्टा, व्यापारिक कानून र रोजगार कानून आदि पूर्ण रूपमा लागू हुन्छ भन्ने विश्वास दिलाउन सकियो भने मात्र निजी क्षेत्र नेपालमा लगानी गर्न तत्पर हुन्छ फलस्वरूप त्यसको प्रभाव मुलुकको दीर्घकालीन आर्थिक वृद्धिमाथि पर्छ । आर्थिक वृद्धि र रोजगारीले विधिको शासनलाई सुदृढ बनाउँछ । यी दुवै नेपाली समाजमा भएको असुरक्षा र हिंसाका कारणसँग जुध्नका लागि आवश्यक छन् ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ७.१.३ मा 'दण्डहीनता प्रोत्साहन नगर्ने प्रत्याभूति दिलाउने' र निष्पक्ष छानबिनको प्रतिबद्धता उल्लेख छ । यसो हुँदाहुँदै पनि एकजनालाई पनि द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हिंसाका लागि जिम्मेवार नठहर्‍याउनु र अनुसन्धान गर्न राजनीतिक इच्छाशक्ति नदेखिनुले मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनामा नेपाल पूर्ण दण्डहीनताको निकट देखिएको छ । विद्यमान कानूनको कार्यान्वयनको अभावका अतिरिक्त दण्डहीनतालाई सहयोग पुऱ्याउने अर्को तत्व भनेको जातीय विभेद, यौन तथा लैङ्गिक हिंसा र बोक्सीको आरोप लगाउने जस्ता लामो समयदेखि रहेका समस्या सम्बोधन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको फौजदारी कानूनसँग सहयोग पुग्नेखालको कानून अनुपालन हुने कानुनी संरचनाको अभाव हुनु हो । दण्डहीनता र विधिको शासनको सन्दर्भमा धेरै घरेलु कानूनले शारीरिक अशक्तता भएका र पुरुष समलिङ्गी, स्त्री समलिङ्गी, द्विलिङ्गी, मध्यलिङ्ग वा लिङ्ग परिवर्तन गर्नेहरूजस्ता सीमान्तकृत समूह र महिलालाई परोक्ष रूपमा विभेद गर्ने देखिएको छ । यसबाहेक, राजनीतिक सहभागिता र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई राजनीतिक दलहरू र तिनका युवा सङ्गठन र सशस्त्र/आपराधिक समूहका सदस्यसहित गैरराज्य पात्रहरूको डर धम्कीका कारण बाधा पुगेको छ ।

सुरक्षा क्षेत्र र शासनसँग सम्बन्धित निकायको सुधारमा सहयोग पुग्ने राजनीतिक सहमति विकास हुनसकेको छैन । राजनीतिक रूपमा गरिने नियुक्ति वा राजनीतिक दलका कार्यकर्तामा जवाफदेहिताको मापदण्ड थोरै मात्रामा लागू भएका छन् । भ्रष्टाचारको आरोप अनुसन्धान गर्ने सम्बन्धमा अख्तियार दुस्प्रयोग अनुसन्धान आयोगले हासिल गरेका केही प्रगतिको बाबजुद राज्यको स्रोत र साधनको दुस्प्रयोग अझै पनि भइरहेको विश्वास गरिन्छ । श्वेत अपराध जस्तै छली र भ्रष्टाचारलाई सम्बोधन गर्ने अनुभव वा सीप भएको सरकारी वकिल नभएकाले यी समस्या बढेका हुन् । स्थानीय ठेक्कापट्टा प्रक्रिया कमजोर छन् र प्रायः राजनीतिक भुकाव राख्ने र आपराधिक समूहरूबाट प्रत्यक्ष धम्कीका आधारमा नियन्त्रण गरिन्छन् । राजनीतिक सम्पर्क भएका व्यक्तिहरू विस्त्रुको गम्भीर आपराधिक मुद्दा जस्तै बलात्कार र हत्या फिरौती लिने काम अझै जारी छ ।

नेपालको न्याय प्रणालीका लागि पाँचवर्षे रणनीतिक योजना कार्यान्वयन भइरहेको छ तर पनि औपचारिक न्यायिक क्षेत्रमा अझै पनि धेरै चुनौती छन् जस्तै : न्यायिक प्रक्रियामा सुस्तता, साक्षीको संरक्षण कार्य कमजोर हुनु, न्यायाधीश र वकिललाई धम्की दिइन्छ र घुस खुवाइन्छ, मुद्दा चल्नुभन्दा अघि लामो समयसम्म थुनामा राख्नु सामान्य छ, कानुनी परामर्श र सहायतामा पहुँच सीमित छ, अदालती प्रशासनिक प्रक्रिया पुरानै ढर्राको छ, वकिल र न्यायाधीशलाई कानुनी शिक्षाको अभाव, विधायिकी र अदालती निर्देशन र न्यायिक सूचनामा सहज पहुँच छैन र सर्वोच्च अदालतका निर्णय कार्यान्वयन हुँदैनन् । औपचारिक न्यायप्रणालीका चुनौतीहरू सम्बोधन गरिएपछि अर्ध-न्यायिक निकायको समीक्षा र सुधार गर्नु आवश्यक छ । औपचारिक न्यायप्रणालीका कमजोरीका कारण गैरराज्य विवाद समाधान संयन्त्रहरू (स्थानीय न्यायाधिकरण र मध्यस्थता) मात्रै समुदायका सदस्यहरूका लागि उपलब्ध हुन्छन् जसले गर्दा यी संयन्त्रलाई बढी भार पर्छ र कम प्रभावकारी हुन्छन्, अन्यायबाट बच्ने नाममा कुनै भिजिलान्ते र सशस्त्र समूह जस्ता गैरकानुनी माध्यममा निर्भर हुने प्रचलन पनि छ ।

यी विषयलाई सम्बोधन गर्न सरकारले सुरक्षा निकायहरूमा बजेटको व्यवस्था बढाएको भए पनि (विशेष सुरक्षा योजना अन्तर्गत) यसको लगानी प्राथमिक रूपमा सुरक्षाकर्मी वा सामग्री खरिदमा प्रयोग भयो । जनताको सुरक्षामा ध्यान बढाउने (केही विकास सहकार्य परियोजनामार्फत सहित) कार्यले केही अल्पकालीन सुधार ल्याएको छ तर योसँगै दीर्घकालीन संस्थागत सुधारमा लगानी बढाइएन । कानून र व्यवस्थाकै माध्यमबाट सबै हिंसालाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ ।

नेपालको विधिको शासनको अर्को आयाम नागरिकता हो । नागरिकतामा पूर्ण र समान पहुँचको सुनिश्चितता दीर्घकालीन शान्तिका लागि महत्वपूर्ण छ किनभने यसले विशेषगरी सुविधाविहीन समूहसहित समाजका विभिन्न वर्गलाई राजनीतिक हिसाविरूद्ध प्रजातान्त्रिक माध्यमबाट समस्या समाधान गर्ने अवसर प्रदान गर्छ । ठूलो सङ्ख्यामा रहेका 'राज्यविहीन' जनसङ्ख्या र विशेषगरी ऐतिहासिक विभेदीकरण सहिरहेकाले सामाजिक सद्भाव बिथोल्ने र राजनीतिक तनाव बढाउन सक्छन् । आफू देशको नागरिक भएको पुष्टि गर्ने पर्याप्त औपचारिक प्रमाण नभएका नेपालीले औपचारिक अर्थतन्त्रमा पूर्ण सहभागी हुन र कानुनी अधिकार प्राप्त गर्न धेरै व्यवधान सहनुपर्छ । बैङ्क खाता खोल्न, परीक्षा दिन, सम्पत्तिको स्वामित्व लिन र हस्तान्तरण गर्न, भ्रमण अनुमतिपत्र प्राप्त गर्न, (बसाइँ सर्ने कामदारका लागि महत्वपूर्ण) र एकल महिला र ज्येष्ठ नागरिक भत्ता, आन्तरिक रूपमा विस्थापितले पाउने सुविधा र क्षतिपूर्ति लिनेजस्ता सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरू लिन नागरिकता प्रमाणपत्र चाहिन्छ । नागरिकता प्रमाणपत्र नभएका नेपालीहरू वस्तुतः राज्यविहीन मानिन्छन् । हालसालैको अनुसन्धानले के देखाएको छ भने नागरिकता प्रमाणपत्र प्राप्त गर्न सक्ने १६ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरको जनसङ्ख्या ठूलो छ तर तिनीहरूसँग नागरिकता प्रमाणपत्र छैन^{५१} जसले आवश्यक कागजपत्र पेस गर्न सक्दैनन् वा शुल्क तिर्न सक्दैनन् वा धेरै टाढा रहेको प्रशासन कार्यालय पुग्न सक्दैनन्, यस्ता विशेष समूह (उदाहरणका लागि महिला, निश्चित अल्पसङ्ख्यक, दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने र गरिब) का लागि नागरिकता लिन कठिन छ । राज्यविहीनता र बालबालिकाको अधिकार सम्बन्धमा नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता पूरा गर्न र नागरिकताविहीनताको अवस्था सम्बोधन गर्न निम्न प्रक्रिया अपनाउन सकिन्छ : (क) समस्याको स्तरको आँकलन र यसको वितरणको नक्साङ्कन अभ्यास, (ख) प्रमाणपत्र वितरणमा भएका प्रशासनिक भ्रमहरू हटाउने, जस्तै आवश्यक प्रमाणमा विविधता, फारमको अभाव आदि, (ग) जन्मदर्ता र अभिलेखीकरणमा बढ्दो पहुँच (अहिले ३५ प्रतिशत जन्ममात्रै दर्ता गरिन्छन्^{५२}), र (घ) व्यापक रूपमा नागरिकता वितरण अभियान । यी सबै क्षेत्रमा विकास साभेदारहरूले सरकारलाई सहयोग गर्न सक्छन् ।

दीर्घकालीन समाधानका लागि समग्र प्राथमिकता अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्छन् :

- मौलिक हकसम्बन्धी संवैधानिक प्रावधानको कार्यान्वयन गर्ने र न्यायिक तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसहित संस्थाहरूको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्ने ।
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको अनुसन्धान क्षमता सुदृढ गर्ने, लक्षित सहायतासहित यसको क्षमता र विश्वसनीयता निर्माण गर्ने ।
- विशेषगरी मानवअधिकार रक्षकहरू (पत्रकारसहित) नागरिक समाज र सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रको क्षमता विकासलाई निरन्तरता दिने र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड प्रवर्द्धन कायम गर्ने ।

जटिल र उच्च रूपमा आपसमा जेलिएको विषय सम्बोधन गर्ने कार्यमा राजनीतिक व्यवधान र साधनको अभाव हुन्छ साथै शान्तिका महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेको विधिको शासन (जस्तै सार्वजनिक सुरक्षा, न्यायमा पहुँच र मानवअधिकारको सम्मान) सुधारका लागि विकास सहकार्य वा सहयोगको सुस्वात सरकारको अनुरोधमा निर्भर गर्छ ।

क्षेत्रगत अवधारणाका सर्तहरूबारे पछि निकर्षो ल गर्न सकिएला तर क्षेत्रहरूमा सम्बन्ध र तालमेल सुधार गर्न धेरै गर्न सकिन्छ । विशेषगरी अनुसन्धान र मुद्दा दायर गर्दा हुने राजनीतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गर्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले विधिको शासनको पैरवीलाई निरन्तरता दिनु र नयाँ प्रहरी ऐन ल्याउन सहयोग गर्ने वा स्वतन्त्र प्रहरी सेवा आयोग (वा समानस्तरको

^{५१} ADB, Proposed Grant Assistance Nepal: Capacity Building for the Promotion of Legal Identity among the Poor in Nepal, 2009.

^{५२} Ministry of Health and Population, New Era and Macro International, Nepal Demographic and Health Survey 2006, 200 (pp. 32-33).

निकाय) ल्याउनेजस्ता राजनीतिक प्रतिबद्धता आएमा प्रहरीको सञ्चालन स्वतन्त्रतामा सहयोग गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपाल प्रहरीभित्र र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, अख्तियार दुस्प्रयोग अनुसन्धान आयोग र सर्वोच्च अदालतजस्ता संस्थाको आन्तरिक उत्तरदायित्व सुदृढ गर्न सरकारबाट आग्रह भएमा विकास साभेदारले सहयोग प्रदान गर्नसक्छन् । भ्रष्टाचार वा मानवअधिकार हननको आरोप लागेका सुरक्षा निकायका सदस्यहरूसहित सार्वजनिक पद धारण गरेका अधिकारीहरूको बढुवा नहोस् वा अन्तर्राष्ट्रिय तालिम वा सेवाका लागि मनोनीत नहोउन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्न उनीहरूको विगतको गतिविधिको अनुसन्धान गर्ने प्रक्रिया विकास र कार्यान्वयन गर्न सरकारलाई प्रत्यक्ष सहयोग उपलब्ध गराउन सक्छन् ।

न्यायमा पहुँच बढाउने सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायताले स्थानीय मध्यस्थता र विवाद समाधानका वैकल्पिक संयन्त्रहरू (जुन जग्गाजमिन र परिवारिक विवाद समाधान गर्न अहिले समुदायहरूले प्रयोग गर्ने मुख्य विधि हुन्)लाई पीडित-केन्द्रित बनाउने तर यिनले विधिको शासन (उदाहरणका लागि यौन हिंसा र मानवअधिकार उल्लङ्घनजस्ता गम्भीर अपराधिक मुद्दा दायर गर्ने कार्यलाई निरूत्साहित गरेर) कमजोर नबनाउने कुरालाई सहयोग गर्नुपर्छ । विकास साभेदारहरूले सार्वजनिक सुरक्षामा सुधार र समुदाय र सुरक्षा निकायहरूबीच विश्वास बढाउने एउटा सम्भाव्य विधिका रूपमा प्रहरीमा सामुदायिक र प्रजातान्त्रिक पद्धति प्रयोग गर्न सरकारलाई सहयोग गर्न सक्छन् ।

धेरै अर्ध-न्यायिक अधिकारीहरूमा जस्तै: प्रमुख जिल्ला अधिकारी निजामती कर्मचारीका हैसियतमा रहे पनि जिल्लामा प्रहरी सञ्चालन, कुनै अभियुक्तका विषयमा फैसला गर्ने, दोषी ठहर गर्ने र पाँच वर्षसम्म जेल हाल्न सक्ने अधिकार छ । नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार अनुबन्धन पालना गर्न यी अर्ध-न्यायिक संयन्त्रले अझ बढी भूमिका निर्वाह गर्नसक्छन् ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. नयाँ मुलुकी ऐन, मुलुकी ऐन संहिता र दण्ड संहिता संशोधन र कार्यान्वयनमा सहयोग ।
२. अदालती जाँचबुझ लागू गर्ने संयन्त्रको स्थापना र क्षमता वृद्धिमा सहयोग ।
३. न्यायालय, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र अरू संयन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि र स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्न सहयोग ।
४. श्वेत अपराध र राजनीति-प्रेरित अपराधसहित मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई सहयोग ।
५. विशेषगरी महिला र सामाजिक रूपले बहिष्कृत समूहलगायत सबैको पहुँच औपचारिक न्यायिक संयन्त्र वा वैकल्पिक विवाद समाधान संयन्त्रहरूमा बढाउन सहयोग ।
६. व्यापक मानवअधिकार संरचना अन्तर्गत आदिवासी समुदायको परम्परागत न्यायिक प्रणालीमा सहयोग ।
७. सबै न्यायिक र सुरक्षासेवा अझ बढी समावेशी होउन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्ने उपायहरूको सहजीकरण,
८. व्यक्तिगत घटना दर्ता र प्रमाणीकरणमा पहुँच बढाउन सहयोग ।
९. सरकारी प्रक्रियामा सुधार गरेर नेपाली नागरिकता लिन अधिकारप्राप्त व्यक्तिलाई प्रमाणपत्र लिन पहुँच बढाउन सहयोग र व्यापक रूपमा नागरिकता प्रमाणपत्र जारी गर्ने राष्ट्रिय अभियान चलाउन सरकारलाई सहयोग ।
१०. विधिको शासनको आवश्यकता मूल्याङ्कन र रणनीति तयार गर्न सहयोग ।
११. बालबालिकाका लागि न्याय बढाउने खालका कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सहयोग ।

तरिबर: यूएन ओएम

४ घ. सुरक्षा क्षेत्र रूपान्तरण

जनताको विश्वास आर्जन गर्ने र जनताको सुरक्षा वृद्धि गर्ने गरी भएको सुरक्षा क्षेत्रको रूपान्तरण^{५३} सफल शान्ति प्रक्रियाको अभिन्न अङ्ग हो र यसको प्रत्यक्ष प्रभाव आगामी वर्षहरूमा नेपालको विकास गर्ने क्षमतामा पर्छ । प्रभावकारी, उपयुक्त, धान्न सकिने, समावेशी र लोकतान्त्रिक ढङ्गले निर्वाचित सरकारप्रति उत्तरदायी एकीकृत सुरक्षा क्षेत्र निर्माण गर्न नेपालले विस्तृत शान्ति सम्झौता (दफा ४.७) मा उल्लेख गरेअनुसार नेपाली सेनाको 'लोकतन्त्रीकरण', प्रहरीको सुदृढीकरण र सबै सुरक्षा शक्तिहरू समन्वित र प्रभावकारी तरिकाले एकसाथ काम गर्ने कुराको सुनिश्चित गर्नुपर्छ तर पनि यस्ता गतिविधिमा सहयोग पुग्ने खालका राजनीतिक सहमति र व्यापक सुरक्षा क्षेत्र रूपान्तरणका काम अहिलेसम्म हुनसकेका छैनन् ।

सन् २०१० को जुलाई महिनामा नेपाली सेनाको लोकतन्त्रीकरणका लागि बनेको समितिले प्रधानमन्त्रीलाई एउटा योजना पेस गर्‍यो । यसले गरेको सेनाको लोकतन्त्रीकरण, नागरिक सर्वोच्चता र सरकारको नियन्त्रण, नेपाली सेनाको पुनःसंरचना, नागरिक-सेना सम्बन्धको सबलीकरण, नयाँ ऐन र कानूनको मस्यौदा र विद्यमान ऐन-कानूनको समयमै संशोधन, पारदर्शी र उत्तरदायी कार्य संस्कृति, मानवअधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षण, समावेशीपन र रक्षा मन्त्रालय र नेपाली सेनाबीचको समन्वय र सम्बन्धमा सुधारसँग जोडिनुपर्ने प्रस्ताव गर्‍यो । सन् २०१०को नोभेम्बर सम्ममा यो योजना सार्वजनिक गरिएको छैन वा मन्त्रिपरिषद् वा संसद्द्वारा स्वीकृत गरिएको छैन र योजनालाई समयतालिका थाहा हुन सकेको छैन । लोकतन्त्रीकरणको यो योजनालाई सबै राजनीतिक सरोकारवालाले समर्थन गर्छन् कि गर्दैनन् भन्ने कुरा पनि अस्पष्ट छ ।

दीर्घकालीन रूपमा सम्पूर्ण सुरक्षा क्षेत्रलाई नागरिक अनुगमन अन्तर्गत ल्याउने अवधारणा अनुगमन गर्ने निकायहरूको सुदृढीकरणमा निर्भर गर्छ । यसमा संसदीय राज्य व्यवस्था समिति, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र प्रस्तावित नयाँ स्वतन्त्र प्रहरी सेवा आयोगजस्ता निकायहरू समावेश हुन्छन् । रक्षा मन्त्रालय र गृह मन्त्रालयजस्ता महत्वपूर्ण मन्त्रालयको सुदृढीकरण पनि महत्वपूर्ण हुनेछ । सुदृढ अनुगमन कार्य यी सबै संस्थामा महिलाको पर्याप्त प्रतिनिधित्वमा पनि निर्भर गर्छ ।

^{५३} नेपालको औपचारिक सुरक्षा क्षेत्रमा नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल प्रहरी, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागलाई नागरिक निगरानी (Civil oversight) सहित न्यायालय, शासन पद्धति र व्यवस्थापन संयन्त्रहरू समावेश छन् ।

शान्ति सम्झौताका प्रावधानहरूमा दिइएका दुई सेनासँग सम्बन्धित विषयलाई तत्कालीन महत्वको विषयका रूपमा समावेश गरेका कारण सुरक्षासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय बहसमा प्रहरीको सुधार ओभरलमा परेको छ । द्वन्द्वको अन्त्यदेखि शान्ति सुरक्षामा केही सुधार आएको भए पनि नेपालले मध्य र दीर्घकालमा प्रभावकारी सुरक्षा व्यवस्थालाई अवरोध गर्ने धेरै चुनौती सम्बोधन गर्नुपर्ने छ । यी चुनौतीहरूमा : राजनीतिक हस्तक्षेप, सीमित क्षमता, समावेशी भर्नाको अभाव, लैङ्गिक, बालबालिका, सामाजिक रूपले संवेदनशील र मानवअधिकारमा आधारित सुरक्षा व्यवस्था प्रहरी सेवाको अभाव तथा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायभित्र जवाफदेहिता र पारदर्शिताको कमी इत्यादि । सङ्घीयता राज्य पुनःसंरचनाको सबैभन्दा उपयुक्त माध्यमको रूपमा प्रस्तुत भइरहेको अहिलेको अवस्थामा नेपाल प्रहरीले विशेषगरी आफ्ना संस्था पुनःव्यवस्थित गर्दा विकेन्द्रित र सङ्घीय विधि अवलम्बन गर्नुपर्नेछ ।

सशस्त्र प्रहरी बलमा सङ्घीयताको प्रभाव सम्भवतः कम पर्ने भए पनि यसको दीर्घकालीन भूमिका र अरु सुरक्षा शक्तिभन्दा कसरी फरक र पूरक राख्ने भन्ने कुरा अस्पष्ट छ । सशस्त्र प्रहरी बललाई ल्याउने द्वन्द्व अब छैन । नेपाली सेनाको लोकतन्त्रीकरण र नेपाल प्रहरीको सम्भाव्य पुनःसंरचना निकट रहेकाले तीनवटै मुख्य सुरक्षा शक्ति (नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल) चाँडै सङ्क्रमणमा जानेछन् । तिनीहरूको अधिकार र जिम्मेवारीको क्षेत्र स्पष्ट पार्नु आवश्यक छ र त्यो स्पष्टता व्यवहारमा लागू हुन आवश्यक छ । राष्ट्रिय सुरक्षा रणनीतिले नीतिगत तहमा सम्बोधन गर्न सहयोग गर्नसक्छ तर सबै तहमा प्रभावकारी समन्वय संयन्त्रका साथै अरु मार्गदर्शन, सञ्चालन कार्यविधि र तालिम चाहिन्छ । यो प्रक्रियामा सरकारले संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू १३२५ र १८२० का बाध्यकारी तत्वहरूप्रति सम्मान देखाउनु पर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. मस्यौदा टोलीमा लैङ्गिक सन्तुलन सुनिश्चित गर्दै, सुरक्षा प्रदायक, राजनीतिज्ञ, निजामती कर्मचारी र नागरिक समाजबीच परामर्श र सहभागितालाई विशेष महत्व दिँदै र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू १३२५ र १८२० का लागि राष्ट्रिय कार्ययोजनाका सान्दर्भिक पक्षहरूसहित लैङ्गिक र सामाजिक रूपमा समावेशी नागरिक दृष्टिकोणलाई प्रोत्साहन गर्दै राष्ट्रिय सुरक्षा रणनीति मस्यौदामा सहयोग ।
२. कार्यसम्पादन सुदृढीकरण गर्न नेपाल प्रहरीले गरेको प्रयासलाई सघाउने खालको र लैङ्गिक, बालबालिका, मानवअधिकार र सामाजिक समावेशीसम्बन्धी विषयहरू (उदाहरणका लागि सामुदायिक सुरक्षा व्यवस्था) प्रतिको संवेदनशीलता सुधार गर्न सहयोग ।
३. सुरक्षा शक्ति स्पष्ट मापदण्डभित्र समन्वित ढङ्गले सञ्चालन हुने कुराको सुनिश्चित गर्नेसम्बन्धी 'शान्ति र विकास प्राप्ति : सुरक्षा क्षेत्र सुधार सहयोगमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको भूमिका' सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवको प्रतिवेदन अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय उपाय र अधिबन्धनको सम्मानसहित विस्तृत कानुनी तथा नीतिगत संरचना तयार गर्न सहयोग ।
४. सुरक्षा क्षेत्र अन्तर्गत नागरिक निगरानी मा सहयोग (जस्तै: राज्य व्यवस्था समिति, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, रक्षा मन्त्रालय र गृह मन्त्रालयको सुदृढीकरणको माध्यमबाट) ।
५. प्रभावकारी र समावेशी राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्लाई सहयोग ।
६. नागरिक समाजको सुदृढ निगरानी अद्यावधिक कानून र प्रहरी सेवा आयोग (वा समान स्तरको निकाय) स्थापनासहित प्रहरी र न्यायालयमा राजनीतिक हस्तक्षेप घटाउन सहयोग ।

४ ड. भूमिसुधार

जग्गाविहीनता र जमिनमाथिको असुरक्षित अधिकार नेपालको ग्रामीण गरिबी, सामाजिक थिचोमिचो र द्वन्द्वका मूल कारण हुन् यो खाद्य असुरक्षाको मुख्य कारण पनि हो । भूमिसुधार सामाजिक समावेशीकरण, रोजगारीका अवसर सिर्जना तथा समावेशी वृद्धिसँग पनि सम्बन्धित छन् । 'क्रान्तिकारी भूमिसुधार' माओवादीको सन् १९९६ को ४० बुँदे मागमध्ये एक हो र विस्तृत शान्ति सम्झौताले हस्ताक्षरकर्ताहरूलाई 'वैज्ञानिक भूमिसुधार' कार्यक्रम (दफा ३.७) कार्यान्वयन गर्न प्रतिबद्ध बनाएको छ । अन्तरिम संविधानले 'सामन्ती भू-स्वामित्व' प्रणालीको अन्त्य गर्ने लक्ष्य लिएको छ र वितरणमुखी भूमिसुधारलाई सरकारको प्राथमिक कार्यसूचीका रूपमा राखेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि अहिलेसम्म ज्यादै थोरै काम भएको छ । हिमालबाट पहाड र गाउँबाट सहरी क्षेत्रमा हुने बसाइँसराइ र द्वन्द्व र राजनीतिक अवसरवादका कारण भएको विस्थापनको परिणामस्वरूप भूमिमाथि परेको दबाबले सार्वजनिक जग्गाको अतिक्रमण बढ्दो छ । द्वन्द्वकालमा नापीनक्सा र जग्गासम्बन्धी अभिलेखहरू नष्ट भएकोमा अझ पुनःस्थापन गर्न नसकिएकाले भू-स्वामित्व र भूमिसम्बन्धी अधिकार नयाँ द्वन्द्वको विषय बन्न सक्छ । अहिले नेपालका अदालतमा भएका मुद्दामध्ये जग्गासम्बन्धी विवाद ४० प्रतिशत छन्^{५४} ।

अन्तरपुस्ता भूमि विभाजन (र, हदबन्दी निर्धारण) ले खेतीयोग्य जग्गाको औसत आकार घटाएको छ^{५५} जसले कृषि उत्पादकत्व घटायो । भूमि र कृषि दुवैमा सुधार चाहिन्छ किनभने कृषिमा आधारित जम्मा ३४ लाख परिवारमध्ये आधा जतिसँग आधा हेक्टरभन्दा कम जग्गा छ जो जीवन निर्वाहका लागि पर्याप्त भूमि होइन^{५६}। यसका साथै खेतीयोग्य जमिन बाँझै राखिएको छ । मुलुकका बहुसङ्ख्यक जनताको मुख्य आधार नै कृषि भएकाले भूमिमा सुरक्षित पहुँच नहुँदा गरिब परिवारको जीवनयापन नराम्रोसँग प्रभावित भएको छ । जमिनमाथिको अधिकारमा अवरोध, जग्गा खण्डीकरण, अनुपस्थित जग्गाधनी, असमान वितरण र जग्गा कब्जाले कृषि र जग्गामा निजी लगानी निरूत्साहन गरेको छ । पूर्वबँधुवा मजदुरसहित भूमिहीन र गरिबको स्वार्थ रक्षा गर्न र जग्गाधनी र जोताहाको अधिकार प्रत्याभूतिसहित धेरै उत्पादन गर्नका लागि धेरै लगानी ल्याउन जग्गाको न्यायिक वितरण आवश्यक छ ।

भूमिसुधार नेपालका लागि नयाँ कुरा होइन । सन् १९५० को दशकदेखि नै भूमिसुधारको प्रयासको इतिहास छ । सन् १९५६ मा जग्गाको अधिकार संरक्षण गर्न भूमि तथा खेती अभिलेख सङ्कलन ऐन ल्याइयो । सन् १९५७ मा जग्गाको अधिकारसम्बन्धी अभिलेख तयार गर्न भूमि ऐन ल्याइयो । त्यसपछि कृषि क्षेत्र पुनर्सङ्गठन ऐन १९६३ र भूमिसुधार ऐन १९६४ ल्याइयो जसले जोताहा किसानको अधिकारमा जोड दियो । यिनीहरूले हदबन्दीको सीमा निर्धारण गरेपछि विशेषगरी जोताहा किसानको अधिकार संरक्षण गर्न छनोट गरिएका राज्यको अधीनमा रहेको जमिन गरिब परिवारलाई वितरण गर्न भूमि ऐन १९६४ र भूमिसुधार कार्यक्रम २००१ लागू भयो । हदबन्दीभन्दा बढी भएको जमिन पुनर्वितरण गरियो र केही भाग दर्ता भएका जोताहाका लागि छुट्याइयो । यसबाहेक, २२,६६३ मुक्त कर्मैया^{५७}, परिवारलाई पुनःस्थापना सहायताका रूपमा थोरै जग्गा वितरण गरिएको छ^{५८} । अति गरिबलाई जग्गा वितरण र महिलाका नाममा जग्गा दर्ता गर्नेसहित

५४ Central Bureau of Statistics, *Statistical Year Book of Nepal 2007*, Kathmandu, 2008.

५५ २००१/०२ मा भू-स्वामित्वको औसत आकार ०.८० हेक्टर थियो जुन १९६१/६२ को १.११ हेक्टरबाट घटेको हो । हेर्नुहोस् Central Bureau of Statistics, *Statistical Pocketbook Nepal 2006, 2006* (Table 2.14). विश्व बैङ्कको एउटा प्रतिवेदनले औसत भू-स्वामित्व घटेर ०.६६ हेक्टरमा फरेको देखाएको छ । हेर्नुहोस् World Bank, *Nepal: Resilience Amidst Conflict - An Assessment of Poverty in Nepal, 1995-96 and 2003-04*, Report No. 34834-NP, World Bank, DFI and ADB, 2006.

५६ Central Bureau of Statistics, *National Sample Census of Agriculture 2001/02*, Kathmandu, 2002.

५७ बँधुवा मजदुरको अन्त्य सन् २००० मा गरियो ।

५८ भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, मुक्त कर्मैयाका समस्याहरू (प्रकाशोन्मुख)

केही सफलता हासिल भए पनि ग्रामीण क्षेत्रको सामाजिक व्यवस्थामा मूलभूत परिवर्तन हुन सकेको छैन । ग्रामीण क्षेत्रको जग्गा ठूला जग्गाधनीको नियन्त्रणमा छ र मोहीलाई उनीहरूले खेती गरिरहेको जग्गाको केही हिस्साको स्वामित्व दिने काम निकै बाँकी छ ।

कृषिक्षेत्रको सुधार र जग्गासँग सम्बन्धित विभिन्न समस्या हेर्न सन् २००८ डिसेम्बरमा सरकारले एउटा उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्‍यो तर यो आयोगले प्रतिवेदन बुझाउन सकेन । यो आयोग २००९ अक्टोबरमा पुनर्गठन गरियो जसले २०१० को मे महिनामा प्रतिवेदन बुझायो । यो लेख्दासम्म प्रतिवेदन सरकारले अध्ययन गरिरहेको थियो । आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्रले भूमिसुधार र व्यवस्थापनलाई प्राथमिकताका साथ उल्लेख गरेको छ (खण्ड ७.२०) ।

भूमिसुधार राजनीतिक स्वार्थ र उपलब्ध भूमि साधनको वैकल्पिक प्रयोग माथि हुने वादविवादको विषय हो । गरिबी निवारण र सामाजिक न्याय प्रवर्द्धन गर्न तयार गरिने भूमिसुधार नीति जग्गामा लगानी र कृषि उत्पादन बढाउन तयार गरिने भूमिसुधार वा प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण गर्न तयार गरिने भूमिसुधार नीतिभन्दा व्यवहारमा फरक हुनसक्छ । व्यवहारमा यस्ता क्षेत्रमा संरचनागत परिवर्तन प्रवर्द्धन गर्न कुनै पनि सरकार आफैँले गर्नसक्ने भन्दा टाढासम्म जानसक्ने विधिको खाँचो पर्छ । यसका लागि छलफलमा आधारित विधि आवश्यक पर्छ । जग्गामा पहुँच र असुरक्षित भूस्वामित्व सम्बन्धी समस्या सम्बोधन गर्न विशेषगरी राजनीतिक दलहरूसहित राष्ट्रिय सरोकारवालाहरूबीच सहमति बनाउनुपर्छ । यस्ता सहमतिले नयाँ भूमि नीति तयार गर्ने बाटो पनि खुलाउँछ । अहिलेसम्म नेपालमा यस विषयमा सहमतिमा पुग्ने सम्भावना देखिएको छैन ।

भूमिसुधारका विभिन्न पक्ष छन् । पहिलोमा जग्गाजमिनमा बढीभन्दा बढी समतामूलक पहुँच प्रदान गर्ने र रोजगारी सिर्जना, समावेशी वृद्धि, आवासको अधिकार, भूस्वामित्वमा सुधार, जग्गामा महिलाको अधिकार, कृषि श्रमिकको संरक्षण र जग्गा हदबन्दीजस्ता विषयलाई सम्बोधन गर्ने कुरा पदर्छन् । दोस्रोमा कृषि उत्पादन बढाउने उपायहरू र जग्गाको उत्पादकत्व, जग्गाको उपयोग, कृषि उत्पादन र महिलालाई विशेष जोड दिँदै जीवनयापन सुधार समावेश छन् । तेस्रो, अनुपस्थित जग्गाधनी, वन (जस्तै, समुदायको अधिकार), जमिनमा वैदेशिक लगानी, जमिन बजार र जग्गा उपयोग नीतिसहित जग्गा संरक्षण र विकास समेटिएका छन् । अन्तिम हिस्सा भूमि प्रशासन हो जसले भूमि ऐन, भूमि प्रशासनको विकेन्द्रीकरण, जग्गा अभिलेख, नापी नक्सा, जग्गा न्यायाधिकरण, जग्गा नीति, भूमि उपयोग र भूमिकरजस्ता विषय सम्बोधन गर्छ । भूमिसुधार आयोगको मस्यौदा प्रतिवेदनले यी विषयलाई सम्बोधन गर्ने अपेक्षा गरिन्छ तर पनि आयोगको प्रतिवेदनले भूमिसुधार सम्बन्धमा राजनीतिक दलहरूबीच सहमति बनाउन सक्छ कि सक्दैन भन्ने हेर्न बाँकी नै छ ।

राष्ट्रिय तहमा जे नीति बन्छ त्यो स्थानीय तहमा पूर्ण कार्यान्वयन हुनुपर्छ । साधनको पहुँच/उपयोग वा व्यवस्थापनका विषयमा जति बढी स्थानीय रूपमा स्वामित्व लिइन्छ त्यति नै बढी राष्ट्रिय नीति सम्मानित हुन्छ । साथै यसले प्रभावकारी रूपमा आदिवासी जनजातिको अधिकारको रक्षा गर्न सक्छ । जग्गा उपयोग, व्यवस्थापन र प्रशासनको अधिकार निक्षेपण समुदायलाई गर्दा अहिलेसम्म राष्ट्रिय स्तरमा समाधान गर्न नसकिएका समस्याहरूको स्थानीय समाधान खोज्ने सम्भावना बढ्छ । यसले अहिलेसम्मको केन्द्र निर्देशित सुधारले हासिल गर्न नसकेको लचकता र दिगो परिवर्तनको सम्भावना उजागर गर्न सक्छ । जग्गा-उपयोग/प्रशासनसम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकार समुदायलाई हस्तान्तरण गर्दा निर्णय कुनै सिद्धान्तहरूका आधारमा र गाविस वा समुदाय तहमा लिइएका निर्णय सहमतिमा तथा महिला र पुरुषको सम्पत्तिमाथिको अधिकारको सम्मान भएको सुनिश्चित हुनुपर्छ ।

नेपालमा कसरी भूमिसुधार अगाडि बढाउनुपर्छ भन्ने निर्णय हुन नसकेको अवस्थामा जग्गा अभिलेख/प्रशासन प्रणालीमा आधुनिकीकरण गर्नु नितान्त आवश्यक छ जुन कागजी काममा आधारित छ । धेरै जिल्ला कार्यालयमा अभिलेख/दस्तावेजहरू भण्डारण गर्ने राम्रो व्यवस्था नभएकाले ती कागजपत्रहरू ठीक ठाउँमा नराखिने र हराउने डर छ । स-सानो भ्रष्टाचार व्यापक छ । द्वन्द्वका कारण जग्गाको अभिलेख हराएका छन् जसले जग्गासम्बन्धी विवाद बढाउँछ । जग्गासम्बन्धी अभिलेख अद्यावधिक गर्नु अति आवश्यक छ र सम्भव भएसम्म यी पहिचान गर्ने र आवश्यक भए विद्युतीय अभिलेख राख्नुपर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. कृषिक्षेत्रमा बैँधुवा मजदुर (जस्तै: हलिया, हरूवा, चरूवा र यस्तै समूहहरू) का लागि राष्ट्रिय प्याकेज तयारी र कार्यान्वयनमा सहयोग, पूर्वकमैयालाई प्रदान गरिएको यस्तै प्याकेजबाट पाठ सिक्दै र महिला र केटीको आवश्यकतालाई उचित ध्यान दिँदै आधारभूत सेवाहरूमा बैँधुवा मजदुरको पहुँचमा सहयोग, निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा र तिनका बालबालिकालाई शिक्षाजस्ता विषयमा दिइने सहायता तिनीहरूका परिवारलाई प्रदान गर्न सहयोग ।
२. स्थानीय व्यवहार र ज्ञानका आधारमा जाँच गरेर द्वन्द्वको समयमा नष्ट भएका नापी नक्सा र जग्गासम्बन्धी अभिलेख पुनः तयार गर्न सहयोग ।
३. सार्वजनिक र सरकारी जग्गाको सर्वेक्षण, विश्लेषण र नक्साङ्कनमा सहयोग ।
४. गाविसस्तरमा जग्गा व्यवस्थापन प्रणालीको विकेन्द्रीकरण गर्ने नयाँ विधिको परीक्षणमा सहयोग र जग्गासम्बन्धी विवादको आँकलन र त्यसलाई समाधान गर्न विवाद समाधानको वैकल्पिक प्रणाली विस्तार गर्न सहयोग ।
५. जग्गामा महिलाको पहुँच बढाउन र पुर्ख्यौली सम्पत्तिसम्बन्धी कानून र भूमिसुधारसहित सम्पत्ति र जग्गामाथिको अधिकार संरक्षण गर्न सहयोग ।
६. भू-उपयोग नक्सा र राष्ट्रिय भू-उपयोग क्षेत्र निर्धारणका लागि कार्यक्रम सहायतासहित सम्बन्धित कानून राष्ट्रिय जग्गा नीति, राष्ट्रिय भू-उपयोग र योजना नीतिको तयारी र कार्यान्वयनमा सहयोग ।
७. नापी, भूमि प्रशासन र भूमि व्यवस्थापनको आवश्यकतामा ध्यान पुऱ्याउँदै संस्थागत भूमि व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग ।
८. कम्प्युटरमा आधारित भूमि सूचना प्रणाली विकासमा सहयोग ।

४ व. सुशासन

विस्तृत शान्ति सम्झौताले उत्तरदायी र पारदर्शी व्यवस्थापिका र कार्यपालिकासहितको प्रतिनिधिमूलक लोकतन्त्रको महत्वमाथिको नेपालको प्रतिबद्धता दोहोऱ्याएको छ । यसले राष्ट्रिय र स्थानीय सरकारले अपनाउने समावेशी, प्रतिनिधिमूलक र सहभागितामूलक लोकतन्त्र आँल्याउँछ र सबैले मानवअधिकार उपभोग गर्न पाउने प्रत्याभूति गर्न विधिको शासनको आवश्यकता पहिचान गर्छ । वास्तवमा विस्तृत शान्ति सम्झौताले राज्य र नागरिकबीचको नयाँ सामाजिक सम्झौता स्थापना गर्छ । द्वन्द्वकालमा नेपालका धेरै ग्रामीण क्षेत्रमा राज्यको उपस्थिति थिएन । आधारभूत सेवा प्रवाहसहित ग्रामीण र नगर क्षेत्रमा राज्यको प्रभावकारी उपस्थिति पुनःस्थापनाले धेरै जनतालाई दिगो शान्तिको अनुभव गराउँछ ।

अरु मुलुकमा पनि राज्यप्रति जनविश्वास बढाउन र यसको वैधानिकता बढाउन सुशासन पूर्वसर्तका रूपमा देखिएको छ । यी दुवै सफल शान्ति प्रयासका महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । सुशासन कुनै पनि मुलुकका लागि जटिल र बहुआयामिक कार्यसूची हुन् । राजनीतिक स्थायित्व, आवाज र उत्तरदायित्व, कानून र व्यवस्था, सरकारको प्रभावकारिता, नियमनको गुणस्तर र भ्रष्टाचारमाथि नियन्त्रणका सन्दर्भमा भएका अहिलेका कमजोरी संवर्द्धन दीर्घकालीन चुनौती हुन् । सरकारको वैधानिकता, प्रतिस्पर्धी क्षमता र उत्तरदायित्वसँग सम्बन्धित चासोहरू परिभाषित: सार्वभौम राष्ट्रिय मुद्दाहरू हुन् । विकास साभेदारहरूले सहयोग गर्न सक्ने, यसखाले प्राविधिक कार्यक्रमहरू आवश्यक छ तर यी प्रगतिका लागि पर्याप्त सर्त होइनन् । सुशासन दिगो शान्तिका लागि महत्वपूर्ण छ । सुशासनको अभावमा सरकार प्रभावकारी हुनै सक्दैन ।

सुशासन नभएमा जनताले राजनीतिज्ञ, कर्मचारीतन्त्र तथा राज्यकै प्रभावकारिता र दक्षतामाथि औंला उठाउँछन् र ती निकायले समतामूलक र जवाफदेही हिसावले सेवा प्रदान गर्दछन् भन्ने कुरामाथि अविश्वास गर्दछन् । राज्यका संस्थाहरूमा भएको विद्यमान प्रतिनिधित्वले स्रोत र साधनको वितरणमा हुन सक्ने लैङ्गिक, जातीय, क्षेत्रीय र सहरी-ग्रामीण असमानतालाई भल्काउँछ । ग्राहकवादी राजनीति र दलको राजनीतिक लाभ प्राप्त गर्ने कुरामा दिइने ध्यानले सार्वजनिक सेवाको व्यवहारतः मापदण्ड र राज्यका संस्थाहरूप्रतिको जनविश्वास घटाएको छ । राजनीतिक दलका युवा सङ्गठनहरूको कार्यले स्थानीय प्रशासनलाई अवरूद्ध पारेको छ । निजामती कर्मचारी उच्च रूपमा केन्द्रित मन्त्रालयमा बस्छन् जसबाट नागरिकको आवश्यकतालाई भन्दा केन्द्रीय सरकारको काममा ध्यान दिन्छन् भन्ने धारणा व्यापक छ । राजनीतिक (राजनीतिक दलको प्रभावसहित) र कर्मचारीतन्त्रमा नाफाखोरी प्रवृत्ति विद्यमान छ । कानूनले महिलाको एकतिहाई प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ भने पनि महिला निजामती कर्मचारीहरू आफ्ना चासो, विचार र आवश्यकताहरू पर्याप्त रूपमा नसुनिएको वा सम्बोधन नगरिएको महसुस गर्छन् । यस्तै खालको चासो सीमान्तकृत जनजाति र जातीय समूहले पनि व्यक्त गरेका छन् । दाता-निर्भरता र स्थानीय जवाफदेहिताको कमीका सन्दर्भमा सुशासनको अभाव नागरिक समाजमा पनि देखिन्छ । सरकार र नागरिक समाजको राजनीतिक र कर्मचारीतन्त्रको बानी र व्यवहार नेपाली नागरिकसँग अभ्र बढी जवाफदेही बनाउने र पारदर्शितातर्फ रूपान्तरण गर्ने कार्य चुनौतीकै रूपमा रहेको छ जसमा आगामी केही वर्षसम्म संस्थागत सुधारको प्रयास चाहिन्छ ।

नेपालमा भ्रष्टाचार गम्भीर समस्याका रूपमा छ र समाजको कुनै पनि क्षेत्र यसबाट मुक्त छैन^{५९}। यो आर्थिक र राजनीतिक सुधार, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता र सुशासनको मुख्य बाधक हो । राजनीतिज्ञ, कर्मचारी र कुलीन व्यापारीबीच गहिरो सम्बन्ध छ र संरक्षणवादी सञ्जालको आवश्यकता पूरा गर्न राज्यको उपयोग गर्ने चलन छ । यो गिर्दो अवस्थालाई सन् २००८ मा विश्वव्यापी भ्रष्टाचार अवधारणा सूचकाङ्कमा नेपाल १३८ औँ स्थानमा रहेकोमा २०१० मा १७८ मुलुकमध्ये १४७ स्थानमा पुगेकोले चिन्त्रण गर्छ^{६०} । नेपालले भ्रष्टाचारविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको छ तर अनुमोदन गरेको छैन । त्यो महासन्धिको कानुनी सर्त पूरा गर्न नेपालले मुद्रा निर्मलीकरण ऐन, खरिद ऐन, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन र सुशासन ऐन पारित गरेको छ तर यसलाई व्यवहारमा उतार्न अभ्रै प्रयास आवश्यक छ । अखिरमा, भ्रष्टाचारले शान्तिको प्रतिफल घटाउँछ जबकि बहिष्करणको परम्परालाई निरन्तरता दिन्छ त्यसैले शान्ति प्रक्रिया प्रभावित पार्छ ।

सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा आम मानिसको सरकारप्रतिको आकांक्षाका विषयमा भएका अध्ययनले के देखाएका छन् भने सार्वजनिक सुरक्षामा सुधार र प्रभावकारी सेवा प्रवाह जस्ता विषयलाई धेरै मानिसले राज्यको प्रभावकारी उपस्थितिका

५९ हेर्नुहोस् International Crisis Group, *Nepal's Political Rites of passage*, Asia Report No. 194, 2010.

६० भ्रष्टाचार अवधारणा सूचकाङ्कहरू २००८ र २०१०, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल, यहाँ उपलब्ध छ : www.transparency.org/policy_research/survey_indices/cpi/2010/in_detail.

रूपमा लिने गर्छन् । मुलुकका विभिन्न भागमा प्रायः असुरक्षाका कारण हुने कर्मचारीको भौतिक अनुपस्थिति (उदाहरणका लागि गाविस सचिवहरू)ले सेवा प्रवाहमा नकारात्मक प्रभाव पार्छ । सुरक्षा र न्याय सेवाको प्रवाह अरु खण्डमा प्रस्तुत गरिन्छ । सेवा प्रवाहका सन्दर्भमा माथि पहिचान गरिएका दीर्घकालीन चुनौती सम्बोधन गर्न निम्न क्षेत्रहरू सम्भाव्य प्रवेश बिन्दु हुनसक्छन् : राज्यद्वारा गरिने सेवा प्रवाह अझ बढी उत्तरदायी र पारदर्शी बनाउने, नेपालमा सञ्जात्मक र विकेन्द्रित सरकारको आवश्यकता पूरा गर्न निजामती सेवामा सुधार, र सरकारका सबै तह समावेशी बनाउन लोकतान्त्रिक प्रतिनिधित्वको सुदृढीकरण र राजनीतिज्ञ अझ बढी जवाफदेही भएको सुनिश्चित गर्ने । यसको उद्देश्य भनेको सङ्घीय ढाँचाले (क) भ्रष्टाचार र दुरुपयोगविरुद्ध लड्ने र विशेष क्षेत्र र सामाजिक समूहविरुद्धको परम्परागत भेदभाव हटाउन ध्यान दिने, (ख) उप-राष्ट्रिय सरकारलाई निर्णय गर्ने अधिकार निक्षेपणमा सहयोग गर्न कर्मचारीतन्त्रको क्षमतालाई सुदृढीकरण गर्न प्रयास गर्ने (अथवा वैकल्पिक रूपमा नागरिकलाई सेवा प्रवाहका प्रावधानमा जिम्मेवार निकायका रूपमा काम गर्ने र (ग) विगतका सीमान्तीकरण र बहिष्करणका संरचनागत कारणलाई चुनौती दिने तथा भविष्यमा असमावेशीकरण हुन नदिन मुख्य लोकतान्त्रिक प्रतिनिधित्वमूलक भूमिकाको सुदृढीकरण गर्ने कुरा पर्दछन् ।

सेवा प्रवाहको दक्षता, प्रभावकारिता, समानता र उत्तरदायित्व सुदृढीकरण गर्ने सन्दर्भमा निम्न कुराहरूमा सहयोगी हुनसक्छन् :

- नागरिकको अधिकारबारे सूचना प्रवाह, विशेषगरी स्थानीय सेवा र तिनीहरूको सूचनाको हकका सन्दर्भमा महिला र परम्परागत रूपमा सीमान्तकृत समूहहरूको,
- कर सङ्कलन र बजेट व्यवस्थापनमा ध्यान दिँदै वित्तीय सूचना र लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको सार्वजनिकीकरणका साथै सबै तहमा सरकारी कार्यक्रमको नियमित स्वतन्त्र लेखापरीक्षणका लागि क्षमता विकास,
- सञ्चारमाध्यम र विशेषगरी सामुदायिक रेडियोलाई प्रयोग गर्दै राष्ट्रिय र स्थानीय तहमा नागरिक समाजको खबरदारी गर्ने कार्यको सुधारलाई सहजीकरण, र
- समुदायद्वारा सामाजिक परीक्षण र बजेट र खर्चको सार्वजनिकीकरणलाई प्रवर्द्धन ।

निजामती सेवा सुधारका सम्बन्धमा तलका कुरा सहयोगी हुनसक्छन् :

- कार्यसम्पादन प्रोत्साहन, स्थानगत भत्ता, निवृत्तिभरण सुरक्षासहित निजामती सेवाको व्यवस्थापनमा भर्ना, बर्खास्ती, बढुवा र सरुवाको प्रयोग सुदृढ गर्न संयन्त्रहरू (नियम नियमावली, आचारसंहिता आदि) तयार गर्ने,
- केन्द्रीय निजामती सेवामा कर्मचारीको सरुवाको आवृत्ति र ग्रामीण क्षेत्रमा सरकारी कर्मचारीको अनुपस्थिति घटाउने,
- उपराष्ट्रिय सरकारमा निजामती कर्मचारीको क्षमता विकास गर्ने र तालिम दिने (विद्यालयका सन्दर्भमा समेत) र
- निजामती सेवाको भर्ना र बढुवामा लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरणको चासोहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।

लोकतान्त्रिक प्रतिनिधित्व सुदृढ पार्न निम्न कुरा सहयोगी हुनसक्छन् :

- योजना निर्माण, बजेट निर्माण, कार्यक्रम अनुगमन र सम्बन्धित गतिविधिसहित निर्वाचित प्रतिनिधिहरूलाई उनीहरूको भूमिका, कर्तव्य र उत्तरदायित्वबारे तालिम दिने,

- प्रान्तीय र स्थानीय सरकारमा प्रभावकारी निर्वाचन प्रणाली सुनिश्चित गर्ने,
- सामाजिक रूपले समावेशी विद्यालय र स्वास्थ्य व्यवस्थापन समितिको सुनिश्चितता र
- तलदेखि माथिको योजना निर्माण प्रक्रिया सुदृढ पार्ने ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. स्थानीय शासन पद्धतिको माग पक्षलाई सुदृढीकरण गर्दै सेवा प्रवाहलाई प्रभाव पार्ने महत्वपूर्ण कार्यान्वयन चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न सहयोग (उदाहरणका लागि, स्थानीय तहमा जवाफदेही र समावेशी प्रतिनिधित्व, सामाजिक संपरीक्षण र बजेट र योजना निर्माणलाई सुदृढीकरण) ।
२. नियमित स्वतन्त्र लेखापरीक्षण, सरकारको वित्तीय सूचना सार्वजनिकीकरण, गुनासो संयन्त्रहरू र कार्यसम्पादन प्रोत्साहनको प्रयोगसहित सरकारी वित्तको व्यवस्थापनका लागि बलियो अनुगमन संरचना स्थापनामा सहयोग ।
३. ग्रामीण क्षेत्रमा सरकारी कर्मचारीको अनुपस्थिति घटाउन नयाँ प्रोत्साहन/भर्ना नीति तयार गर्न सहयोग गर्ने ।
४. सङ्घीय राज्य प्रणालीमा समावेशी कर्मचारीतन्त्रको आवश्यकता पूरा गर्न निजामती सेवा तालिमलाई पुनःसंरचना र पुनःसङ्गठन गर्न सहयोग ।
५. अनुचित राजनीतिक हस्तक्षेपबाट सार्वजनिक सेवालाई जोगाउन स्थापना गरेका संस्थाहरूको सुदृढीकरण र संसदीय समितिजस्ता अनुगमनकारी कार्यको सुदृढीकरणमा सहयोग ।
६. सरकारी सेवा प्रवाहमा नागरिक समाजको अनुगमनको क्षेत्र पहिचान ।
७. स्थानीय प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिका लागि सहायता ।
८. सरकारले कार्यान्वयन गरेका कार्यक्रमहरूमा पारदर्शिता, निष्पक्षता र जवाफदेही बढाउने तरिका पहिचान गर्ने सरकार/विकास साभेदारको कार्यदललाई सहयोग ।
९. महत्वपूर्ण राष्ट्रिय संस्था र नागरिक समाजमार्फत भ्रष्टाचारविरुद्ध लड्न विशेष प्रोत्साहनकारी कार्यलाई सहायता ।

४ छ. असमानता र समावेशी बृद्धि

गिनी सूचकाङ्क ४७.३^{९१} रहेकाले नेपालमा दक्षिण एसियाकै उच्च असमानता रहेको देखिन्छ र यो बढ्दो छ । सापेक्षिक रूपमा नेपालको उच्च र बढ्दो असमानताको महत्वपूर्ण प्रभाव शान्ति र विकासमा पर्छ । उच्च असमानताका कारण आर्थिक वृद्धि र गरिबी घटाउने प्रयास कम प्रभावकारी हुन्छ । किनभने गरिब मानिसले आर्थिक गतिविधि, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सरसफाइ वा खानामा पर्याप्त खर्च गर्न सक्दैनन् । त्यसैले उनीहरू बाँकी अर्थतन्त्रभन्दा पछाडि पर्छन् । लिङ्ग, जाति, जातीयता, धर्म र भौगोलिक दुर्गमताले आधारभूत सेवामा असमान पहुँच बनाउँछ र जीवनस्तर घटाउँछ । राम्रो शिक्षा र सेवामा पहुँच भएकाहरू असमानुपातिक रूपमा बढी आयआर्जन गर्नसक्छन् । यसले कालान्तरमा उच्चस्तरको असमानता ल्याउँछ जसले गरिब र विपन्नहरूमा पीडाबोध बढाउँछ । विशेषगरी जब असमानता कुनै जातजाति विशेष

९१ UNDP, Human Development Report 2010, New York, 2010 (p.154)

तस्बिबर : जीटीजेड

वा धार्मिक समूहमा असमानुपातिक रूपमा उच्च देखिन्छ यो राजनीतिक अस्थिरताको स्रोत बन्नसक्छ । नेपालमा उपलब्ध प्रमाणहरूले के बताउँछ भने गरिबी र आर्थिक अवसरको अभाव द्वन्द्वका महत्वपूर्ण कारक हुन् । धनी र गरिबीको आय र उपभोगमा हुने बढ्दो अन्तरले सामाजिक र राजनीतिक तनाव बढाउँछ । आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्रले सङ्क्रमणकाल र त्यसपछि पनि नेपालको शान्ति र विकास एजेन्डामा समावेशी वृद्धिलाई प्राथमिकतामा राखेको छ^{६२} ।

सारतत्व के हो भने यसले नेपालको अधिल्लो विकास ढाँचालाई चुनौती दिन्छ जुन समाजमा व्याप्त असमानताप्रति संवेदनशील थिएन । यदि सामाजिक न्यायलाई बढावा दिन हो भने द्वन्द्वोत्तर चरणमा समानताले स्पष्ट रूपमा न्यायिक विषयलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्छ ।

असमानतालाई सम्बोधन गर्नुपर्छ भन्ने कुरा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा पहिचान गरियो र यो सरकारको चारवटा गरिबी न्यूनीकरण रणनीतिमध्येको एउटा हो र हालसालैको त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनाको लक्ष्य पनि हो । हालसालैका वर्षमा सरकारी खर्चको प्राथमिकीकरणमार्फत लैङ्गिक, सामाजिक र आर्थिक समावेशीकरण कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने प्रयास बढेका छन् र केही उत्साहजनक परिणाम पनि आएका छन् । शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी आपूर्ति र सरसफाइ सुविधामा बहिष्कृत समूहको पहुँच वृद्धि गरेर र सडक सञ्चालनमा सुधार तथा विद्युत् सञ्जालमा पहुँच बढाएर आर्थिक अवसर जनताको नजिक पुऱ्याएर विगतको दशकमा मानव विकासमा उल्लेख्य सुधार भएको छ तर पनि सामाजिक रूपले बहिष्कृत समूहहरूले गरिबी र असमानता असमानुपातिक रूपले भोग्नुपरिरहेको छ ।

नेपालमा समावेशी वृद्धि र समताका लागि दुईवटा चुनौती छन् : पहिलो, शैक्षिक स्तरमा विद्यमान असमानता र दोस्रो, जनसङ्ख्याको विभिन्न समूहका लागि फरक-फरक खालको सेवामा पहुँच । दोस्रो नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षणले मापन गरेअनुसार यी दुईवटा तत्वले समग्र असमानतालाई ४० प्रतिशत योगदान दिएका छन्^{६३} । १९९५/९६-२००३/०४ को अवधिमा बढेको असमानता यो अवधिमा राम्रो शिक्षा र सेवामा पहुँच भएकाहरूले असमानुपातिक रूपमा धेरै आय र

६२ त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्र (पृ. २२) का छवटा उप-रणनीतिमध्ये तेस्रोमा राखेको छ : दिगो शान्ति हासिल गर्न समावेशी र न्यायिक विकासमा जोड ।

६३ २००३-०४ को दोस्रो नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षणको तथ्याङ्कमा आधारित । २०११ फेब्रुअरीमा तेस्रो नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण सम्पन्न भएपछि अझ अद्यावधिक तथ्याङ्क आउने अपेक्षा छ ।

उपभोग लाभ हासिल गर्न सकेकाले हो । अहिलेको चुनौती भनेको आय आर्जन प्रक्रियालाई प्रभाव पार्ने र अझ बढी न्यायिक बनाउने नीतिहरू र कार्यान्वयन संयन्त्र विकास गर्नु हो ।

गम्भीर बिरामीका कारण कुनै परिवार गरिब नै रहने वा पुनः गरिबीमा भर्ने भएकाले स्वास्थ्य सेवामा पहुँच गरिबीलाई प्रभाव पार्ने तत्व हो । सुविधा र सामग्रीको कमी तथा स्वास्थ्य कार्यकर्ताको उच्च अनुपस्थितिले ग्रामीण क्षेत्रको स्वास्थ्य सेवामा पहुँच सहरी क्षेत्रमा भन्दा न्यून छ । पर्याप्त पोषक खाद्य प्राप्त गर्न नसक्नुले पनि नराम्रो स्वास्थ्य बनाउँछ र त्यसले श्रमिकको उत्पादकत्वमा दीर्घकालीन नकारात्मक असर परी मानव पुँजीमा प्रभाव पार्छ । यी तत्वहरूले आय असमानतालाई सहयोग पुऱ्याउँछन् ।

शिथिल कृषिक्षेत्रका कारण उत्पन्न ग्रामीण क्षेत्रको न्यून रोजगारीको उच्चदरको अवस्थामा रहेका युवा, आन्तरिक रूपले विस्थापितहरू र माओवादी सेनाबाट बहिर्गमन भएका पूर्व लडाकूहरूलाई रोजगारीका अवसर प्रदान गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । क्षेत्रगत लगानीको अभाव र भूमिसुधारमा भएको प्रगतिका कारण कृषि उत्पादकत्वमा सुधार गर्ने अवसर असमान छ । गैरकृषि रोजगारीका अवसर मूलतः सहरी क्षेत्रमा केन्द्रित छन्, शिक्षा र व्यावसायिक तालिममा पहुँच न्यायिक छैन र पूर्वाधार विकास (उदाहरणका लागि सडक र बिजुली)ले सापेक्षिक रूपमा राम्रो स्तरका घरपरिवारलाई बढी फाइदा पुऱ्याएको छ ।

सामाजिक सुरक्षाले धनको बढ्दो असमानतालाई घटाउँछ र सामाजिक समावेशीकरणका चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न सहयोग गर्न सक्छ । एसियाली विकास बैङ्कले विकास गरेको सामाजिक सुरक्षा सूचकाङ्कमा नेपालको अङ्क ०.१९ (सबभन्दा उच्च ०.९६ र सबभन्दा न्यून ०.०१) छ^{६४}। एसियाली विकास बैङ्कले सामाजिक सुरक्षाको सकारात्मक आर्थिक प्रभाव पहिचान गर्न हुने असफलताले मानवीय पुँजीको क्षति हुने र बालबालिकालाई बढी ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने उल्लेख गरेको छ^{६५} ।

नेपालको बजेटमा राखिएको सामाजिक सुरक्षा खर्चले सामाजिक सुरक्षामा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने आवश्यकता रहेको सङ्केत गर्छ । सन् २००८/०९ को बजेटमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत सरकारी र औपचारिक क्षेत्रका कामदारका लागि पाँच प्रतिशत र अनौपचारिक क्षेत्रको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम (जस्तै ज्येष्ठ नागरिक भत्ता)का लागि तीन प्रतिशत छुट्याएको छ, विशेषगरी गरिब र धेरै जनसङ्ख्या यसबाट वञ्चित छन्^{६६} । १० प्रतिशतभन्दा कम श्रमशक्तिको मात्रै वृद्धावस्थाको औपचारिक सुरक्षा छ^{६७}।

एसियाली विकास बैङ्कको सामाजिक सुरक्षा सूचकाङ्क अनुसार सातवटा मुख्य सामाजिक सुरक्षाका लागि लक्षित समूह (बेरोजगार, न्यून रोजगारी, वृद्ध, बिरामी, गरिब, अपाङ्गता भएका र विशेष खर्च भएका बालबालिका) लाई नेपालले ज्यादै कम समेटेको छ । यस अन्तर्गत ज्येष्ठ नागरिकको कुल सङ्ख्याको एकतिहाईदेखि अपाङ्गता भएका, बिरामी र गरिबको १० प्रतिशत मात्रै समेटिएका छन् । यही सूचकाङ्कले २३ लाख जनता यस प्रकारको सामाजिक सहायताका लाभग्राही भएको अनुमान गरेको छ तर यो कुल गरिब जनसङ्ख्याको एक चौथाईभन्दा कम हो^{६८}। मुख्य कमजोर समूहहरूका लागि नेपालले अपनाएका सामाजिक सुरक्षा उपायमा ज्येष्ठ नागरिक भत्ता^{६९} र भर्खरै विस्तार गरिएको नयाँ

६४ ADB, *Annual Report*, 2000.

६५ Baulch, Bob, Joe Wood and Axel Weber, *Developing a Social Protection Index for Asia*, *Development Policy Review*, 24(1):5-29, 2006.

६६ NPC, *New Era and UNICEF, Child Poverty and Disparities in Nepa*, 2009, 2009 (p. 54).

६७ ILO, *Affordable and not an Illusion: Costing of Basic Social Protection Benefits for Nepal 2007-2034*, Technical Note, 2007.

६८ ADB, *Social protection Index for Committed Poverty Reduction*, 2008 (p.216).

६९ एउटा अनुसन्धानपत्रले ज्येष्ठ नागरिक भत्ताले ८३-८६ प्रतिशत मात्र समेटेको जनाएको छ । हेर्नुहोस्: Rajan, S Irudaya, *Old Age Allowance in Nepal*, Centre for Development Studies, India, Undated (but using 2001 census data).

कार्यक्रम बालबालिकालाई अनुदान हो तर पनि अभै विस्तारित प्रणाली र क्षमता निर्माण आवश्यक छ । राष्ट्रिय संरचना विकास गर्ने कार्यमा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय निर्देशन समितिले राष्ट्र प्रगति गरिरहेको भए पनि नेपालमा अहिले सामाजिक सुरक्षा छरिएर रहेको अवस्थामा छ । लिङ्ग, जात-जाति वा धर्मका आधारमा विशेष समूहलाई निरन्तर रूपमा बेफाइदा पुऱ्याइरहेको औपचारिक र अनौपचारिक नियम र संरचनाहरूले पनि यी माथिका व्यवधानलाई सहयोग पुऱ्याइरहेका छन् । आर्थिक वृद्धिलाई उच्च बनाउने र यसलाई अभ बढी समावेशी बनाउने कार्य मुख्य चुनौतीकै रूपमा रहेका छन् र सामाजिक सुरक्षामा गरिने सुधारले यी चुनौती समाधान गर्न महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्छन् ।

सापेक्षिक रूपमा नेपालको करको दायरा सानो (अहिले ३५ लाख नेपालीले आयकर बुझाइरहेको विश्वास गरिन्छ) भएकाले वृद्धि असमानतालाई सम्बोधन गर्न कर प्रणालीमार्फत उपलब्ध राजस्व सीमित मात्र छ तर पनि नेपालको आयकरको सबभन्दा उच्चदर २५ प्रतिशत रहेको छ यो अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको तुलनामा सापेक्षिक रूपमा न्यून हो त्यसैले असमानता घटाउने एउटा सम्भाव्य उपायका रूपमा भविष्यमा कर राजस्व विस्तार गर्न सकिने ठाउँ रहेको देखिन्छ^{७०} ।

आय असमानता घटाउने मुख्य उपकरण हुने सम्भावना कम रहे पनि भूमिको पुनर्वितरणलाई विस्तृत शान्ति सम्भौता र अन्तरिम संविधानमा स्वीकार गरिएको छ । निम्न तीनवटा तत्वहरूसहित भूमिसुधार एजेन्डालाई अगाडि बढाउने अवसर छ : (क) लक्षित अति गरिब जोताहालाई कम्तीमा पनि सार्वजनिक जग्गाको सीमित पुनर्वितरण, (ख) खेती व्यवस्थाअन्तर्गत भाडा (कुत) को नियमन, र (ग) जमिनमाथिको अधिकारको सुरक्षा ।

आधारभूत सेवाहरू (विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, अस्पताल, सफा खानेपानी, राम्रो सरसफाइ, सडक, बस सेवा, बैङ्क र हुलाक)मा पहुँच विस्तार गर्ने कार्यक्रम पनि महत्वपूर्ण छन् । भविष्यमा यी कार्यक्रमको विस्तार बहिष्कृत समुदाय र द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई जोड दिँदै भौगोलिक लक्ष्य निर्धारणको सिद्धान्तबाट निर्देशित हुनुपर्छ । विगतका दशकमा नेपालमा शैक्षिक प्रतिफलमा महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएको छ तर शैक्षिक उपलब्धिमा अभै धेरै असमानता छ । गरिब बालबालिकाले प्राथमिक शिक्षा पूरा नगर्ने प्रवृत्ति छ र कक्षा पूरा गर्ने दरमा सुधार आएको छैन । प्रतिफल बढाउन तयार गरिएको सहायता छात्रवृत्ति प्रणाली र अरु प्राथमिकताप्राप्त लगानीबारे सामाजिक क्षेत्र सुधार योजनाका आधारमा निर्माण हुनुपर्छ ।

विगतका दशकमा नेपालभित्र र बाहिर कामका लागि अर्को स्थानमा जाने प्रवृत्ति उल्लेख्य रूपमा बढेको छ र भण्डे एकतिहाई घरपरिवारले विप्रेषण प्राप्त गर्छन् । गरिबी घटाउन विप्रेषणले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका भए पनि यसले असमानता घटाएन किनभने धनी व्यक्ति कामका लागि विदेश गएमा उसको तुलनात्मक रूपमा बढी तलब पाउने, काममा बढी पहुँच हुन्छ । बसाइँसराइले असमानता घटाउन दुईवटा कुरा आवश्यक हुन्छ: (क) गरिब परिवारका कामका लागि स्थानान्तरण हुने सम्भाव्य कामदारको शिक्षा र सीपको स्तर बढाएर, र (ख) अवसरहरूका बारेमा राम्रो सूचना र नियमनमार्फत राम्रो ज्याला दिने काममा पहुँच बढाएर ।

सङ्क्षेपमा, रोजगारीका अवसरहरूमा पहुँच उपलब्ध गराएर, शिक्षा र तालिममा अभ बढी समतामूलक पहुँच विस्तार सुनिश्चित गरेर, उत्पादनमूलक सम्पत्तिको अधिकार र पहुँच सुधार गरेर र अभ बढी प्रभावकारी सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा सुधार गरेर आर्थिक, सामाजिक र लैङ्गिक समावेशीकरण प्रवर्द्धन गर्नु सरकारको चुनौती हो ।

^{७०} आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्र (पृष्ठ ३१ मा)ले कर सङ्कलन र सुधारलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । 'राजस्व परिचालनका मुख्य चुनौतीहरूमा: राजस्वमा प्रत्यक्ष करको योगदान कम हुनु, अपेक्षित मात्रामा राजस्व सङ्कलन हुन नसक्नु, करका दायरामा नआउने वा आएर पनि न्यून सहभागिता जनाउने वा कर दायित्व पालना नगर्नेमाथि कानुनबमोजिम समुचित अनुसन्धान र कारबाही हुन नसक्नु र करमा सहभागिता जनाउनेलाई प्रभावकारी प्रोत्साहन दिन नसक्नु ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. दुर्गम भौगोलिक क्षेत्रमा बस्नेका लागि स्वास्थ्य, पोषण र शिक्षा, आय आर्जन अवसरको उपलब्धतासहित सुधारिएको सामाजिक सुरक्षा प्रणाली र नगद हस्तान्तरणमा सहयोग, जसले गरिबी घटाउने कुराको सुनिश्चितता गरी समावेशी वृद्धिमा सुधार गर्छ ।
२. असमानतासम्बन्धी अद्यावधिक र वर्गीकृत तथ्याङ्क निर्माण र विश्लेषण, उदाहरणका लागि तेस्रो जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण २०१० र सन् २०११ मा गर्ने योजना भएको राष्ट्रिय जनगणना ।
३. क्षेत्रगत रणनीति तयार गरेर अध्यावधिक गरेर तथा मध्यकालका लागि लगानीका क्षेत्र पहिचान र प्राथमिकीकरण गरेर, पूर्वाधार निर्माण (विशेषगरी, ऊर्जा, सडक, यातायात र सिंचाइ) तीव्र बनाउन सहयोग ।
४. वैदेशिक कामदारका लागि भर्ना गर्ने निकायको नियमन सुधारमा सहयोग र बसाइँ सर्ने कामदारका लागि सामाजिक सुरक्षा वा बीमा योजना स्थापना ।
५. क्षमता र प्रणाली सुदृढीकरणमा सहयोग र सामाजिक हस्तान्तरण प्रणालीको सुदृढीकरण ।
६. कुपोषण र बालविकासलाई सम्बोधन गर्न नयाँ सामाजिक सुरक्षा उपायका रूपमा बालबालिका लागि दिइने अनुदान विश्वव्यापी बनाउन ।

४ ज. राज्य पुनःसंरचना

राज्य पुनःसंरचना र सामाजिक समावेशीकरणको कार्यसूची विस्तृत शान्ति सम्झौता हस्ताक्षर भएदेखि नै त्यसको अभिन्न अङ्ग बनेका छन् । त्यसबेला विस्तृत शान्ति सम्झौताका पक्षधरहरूले एकात्मक स्वरूप उन्मूलन गरी राज्यको पुनःसंरचना गर्न र यसलाई समावेशी र लोकतान्त्रिक बनाउने (दफा ३.५) सहमति गरे । अन्तरिम संविधानको प्रस्तावनामा नेपाली जनाताले 'देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्यालाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनःसंरचना गर्ने निर्णय गरेका छन्, भनिएको छ । ऐतिहासिक रूपले बहिष्कृत समूहहरूको आकांक्षालाई स्वीकार गर्न अन्तरिम संविधानको संशोधनमा 'नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र हुनेछ' (धारा १३८, संशोधनसहित) भनी संविधानसभाले एक कदम अघि बढायो । आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्रले पनि भावी सङ्घीय राज्य पुनःसंरचनाका लागि विकास निर्माण प्रक्रियामा व्यापक स्थानीय सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्ने आवश्यकता पहिचान गरेको छ^{७१} । राजनीतिक सङ्क्रमणको यो चरणमा राज्यको सार्वभौमसत्तासँग सम्बन्धित तीनवटा मुख्य चासो छन् : विकास कार्यान्वयन, शान्ति सुरक्षा/विधिको शासन र विभिन्न जातीय समूहहरूद्वारा राज्यको स्वीकार ।

संविधानसभाका विभिन्न समितिका प्रतिवेदनले समावेशी राज्य पुनःसंरचनाको कार्यसूचीलाई सम्बोधन गर्छन् । तिनीहरूमा भेदभावविहीनता, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, कोटा, सकारात्मक प्रयास र मौलिक हकबारे दूरगामी प्रावधान छन् । संविधानसभा राज्य पुनःसंरचना समितिको अवधारणापत्रमाथि अहिले केही खुला प्रश्नहरू छन् तर पनि मुख्य राजनीतिक दलहरूबीच सङ्घीयता, अधिकारका माध्यमबाट शक्तिको निक्षेपणका विषयमा सामान्य सहमति छ ।

राज्यको पुनःसंरचना अन्तर्गत हरेक तहको सरकारका लागि संविधानमा व्यवस्था भए अनुसारको आफ्नै व्यवस्थापिका, न्यायपालिका र कार्यपालिका रहन सक्छ । क्षेत्रीय र स्वायत्त संरचना पूर्ण रूपमा नयाँ हुनसक्छ र राष्ट्रिय र स्थानीय तहमा भने ठोस रूपमा नै पुनःसंरचना गर्नुपर्ने हुन्छ । हरेक विषयमा अन्तरिम र दीर्घकालीन पूर्वाधारका साथै मानवीय र आर्थिक स्रोत र प्रणालीको आवश्यकता पर्छ ।

७१ हेर्नुहोस्: आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्र, पृष्ठ ७९ : 'नयाँ संविधानले निर्धारण गरे अनुसारका सङ्घीय ढाँचाअनुरूप स्थानीय जनताको प्रत्यक्ष सहभागितामा छनोट गरिएका विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न स्पष्ट आधारहरू तय गर्नुपर्ने भएको छ' ।

नेपालले विचार गरिरहेको पुनःसंरचनाका केही ताजा उदाहरण छन् (इन्डोनेसिया एउटा हुनसक्छ) तर पनि क्षेत्रीयकरणको ताजा अनुभवका आधारमा विश्वका कतिपय मुलुकले यस्ता विषयलाई सहायक लक्ष्यका रूपमा लिएका छन् उनीहरूले नेपालका लागि उपयोगी पाठ दिनसक्छन् । जुनसुकै रूपमा शक्तिको निक्षेपण भए पनि यो त्यो नै अन्तिम सत्य चाहिँ होइन । त्यो परिवर्तनपछि पनि धेरै चुनौती आउँछन् । कार्यान्वयन चरणबद्ध रूपमा हुनसक्छ र उप-राष्ट्रिय संस्थाहरूले पूर्णरूपमा कार्य गर्न धेरै वर्ष र धेरै निर्वाचन चक्र पूरा गर्नुपर्छ । संस्थाहरू सक्षम बन्न अझै धेरै समय लाग्छ । राज्य संरचनाले सबै पक्षको खाँचो पूरा गर्न सक्दैनन् र राम्रोसँग गरिएको पुनःसंरचनाले पनि अस्थिरताको जोखिम ल्याउनसक्छ । कमजोर कार्यान्वयनले मुलुकभर सरकारी सेवा प्रवाहमा व्यवधान ल्याउनसक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले के देखाउँछ भने सङ्घीयताजस्ता शक्ति बाँडफाँडको ढाँचाले मात्र जातीय वा क्षेत्रीयवादी असन्तुष्टि र लोकतान्त्रिक आवाजविहीनताको अनुभूतिलाई पूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्न सक्दैन । उप-राष्ट्रिय एकाइहरू प्रभावकारी रूपमा काम गर्न राष्ट्रिय सरकारसँगको लेनदेनको वातावरणभित्र यी एकाइहरूको पर्याप्त प्रजातान्त्रिक सशक्तिकरण हुनुपर्छ नत्र भने सङ्घीयताले अझ बढी जातीय र क्षेत्रीय तनाव र सम्भाव्य द्वन्द्वको आधार तयार गर्नसक्छ ।

आधारभूत विषयहरूमा अनिश्चितता छ । कसरी राष्ट्रिय सरकारको पुनःसंरचना गरिन्छ ? कसले उप-राष्ट्रिय एकाइहरूको निर्माण र क्षमता विकासको व्यवस्थापन गर्छ ? कतिवटा एकाइ हुन्छन् ? कति अवधिमा ती काम गर्न सक्षम हुन्छन् । के अन्तरिम संरचना हुनेछ ? यी अहिलेका अनिश्चितताले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय पात्रहरूलाई तात्कालिक योजना प्रक्रिया ल्याउनबाट वञ्चित गरेका छन् ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि सबै राजनीतिक दलले समावेशीकरणको कार्यसूचीलाई समर्थन गर्छन् । पुनःसंरचना गरिएको राज्यमार्फत समावेशीकरणलाई लैजानु आवश्यक छ । यदि सङ्घीयता असफल भयो भने राजनीतिक निर्णय प्रक्रियामा अझ बढी आवाज पुऱ्याउने र राज्य संरचनामा प्रतिनिधित्व गर्ने परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समूहको माग सम्बोधन गर्ने अपेक्षा गरिएका प्रमुख संयन्त्र पनि असफल हुन्छन् ।

सङ्घीयकरणको सम्भावनाले नेपाल र यसका विकास साभेदारहरूका विकास सहायता तयार र प्रवाह गर्ने कार्यमा नयाँ चुनौती प्रस्तुत गर्छ । उप-राष्ट्रिय एकाइले जनताको नजिक रहेको सरकार र सामाजिक समावेशीकरणको कार्यसूची अगाडि बढाउने सङ्कल्प लिएको हुन्छ । यदि प्रान्त, पुनर्गठित स्थानीय सरकार र स्वायत्त क्षेत्रहरू स्थानीय प्राथमिकताप्रति अझ बढी प्रत्युत्तरदायी र स्थानीय समुदायहरूप्रति अझ बढी जवाफदेही बन्ने हो भने यसले आर्थिक र सामाजिक लाभ प्रदान गर्नसक्छ तर यो सङ्क्रमण प्रक्रियामा पर्याप्त साधन लगानी गरेर र बेथितिविरुद्ध सुरक्षा सुनिश्चित गरेर सुधार मार्फत् अगाडि बढाउने कार्य बलियो र दृढ केन्द्रीय सरकारमा निर्भर गर्छ ।

विकास साभेदारहरूलाई सङ्घीयताले कार्यक्रम पुनःसंरचना गर्न र साधन उपलब्ध गराउने सन्दर्भमा नयाँ चुनौती खडा गर्छ । यसको सहयोगका लागि दातासँगको समन्वय गर्न लगानी चाहिन्छ । यद्यपि विकास साभेदारहरूको सहयोगमा सधैं समन्वय चाहिन्छ तर पनि यी संस्थाहरूबीचको समन्वय अझ बढी खाँचो हुन्छ किनकि राज्य पुनःसंरचनाको मुद्दामा राजनीतिक संवेदनशीलता र उप-राष्ट्रिय सरकारहरूको व्यवहारमा एकरूपता जस्ता अप्ठ्याराहरू पनि गाँसिएका हुन्छन् ।

विकास सहायतासँग सम्बन्धित विषयमा अधिकार प्रयोग गर्न संविधानसभा राज्य पुनःसंरचना समितिको अवधारणापत्रले वैदेशिक अनुदान सहायता र ऋण स्वीकार गर्न राष्ट्रिय सरकारलाई मुख्य भूमिका प्रस्ताव गरेको छ । साथै, सबै तहका सरकार (राष्ट्रिय, प्रान्तीय, स्थानीय र स्वायत्तक्षेत्र) हरूको विकासका विषयहरूमा आआफ्नै जिम्मेवारी छ । यो अवधारणापत्रले विकास साभेदार सक्रिय रहेका केही वा सबै क्षेत्रमा राष्ट्रिय सरकारबाट नयाँ उप-राष्ट्रिय सरकारका राजकीय अधिकार निक्षेपण गरेको छ । यसमा स्वास्थ्य, शिक्षा, सडक, कृषि, जलस्रोत र बैङ्किङ समावेश छन् ।

व्यवहारमा यसले कसरी काम गर्छ भन्ने कुरा अझै स्पष्ट छैन । अन्तिममा विकास सहायताको व्यवस्थापन र प्रवाहका लागि नयाँ व्यवस्था चाहिन्छ । नेपालका विकास साभेदारहरूले संविधान-प्रदत्त प्रक्रिया (जसको सार केन्द्रबाट क्षेत्रमा

जिम्मेवारी निक्षेपण गर्नु हो)को सम्मान गर्नुपर्छ । यसका साथसाथै सफल पुनःसंरचना आंशिक रूपमा पुनःसंरचना प्रक्रियालाई सहयोग गर्ने केन्द्रको प्रयासमा र केही अवस्थामा वित्तीय र मानवीय साधन व्यवस्थापनजस्ता क्षेत्रमा पुनःसंरचनाका व्यवधान हटाउने कुरामा निर्भर गर्छ भन्ने कुरा विचार गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । यसको सफलता अर्थपूर्ण सहभागिता सहजीकरण गर्ने र महिलासहित अति सीमान्तकृत र सामाजिक रूपले बहिष्कृत समूहहरूको खाँचो सम्बोधन गर्ने कार्यमा निर्भर गर्नेछ । विकेन्द्रीकरण कार्यक्रमसँगै परिवर्तनको सबभन्दा बलियो संवाहक उप-राष्ट्रिय तहमा उदाउन सक्छन् । विकास साभेदारहरूको चुनौती भनेको शासन पद्धतिमा सुधार गर्न र राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय गरी सबै तहमा नेपालको समावेशीकरणको कार्यसूची अगाडि बढाउन नयाँ पुनःसंरचना गरिएका राज्यसँग काम गर्नु हुनेछ ।

अहिलेको संविधान निर्माण प्रक्रियामा भइरहेको दाताहरूको सहयोग संविधानसभाको प्रक्रिया र सार्वजनिक परामर्शमा केन्द्रित छ । केही अन्तरसरकारी मुद्दाहरू (जस्तै वित्तीय सङ्घीयता)मा पनि सहयोग छ । अहिले केही दाताहरू सङ्घीयकरणले आफूहरूले काम गरिरहेका क्षेत्रमा पार्ने प्रभावलाई पनि हेर्न थालेका छन् तर पनि नयाँ संविधान घोषणा भएपछिका ३६ महिनामा विकास साभेदारहरूसँग गरिने मागको मूल्याङ्कन वा योजनाबारे केही काम भएको छैन ।

अहिले विशेष राज्य पुनःसंरचना सहायता कार्यक्रमका लागि कुनै योजना वा रकम उपलब्ध गराइएको छैन तर पनि राज्य पुनःसंरचनालाई सम्बोधन गर्ने गरी विकास साभेदारहरूले योजना बनाउन सुरु गर्नु महत्वपूर्ण छ । पुनःसंरचित राज्यका लागि संस्थाहरू निर्माण कार्य सानो स्तरको विकास परियोजनाले सकिँदैन । यदि सरकारले नेपालका विभिन्न समुदायलाई सेवा पुऱ्याउन परिवर्तनको अनुभूति गराउने हो भने राज्य पुनःसंरचना गर्ने कार्य राष्ट्रिय र उप-राष्ट्रिय सरकारसहित विकास साभेदारहरूको समन्वित प्रतिबद्धताद्वारा सम्बोधन गर्नु आवश्यक हुनेछ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. राज्य पुनःसंरचना सहयोगका लागि आउने मागलाई समन्वित रूपमा सम्बोधन गर्न विकास साभेदारहरूका योजनालाई समन्वयका लागि संयन्त्रको विकास ।
२. समयावधि र सम्भाव्य लागत, कर्मचारीको सहयोग, आवश्यक प्रयासलगायत स्रोत परिचालनका सन्दर्भमा उत्पन्न हुने असरका बारेमा संयुक्त रूपमा विचार गर्न ।
३. राज्य पुनःसंरचना आयोगलाई वित्तीय र प्राविधिक सहयोग (स्थापना भयो भने)सहित सङ्क्रमण प्रक्रियालाई सहयोग पुऱ्याउन विकासका सुरुका योजनाबारे राष्ट्रिय अङ्गहरूसँग साभेदारीमा काम गर्ने, सरकारहरूबीच प्रभावकारी समन्वय र सूचना आदानप्रदान प्रवर्द्धन गर्ने संयन्त्र तयार गर्नुपर्छ ।
४. राज्य पुनःसंरचनाको लागत र प्रशासनिक प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न सरकारलाई सहयोग ।
५. लैङ्गिक मानवअधिकार र सामाजिक समावेशीकरणका सम्बन्धमा पुनःसंरचित राज्यको क्षमता निर्माणमा सहयोग ।
६. क्षेत्रगत संयन्त्रहरूसहित सङ्क्रमणमा सहभागी सरकारी अङ्गहरूमा प्राविधिक क्षमता निर्माण ।
७. सार्वजनिक प्रशासन सीप र सार्वजनिक खर्च र वित्तीय उत्तरदायित्वबारे नयाँ स्थानीय नेता र निजामती कर्मचारीलाई तालिम दिने ।
८. नयाँ राज्यसंरचनाको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नयाँ कानूनको विकास वा विद्यमान कानूनको समीक्षामा सहयोग ।

तरिबर : जीटीजेड

४ ऋ. रोजगारी वृद्धि

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा व्यक्तिको रोजगारीको हकको संरक्षण र सम्मान गर्ने प्रतिबद्धता उल्लेख छ र यसले मजदुरको अधिकार र औद्योगिक शान्ति प्रवर्द्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मानकहरू पहिचान गर्दछ । अति जोखिममा रहेका मजदुरको समूहलाई संरक्षण गर्न विस्तृत शान्ति सम्झौताले बँधुवा मजदुर, बालमजदुर उन्मूलन र संरक्षण सुनिश्चित गर्न प्रतिबद्ध गराउँछ^{७२} । यी कामहरूलाई तुरुन्तै सुरु गर्दा नेपालको लगानी र रोजगारीको गिर्दो वातावरण सुधार्न सहयोग गर्नसक्छ ।

अपर्याप्त आर्थिक वृद्धि र नराम्रो व्यापारिक वातावरण र राष्ट्रिय रोजगार संरचनाको अभावका कारणले नेपालले पर्याप्त रोजगारीका अवसर सिर्जना गरिरहेको छैन । नेपालमा प्रत्येक वर्ष चार लाखभन्दा बढी श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने अनुमान छ, यीमध्ये धेरैजसो ग्रामीण युवा छन् । समग्र बेरोजगारी दर कम रहे पनि युवा बेरोजगारी चुनौतीकै रूपमा छ । १५देखि २४ वर्ष उमेर समूहका मानिस वयस्क मानिसभन्दा करिब २.२ गुना बढी बेरोजगार रहने सम्भावना रहन्छ । विशेषगरी, सहरी युवामा बेरोजगारी धेरै छ र गत दशकमा यो अवस्था अति खस्कियो । सन् २००८ मा सहरी क्षेत्रको युवा बेरोजगारी दर १३ प्रतिशत थियो, जुन १९९८/९९ को ७.६ प्रतिशतभन्दा झण्डै दोब्बर हो । मर्यादित र उत्पादनमूलक

^{७२} विस्तृत शान्ति सम्झौताको खण्ड ७ हेर्नुहोस् : 'मानवअधिकार, मौलिक हक र मानवीय कानूनको परिपालना' ।

रोजगारीको अभावले धेरै खालका श्रमको न्यून उपयोग भइरहेको छ र २०-२४ वर्ष उमेर समूहका ४६ प्रतिशत युवामा यो समस्या भएको अनुमान छ, यो सबै उमेर समूहमध्ये सबभन्दा बढी हो^{७३}। यसमा न्यूनस्तरको शिक्षा र साक्षरताका कारण परम्परागत रूपमा अवसरहरूमा कम पहुँच भएका बहिष्कृत समूह र जात-जातिका महिला र पुरुषको सङ्ख्या धेरै छ । रोजगारी सिर्जनालाई लैङ्गिक र सामाजिक रूपले समावेशी बनाउँदा शान्तिमा यसको प्रभाव अधिकतम हुन्छ ।

यस सन्दर्भमा नेपालको बसाइँसराइ र विप्रेषणको स्तरबारे विचार गर्नु महत्वपूर्ण छ । पुरुषहरूको एकतिहाईभन्दा बढी सङ्ख्या र महिलाको उल्लेख्य सङ्ख्या मुलुकबाहिर काम गरिरहेको अनुमान छ । विश्व बैङ्कले २००९ मा गरेको नेपाल बसाइँसराइ र विप्रेषण सर्वेक्षण अनुसार आधाजसो घरपरिवारका सदस्य विदेश गएका छन्^{७४}। विदेश जाने नेपालीको सङ्ख्या (भारतबाहेकका गन्तव्यमा) सन् २००० को दशकमा वार्षिक करिब एक लाखबाट बढेर २००९/१० मा झण्डै ३ लाख पुगेको थियो जसले विप्रेषण प्रवाह बढायो । नेपाल राष्ट्र बैङ्कको शोधनान्तरसम्बन्धी तथ्याङ्क अनुसार विप्रेषण (भारत र अनौपचारिक रूपमा आउनेबाहेक) ३.१ अर्ब अमेरिकी डलर वा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २१ प्रतिशत छ । नेपाल बसाइँसराइ र विप्रेषण सर्वेक्षणले कुल आम्दानीमा विप्रेषण सबै घरपरिवारको आम्दानीको एकचौथाई र विप्रेषण प्राप्त गरिरहेका घरपरिवारको एकतिहाई हो । केहीले नेपालको गरिबी घटाउने महत्वपूर्ण तत्व बढ्दो विप्रेषण आम्दानीलाई मान्छन् । ठूलो सङ्ख्यामा भइरहेको नेपाली श्रमको अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइले मुलुकभित्रका धेरै भागमा श्रमिकको अभाव सिर्जना गरेको छ । धेरै ग्रामीण क्षेत्रमा पुरुष कामदारको अभाव छ । केही अर्धसहरी क्षेत्रमा उद्योगपतिले चाहे जति कामदार भर्ना गर्न सकेका छैनन् । विकास साभेदारले लगानी गरेका धेरै सार्वजनिक निर्माण कार्यक्रममा कामदार आकर्षित गर्न समस्या छ । कामदार अभाव भएका क्षेत्रमा अदृश्य वास्तविक ज्याला बढिरहेको छ जसले नेपाली निर्यात प्रतिस्पर्धी क्षमतालाई प्रभाव पारिरहेको छ । अहिलेको श्रम बजारको अवस्था र यो द्विविधाका लागि विस्तृत मूल्याङ्कनको खाँचो छ । विशेषगरी नेपालका असुरक्षित र समस्याग्रस्त क्षेत्रलाई लक्षित गर्दै धेरै रोजगारी र आय (र, युवालाई सशक्तिकरण गर्ने उपायहरू) शान्तिको सादृश्य प्रतिफल हुनुपर्छ ।

धेरै काम र आय तथा युवापुस्ताको सशक्तिकरणका लागि अपनाइने उपायहरू शान्तिका सादृश्य लाभका रूपमा विशेष गरी नेपालको असुरक्षित र समस्याग्रस्त क्षेत्रलाई लक्षित गरी आउनुपर्छ । चालू त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना र आगामी त्रिवर्षीय योजनाको अवधारणापत्र युवा रोजगारीमा केन्द्रित छन् तर विगतमा कार्यान्वयन कमजोरी रह्यो । द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा शान्ति स्थापनालाई सहयोग पुऱ्याउन दिगो रोजगारी र मर्यादित काम प्रवर्द्धन गर्नु महत्वपूर्ण छ । बेरोजगारी, असमावेशीकरण र गरिबी हालसालैको नागरिक द्वन्द्वको कारक तत्व हुन् जसलाई सम्बोधन गर्न बाँकी नै छ ।

पर्याप्त श्रम आपूर्तिको अवस्थामा व्यापक रोजगारी सिर्जना योजनाले शान्ति र विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउन सक्छ । उदाहरणका लागि कर्णाली अञ्चलमा परीक्षण गरिएको स्थानीय विकास मन्त्रालयको हालसालैको रोजगारी सिर्जना योजनाबाट ९० प्रतिशतभन्दा बढी स्थानीय घरपरिवार लाभान्वित भए^{७५}। पूर्वाधारमा हुने खर्चले तत्कालीन र दीर्घकालीनरूपमा रोजगारी धेरै सिर्जना गर्ने सम्भावना रहन्छ तर पनि उपयुक्त पूर्वाधार परियोजनाहरू (जस्तै ग्रामीण

^{७३} Central Bureau of Statistics, *Report on the Nepal Labour Force Survey 1998/99*, Kathmandu, 1999, and Central Bureau of Statistics, *Report on the Nepal Labour Force Survey 2008*, Kathmandu, 2009.

^{७४} एकतिहाई घरपरिवारको कम्तीमा एउटा सदस्य विदेशमा छ र सातमध्ये एक घरपरिवारमा विदेशबाट फर्केको सदस्य छ । नेपालका एकतिहाई घरपरिवारले विदेशबाट विप्रेषण प्राप्त गरिरहेका छन् । विदेश जानेमध्ये ४० प्रतिशत भारत जान्छन् । अर्को महत्वपूर्ण गन्तव्य पर्सियाका खाडी मुलुकहरू हुन् जहाँ ३८ प्रतिशत छन् जबकि १० प्रतिशतभन्दा बढी मलेसिया जान्छन् ।

^{७५} Vaidya, K, *Appraisal of the Karnali Employment programme as a Regional Social Protection Scheme*, a study commissioned by the Ministry of Local Development and ILO Nepal, 2010 (unpublished).

सडक, बाटो, पुल, विद्यालय र स्वास्थ्य चौकीहरू) का लागि श्रमप्रधान प्रविधिको प्रयोग उल्लेख्य रूपमा बढाउने मुख्य चुनौती रहन्छ (अहिले नेपालमा यान्त्रिक प्रविधिलाई जोड दिइन्छ) । सरकारले सन् २००८को मे महिनामा द्वन्द्वोत्तर रोजगारी, आयआर्जन र पुनःएकीकरणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको नीति आत्मसात् गन्यो जसले द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा स्थायित्व, पुनःएकीकरण, आर्थिक विकास र दिगो शान्तिका लागि रोजगार र स्वरोजगारलाई महत्व दिन्छ ।

धेरै विकास साभेदारहरूका रोजगारी सिर्जनामा लक्षित प्रयास भए पनि राष्ट्रिय स्तरमा तिनको प्रभाव सीमित छ । व्यावसायिक तालिमको अवसर बढाउन र राम्रो बजार शासन पद्धतिका लागि तयार गर्न दिइने सहायतामा प्रगति भएको छ तर पनि विशेषगरी रोजगारी-सघन पूर्वाधार कार्यक्रमहरू, उद्यम विकास, मागप्रेरित व्यावसायिक तालिम, लघुवित्तमार्फत कर्जामा पहुँच विस्तार र यस्तै कार्यक्रमका माध्यमले रोजगारी सिर्जनाका क्षेत्रमा सरकारसँग संयुक्त रूपमा काम गरेर विकास साभेदारहरूले समन्वय सुधार गर्नुपर्नेछ । विकास साभेदारहरूको रोजगारी सिर्जना गर्ने गतिविधिमा लैङ्गिक र सामाजिक रूपले समावेशी बनाउने कार्यमा उल्लेख्य अन्तर छ ।

बेरोजगार युवाका लागि धेरै अवसर सिर्जना गर्न नेपालले रोजगारी सिर्जना योजनाको सहयोगमा आफ्नो रोजगारी-केन्द्रित वृद्धिसम्बन्धी रणनीति कार्यान्वयनमा ध्यान पुऱ्याउन सक्छ । यसमा रोजगारी अवरोधको पहिचान र समष्टिगत र क्षेत्रगत नीति, सार्वजनिक खर्च र घरेलु स्रोत परिचालनको समीक्षा समावेश हुन्छन् । साथै श्रम कानून सुधार, सामाजिक सुरक्षा कानून सुधार, नयाँ औद्योगिक सम्बन्ध प्रणाली र श्रम प्रशासन सुधारमा केन्द्रित हुँदै सुधारिएको श्रमबजार शासन पद्धतिद्वारा सहयोग गर्नुपर्छ । यी नीति र शासन पद्धति सुधारले विशेषगरी अति सीमान्तकृत तथा विभिन्न खाँचो भएका महिला र पुरुषलाई पर्याप्त ध्यान दिइएको सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।

यसलाई दिगो निजी उद्यम, धन सिर्जना र रोजगारीमार्फत स्थिति सुधार गरेर र उत्पादकहरू र लघु, साना र मध्यम उद्यमहरूका लागि आय वृद्धिमा केन्द्रित गरेर सहयोग गर्न सकिन्छ । यसबाहेक, कृषि विकासजस्तै कृषि क्षेत्रका लागि क्षेत्रगत अवधारणाको विकासमार्फत साना उद्यमहरूको उत्पादकत्व र श्रमिक उपयोग गर्ने क्षमता वृद्धि गर्न तयार गरिएको विस्तारित सेवा सुधारमार्फत ग्रामीण रोजगारी अवसर प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई सहयोग गर्न सकिन्छ । तालिम र परामर्श सेवा तथा विस्तारका माध्यमबाट मूल्य शृङ्खलाको स्तरोन्नति र बजार निर्देशित उद्यमहरू सुरु गर्ने कार्यलाई पनि निकै जोड दिनुपर्छ । यसले व्यवसाय र वित्तीय सेवाहरूमा पहुँच बढाउँछ र सहजीकरण गर्छ । सीप विकास, युवाको रोजगारी-योग्यता अभिवृद्धि गरेर र विशेषगरी महिला र बहिष्कृत समूहलगायत श्रमबजारका सुविधाविहीनका लागि राम्रो रोजगारीमा पहुँच बढाएर उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धी क्षमतामार्फत रोजगारीमा पर्ने प्रभाव बढाउन सकिन्छ ।

मध्यकालमा यी प्रयासलाई स्थानीय अर्थतन्त्रको पुनरुत्थान र विकास प्रक्रियाबाट विस्तृत ग्रामीण र सहरी रोजगारी प्रवर्द्धनमार्फत सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ । यी प्रक्रियाले नागरिक समाजसँगको संलग्नता सुदृढीकरण गरेर, मूल्य शृङ्खला स्तरोन्नति गरेर, रोजगारी-केन्द्रित वृद्धि (जस्तै पूर्वाधार र सीप) का लागि स्थानीय कमीकमजोरी हटाएर दिगो विकासलाई केन्द्रित गरेर र केन्द्रीय आर्थिक र व्यापारिक वृद्धिसँग सामाजिक नीतिलाई जोडेर । प्रतिस्पर्धी र रोजगार-केन्द्रित सहर, जिल्ला र क्षेत्रहरू निर्माण गर्नुपर्छ ।

अल्पकालदेखि मध्यकालसम्ममा कामदार भर्ना गर्ने निजी संस्थाहरूको राम्रो नियमन गरेर र सार्वजनिक रोजगारी सेवा र सीप योग्यतामार्फत मिल्दो रोजगारी पाउने अवस्थामा सुधार गरेर कामदारको बसाइँसराइ व्यवस्थापन सुधार गर्नु आवश्यक छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. रोजगारी सिर्जनाका लागि सरकारलाई राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाउन सहयोग गरेर रोजगार-केन्द्रित वृद्धि रणनीतिमा सहयोग (क) विद्यमान सरकारी नीतिलाई अझ बढी रोजगार-केन्द्रित बनाउने सम्भाव्यता समीक्षा गर्न परामर्श सहायता उपलब्ध गराएर, र (ख) लिङ्ग, जाति, धर्म, क्षेत्र र जातीयतामा वर्गीकृत नेपालको विश्वसनीय रोजगारी लक्ष्य निर्धारण गरेर ।
२. कृषि सडक निर्माण, सिंचाइ र वर्षाको पानी सङ्कलन योजना तथा लघु जलाशय, अन्तर जिल्ला जलाधार संरक्षण, भू-क्षय रोकथाम, भूमि पुनर्प्राप्ति, सहरी विकास र बजारस्थल, विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी आदिको निर्माण /मर्मत/स्तरान्तिजस्ता काममा सरकारको समावेशी रोजगारी सिर्जना योजनामा सहयोग ।
३. उद्यमशीलता तालिम र प्रवर्द्धन, व्यवसाय परामर्श सेवा, सहकारी र समूह निर्माण, प्राविधिक सीप तालिम, मूल्य शृङ्खलामा लगानी, कृषिवित्त, लघुवित्त र अरू सम्बन्धित सेवा र परिष्कृत श्रमबजार शासनपद्धतिमार्फत लगानी र दिगो उद्यमका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न निजी क्षेत्रसँगको परामर्शमा सहायता उपलब्ध गराउने ।
४. बहिष्कृत समूह र महिलामा प्राविधिक र व्यावसायिक तालिमको अवसर विस्तार गर्न सहयोग ।
५. महिला र परम्परागत रूपमा सीमान्तकृत समूहहरूको खाँचो पूरा गर्न स्वरोजगारीका लागि लघुवित्त सहयोग ।
६. श्रमशक्तिको माग र पूर्ति समान बनाउने कार्यमा केन्द्रित हुँदै विद्यमान बजार सूचना प्रणालीलाई सुधार गर्न सरकारलाई सहयोग ।
७. आधारभूत सूचना, भाषा र वित्तीय साक्षरता, भर्ना प्रक्रियामा चेतना अभिवृद्धि र अनुगमन प्रणालीमा तालिम कार्यक्रमसहित सुरक्षित बसाइँसराइलाई व्यवस्थापन र प्रवर्द्धन गर्न वैदेशिक रोजगार विभाग र कामदार भर्ना गर्ने निजी संस्थाहरूको क्षमता सुदृढीकरण ।
८. अरू धेरै मुलुकसँग श्रमिक बसाइँसराइसम्बन्धी द्विपक्षीय सम्झौता गर्न सरकारलाई सहयोग ।
९. विद्युतीय माध्यमबाट गरिने दक्ष स्थानान्तरण (विद्युतीय कारोवार) संयन्त्रको विकास, मोबाइल फोन बैङ्किङको सुरुवात र विप्रेषण सेवा प्रदायकहरूका लागि कानुनी नियमन सङ्ख्या सुधारसहित विप्रेषण सेवा सुधार गर्न सरकारलाई सहयोग ।

शान्ति स्थापना सहयोगमा विकास साभेदारहरूको नयाँ/विस्तारित विधि

“कमजोर राष्ट्रहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको दीर्घकालीन लक्ष्य भनेको दिगो विकास प्रवर्द्धन गर्न र जनतासँग उत्पादनमूलक ढंगले संलग्न हुन सक्षम, प्रभावकारी, वैध र लचिला राज्य संयन्त्र निर्माण गर्न राष्ट्रिय सुधारकर्ताहरूलाई सहयोग गर्नु हो ।”

आर्थिक सहयोग र विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन/विकास सहायता समिति, कमजोर राज्य र परिस्थितिमा असल अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताका लागि सिद्धान्तहरू, २००७

५ क. परिचय

यो अध्यायले सहयोग प्रवाह गर्ने विगतका तरिकालाई परिवर्तन गर्दै नेपालको शान्ति र विकासमा विकास साभेदारहरूले आफ्नो योगदान बढाउन सक्ने बाटाहरू पहिचान गर्छ । यी बाटाहरू सरकारको वैदेशिक सहायता नीति र सहायता प्रभावकारितासम्बन्धी कार्ययोजनालाई सहयोग पुऱ्याउन तयार गरिएका छन् ।

आफ्नो भविष्यप्रतिको प्रतिबद्धता र आर्थिक विकासका मुख्य दुईवटा केन्द्रको बीचमा रहेको अवस्थामा नेपाल परम्परागत दाता-सहायता सम्बन्धबाट अघि बढ्न तयार छ । संलग्नताका नयाँ नियमहरू कोरिनुपर्छ । सरकार विकास सहायताले आफ्ना प्राथमिकताहरू प्रतिनिधित्व गर्न र सहायता प्रभावकारितासम्बन्धी पेरिस घोषणाकै दिशामा विकास सहायता आफ्नै प्रणालीमार्फत प्रवाह होस् भन्ने चाहन्छ । पेरिस घोषणाले सरकारी प्रक्रिया र नीतिसँग दाताहरूको आबद्धता र सरकारको सञ्चालन खर्च घटाउन सुधारिएको दाता सामजस्यीकरणको अपेक्षा गर्छ तर यो पुनरुत्थानकालीन अवस्थाका चुनौती सामना गर्ने कुरामा मौन छ । अर्कोतिर आक्रा कार्यसूचीले कमजोर राष्ट्रहरूले आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी सहायता नीतिहरू अनुकूल बनाउनुपर्ने अपेक्षा गर्छ र यसलाई सुनिश्चित गर्न स्वीकृत मापदण्डका रूपमा आर्थिक सहयोग र विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन/विकास सहायता समिति, कमजोर राज्य र परिस्थितिमा असल अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताले प्रतिपादन गरेका सिद्धान्तहरूलाई आँल्याउँछ । यो शान्ति र विकास रणनीति यिनै सिद्धान्तहरू परिपालन हुने गरी तयार गरिएको छ । धेरै नेपालीले विकास सहायता नयाँ विचार र सेवा तथा कार्यक्रमको अफ राम्रो कार्यान्वयनका लागि परिचालित होस् भन्ने पनि चाहन्छन् ।

Global Open Day on Women and Peace

Organized by
UNIFEM
In collaboration with
UN Country Team

Kathmandu
11th June, 2010

तस्बिः यूएन ओएन

विकास साभेदारहरू पनि सहायता प्रवाह गर्ने परम्परागत तरिकामा परिवर्तन हुनुपर्ने आवश्यकता महसुस गर्छन् । यो दस्तावेज विगतका विकास रणनीति तथा संरचनागत अभ्यासको मूल्याङ्कनको विकल्प नभए पनि तल आँल्याइएका परिवर्तन विकास सम्बन्धी सुधार गर्न सहयोग पुगोस् भनेर तयार गरिएका छन् । यसले विकास सहायता आफ्नो पक्षमा निष्पक्ष हुनुपर्छ, मापनयोग्य परिणामलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ र नेपाली जनताका लागि आफ्नो कार्यसम्पादनमा उत्तरदायी हुनुपर्छ ।

यहाँ प्रस्तुत प्रस्तावहरूले पाँचवटा क्षेत्रमा नयाँ परिणाम ल्याओस् भन्ने अपेक्षा गरिन्छ :

- विकास साभेदारहरूलाई व्यवस्थित नक्साङ्कन अभ्यास र आचारसंहिताप्रति प्रतिबद्ध गराउँदै स्पष्ट र अझ बढी समन्वित श्रम विभाजन तथा भौगोलिक क्षेत्रमा केन्द्रित हुन जोड दिने,
- सङ्घीयताको योजना निर्माण र समन्वय गर्ने समूहका रूपमा सरकारसँग काम गर्न प्रतिबद्ध,
- विकास साभेदारहरूको खर्च र परिणाममा अझ बढी पारदर्शी हुने,
- सबै नयाँ कार्यक्रममा द्वन्द्व-संवेदनशील विकास विधिहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न प्रतिबद्ध,
- परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समुदायहरूमा पर्ने प्रभावको सन्दर्भमा सबै नयाँ कार्यक्रमहरू मूल्याङ्कन गर्ने, अझ बढी श्रमशक्ति विविधता हासिल गर्ने र विकासमा जीवनवृत्ति बनाउन सुविधाविहीन समुदायका सदस्यहरूका लागि अवसर बढाउन प्रतिबद्ध ।

यी प्रस्तावहरूले विकास सहायतालाई बहिष्कृत क्षेत्र र समुदायमा अझ बढी लक्षित गराउँछ, विकास साधनको प्रयोगमा नियन्त्रण बढाउँछ र स्थानीय निकायहरूसँग अझ राम्रो समन्वय गराउँछ । स्थानीय तहमा विकास साभेदारको समन्वय र पारदर्शितामा सुधार हुन्छ । सहायता स्थानीय समुदायप्रति बढी उत्तरदायी हुन्छ जसबाट खर्चको लेखापरीक्षणमा समुदायको आफ्नो भूमिका रहन्छ । कार्यक्रम र आयोजनाहरूले धेरै रोजगारी सिर्जना गर्छन् र पारदर्शी तथा द्वन्द्व-संवेदनशील विधिसँग तालमेल हुने गरी अवसर प्रवाहित हुन्छन् । सहायता स्थानीय अवस्था तथा जोखिमप्रति अझ बढी प्रत्युत्तरदायी र विकासको दायरालाई फराकिलो पार्ने किसिमका हुन्छन् । केन्द्रीय तहमा दाताहरूले शान्तिका लागि आफूले प्रदान गर्ने सहयोगले सबै क्षेत्रलाई समेटोस् र दोहोरोपना नहोस् भन्ने कुराप्रति र आफ्नो जनशक्तिलाई विविधीकरण गर्न पनि प्रतिबद्ध हुन्छन् । विकास साभेदारहरूले विकास प्रभाव प्रमाणमा आधारित विश्लेषण र विकास कोष कहाँ खर्च गरियो र यसबाट को लाभान्वित भयो भन्ने देखाउन खर्च पहिल्याउने काममा सहयोग गर्छन् ।

तलका खण्डहरूमा माथि वर्णन गरिएका क्षेत्रमा परिवर्तनको अवस्था र नेपालका विकास साभेदारहरूद्वारा गरिने कार्यका लागि विशेष प्रस्तावबारे चर्चा गरिनेछ ।

५ ख. राज्य निर्माण विधि

राज्य निर्माण भनेको आधारभूत रूपमा राज्य र समाजबीचको सम्बन्ध सुदृढ बनाउने र हिंसाको बाटो नलिई त्यो सम्बन्ध सहमतिमा अगाडि बढाउने प्रभावकारी तरिका विकास गर्नु हो । यो शान्ति स्थापनासँग अभिन्न रूपले जोडिएको छ । वास्तवमा आर्थिक विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन/ विकास सहायता समितिका सिद्धान्तहरूले शान्ति प्रक्रियामा अगाडि बढिरहेका मुलुकहरूमा विकास साभेदारहरूको सहयोग राज्य निर्माणमा केन्द्रित हुनुपर्नेमा जोड दिइएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले पनि के बताउँछन् भने प्रभावकारी राज्यहरू नै सबभन्दा शान्तिपूर्ण र स्थिर हुन्छन् ।

सबै राष्ट्रमा राज्य निर्माण र शान्ति स्थापनालाई दीर्घकालीन, अति जटिल, राज्य र समाजबीच निरन्तर संवाद-सम्भौता चलिरहने राजनीतिक प्रक्रियाका रूपमा लिइन्छ । स्वाभाविक रूपमा ती प्रक्रिया असहज र घुमाउरो खालका हुन्छन् । महत्वपूर्ण कुरा त राज्य निर्माण विकास साभेदारहरूले 'गर्ने' भन्दा पनि सार्वभौम आन्तरिक प्रक्रिया हो ।

यस सन्दर्भमा विकास साभेदारको पहिलो भूमिका आफूले काम गर्नुपर्ने क्षेत्र भित्रको जटिल राजनीतिक र सामाजिक प्रक्रियाहरू बुझ्ने कोसिस गर्ने र त्यसपछि अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका आधारमा सान्दर्भिक अनुभवलाई प्रयोग गर्न खोज्नु हो । दोस्रो, तिनीहरूले यस्तो सहायता प्रदान गर्न खोज्नुपर्छ जसबाट समावेशी राजनीतिक प्रक्रियाहरू अझ बढी स्थिर बन्ने सम्भावना रहोस्, सुरक्षा, विधिको शासन र स्रोत र साधनको व्यवस्थापनजस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरूमाथि राज्यले आफ्नो नियन्त्रण देखाउन सकोस् । यी काममा आफ्नो नियन्त्रण देखाउनु एउटा राज्यका लागि आवश्यक छ, यदि राज्यले उन्नति गर्नु छ भने यसले समानता, नियमन र सेवाका सन्दर्भमा जनताको अपेक्षा पूरा गर्नु पनि आवश्यक छ । त्यसैले विकास साभेदारहरू आफ्नो महत्वाकांक्षामा सचेत हुनुपर्छ र सरकारसँग मिलेर र उसको सहमतिमा गम्भीरताका साथ तयार गरिएको राज्य निर्माण र शान्ति स्थापना प्रक्रियालाई लक्षित सहायता प्रदान गर्नुपर्छ ।

नेपालको राज्य निर्माण प्रक्रिया १९५० देखि नै उच्च रूपमा विवादित रहेको छ । यसो हुनुमा आंशिक रूपमा समाजमा प्रभाव कायम रहेको स्वार्थबाट राज्यलाई पूर्णरूपमा पृथक् गर्न नसक्नु हो । तर पनि राज्य बढी वैध, प्रत्युत्तरदायी र जवाफदेही बनाउँदै समावेशी सङ्घीय गणतन्त्र स्थापित गर्ने नयाँ संवैधानिक व्यवस्था विकास गर्ने अवसर प्रदान गर्दै २००६ को जनआन्दोलन र विस्तृत शान्ति सम्भौता दुवैले व्यापक जनसमर्थन प्राप्त गरे । नयाँ संविधानमा सहमति हुन अझै बाँकी रहेको र सङ्घीयताको सङ्क्रमण र संविधानसभा पछि के हुने भन्ने तय भई नसकेको अवस्थामा नेपालमा राज्य निर्माणको मार्गचित्र उपलब्ध छैन ।

यस अवस्थामा विकास साभेदारको केन्द्रीय कर्तव्य भनेको उपयुक्त अवस्थामा अहिलेको राज्य निर्माण प्रक्रियालाई बढी वैधानिक, जिम्मेवार र जवाफदेही बाटोमा लैजान सहयोग गर्नु हो । विकास साभेदारहरूले व्यावहारिक र जवाफदेही राजनीतिसहित अझ बढी प्रतिनिधिमूलक शासन पद्धति र राज्यशक्तिको प्रभावकारी सन्तुलन र नियन्त्रणका लागि सहयोग उपलब्ध गराउँछ जहाँ संरक्षकत्व, भ्रष्टाचार र/वा डर धम्कीबाट भन्दा जनताको आकांक्षा पूरा गर्न आफ्नो क्षमताका आधारमा दलहरू सत्ताका लागि प्रतिस्पर्धा गर्छन् । सुरक्षा र न्यायमा पहुँच बढाउन निष्पक्ष कानून र न्यायिक प्रणालीका लागि पनि सहायता चाहिन सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवले के भन्छ भने यी माथिका कामले दिगो शान्तिका लागि विश्वसनीय संरचना प्रदान गर्छ ।

विकास साभेदारहरूद्वारा सहयोग गरिएका विद्यमान केही सहायता कार्यक्रमले राज्य निर्माणमा योगदान पुऱ्याएका छन् किनभने तिनले राजनीतिलाई वैध र उत्तरदायी बनाउन वा राज्यलाई बढी प्रभावकारी र पारदर्शी ढङ्गले काम वा जनताका यी आकांक्षा पूरा गर्न सहयोग गर्छन् । उदाहरणका लागि, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन, संविधान निर्माण प्रक्रिया, महिलाको बढ्दो सहभागिता, अझ बढी पारदर्शी सार्वजनिक व्यवस्थापन र आधारभूत सेवा र कम सुविधा पुगेका समुदायमा पूर्वाधार विस्तार यी सबैले राज्य निर्माणमा महत्वपूर्ण प्रभाव पारेका छन् ।

सिद्धान्ततः यो क्षेत्रमा बाह्य विकास सहायता कस्तो हुनुपर्छ भनेर सिफारिस गर्न सम्भव छैन किनभने विद्यमान सन्दर्भ र सरकारको प्राथमिकताका आधारमा राष्ट्र आफैले निर्धारण गर्ने कुरा हो ।

यो रणनीतिले राज्य निर्माण र शान्ति स्थापना दुवैमा योगदान पुऱ्याउने गरी कस्ता कार्यक्रममा बाह्य सहायताको आवश्यक पर्न सक्छ भनेर सिफारिस गरिसकेको छ । तल तीनवटा समूहमा उदाहरणहरूलाई चित्रण गरिन्छ ।

पहिलो ती कार्यक्रमहरू जसले द्वन्द्वपछि दिगो राजनीतिक समाधानमा सहयोग पुऱ्याउँछन् । यसमा निम्न सम्भाव्य सहायता समावेश छन् : सङ्घीयताको सङ्क्रमण व्यवस्थापन गर्न सहयोग, सङ्घीयताको रूपरेखा स्पष्ट भइसकेपछि उप-राष्ट्रिय सरकारको क्षमता निर्माण, मतदाता दर्ता अद्यावधिक गर्न वा मतदाता शिक्षा प्रदान गर्न, वित्तीय सङ्घीयता र व्यवस्थापिका सुदृढ गर्न र यस्तै-यस्तै । शासन प्रणालीमा सन्तुलन र नियन्त्रणको सुदृढीकरण यहाँ सान्दर्भिक छन् । उदाहरणका लागि संसदीय अनुगमन समिति, स्वतन्त्र प्रहरी आयोगसहित स्वतन्त्र सार्वजनिक सेवा नियामक निकायहरू र न्यायालय वा संवैधानिक अङ्गहरूलाई सहयोग जस्ता विषयलाई लिन सकिन्छ ।

दोस्रोमा, राज्यका महत्वपूर्ण कार्यहरू पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउने सहायता पर्छन् । जनगणना कार्यक्रमलाई वित्तीय र प्राविधिक सहायता, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली र राजस्व सङ्कलनका लागि सहायता, स्वतन्त्र बाह्य लेखापरीक्षकका लागि सहायता, सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि सहायता र सुरक्षा व्यवस्थाका लागि सहायता यसका उदाहरण हुन् । यसबाहेक, सार्वजनिक नीति र कार्यक्रमको निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण दृष्टिकोणको प्रयोग, सबै तहका सरकारको गरिबी अनुगमन तथा विश्लेषण प्रणालीमा लिङ्ग, जातीयता, धर्म र क्षेत्रमा वर्गीकृत (छुट्टाछुट्टै) तथ्याङ्क सङ्कलन, निजामती सेवामा सकारात्मक विभेद कार्यान्वयन र यी प्रयासको प्रचारप्रसारका क्षेत्रमा पनि सहायता चाहिन्छ ।

अन्तिममा, जनताका आकांक्षासँग अझ बढी मेलखाने गरी राज्यका सेवा प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याउने सहायता छन् । यस अन्तर्गत निम्न सहायता पर्छन् : सरकारी सेवालार्ई प्रभावकारी कार्यान्वयनका क्रममा आउने बाधाहरू (उदाहरणका लागि, दुर्गम क्षेत्रमा अधिकारीको अनुपस्थितिको समस्या समाधान गर्ने तरिका पत्ता लगाउने) घटाउने, लक्षित समुदायमा परेको कार्यक्रमहरूको प्रभाव स्वतन्त्र रूपले मूल्याङ्कन गर्ने, दण्डहीनतासँग जुध्ने, महिलासहित गरिब र बहिष्कृत समूहलाई सेवा प्रवाह गर्ने र विभिन्न समूह र आयस्तरका मानिसलाई अझ बढी न्यायिक ढङ्गले समावेश गराउन सहभागितामूलक अनुगमन र सामाजिक उत्तरदायित्व उपकरणहरूको प्रयोग गर्ने ।

५ ग. पेरिस घोषणा र समन्वय तथा आबद्धता

जटिल राजनीतिक सङ्क्रमण प्रक्रियाको सन्दर्भमा नेपालको विकास लक्ष्य प्राप्त गर्न र शान्ति स्थापनार्थ स्वाभाविक रूपमा सरकारले विकास साभेदारबाट उल्लेख्य योगदान र समन्वित विधि अपेक्षा गर्छ । नेपाल विकास सहायता सामजस्यता, स्वामित्व, आबद्धता, विकास प्रतिफल व्यवस्थापन र पारस्परिक उत्तरदायित्वको पेरिस प्रतिबद्धता (Paris themes) कार्यान्वयन गर्नका लागि विकास साभेदारको सहयोगमा सहयोग प्रभावकारितासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनालाई अन्तिम रूप दिने क्रममा छ । यो कार्ययोजना अति आवश्यक छ र यसको सफलता वास्तविक नेपाली "स्वामित्व" मा भर पर्छ ।

सहायता प्रभावकारितासम्बन्धी पेरिस घोषणा पारस्पर जवाफदेहितालार्ई महत्व दिने दाता र साभेदार मुलुकहरूबीचको अन्तर्राष्ट्रिय पहल हो । दाताहरूले राष्ट्रिय स्वामित्व, सरकारी प्रणालीमा आबद्धता र सम्बन्धमा सुधार र प्रतिफल मापनमा सहयोग गर्छन् जबकि साभेदार मुलुकहरूले आफ्नो प्रणालीको मूल्याङ्कन र सार्वजनिक व्यवस्थापन प्रणाली, संस्था र विधिलाई सुधार गर्छन् । यो घोषणाले कमजोर राष्ट्रहरूमा कमजोर शासन पद्धति र क्षमताको वातावरणमा सुधार र

आबद्धता अनुकूल बनाउनुपर्ने र 'भ्रष्टाचार भएको मुलुकमा यसले दाताहरूलाई साभेदार मुलुकको प्रणालीमा निर्भर हुनबाट रोक्छ' भन्ने उल्लेख गर्छ ।

नेपालमा पेरिस घोषणामा उल्लेख गरिएका प्रतिबद्धता पूरा गर्न विकास साभेदारहरूले केही प्रगति गरेका छन् । पेरिस घोषणा दोस्रो चरणको संयुक्त मूल्याङ्कन २०१०, नेपाल देशीय मूल्याङ्कन^{७६} मस्यौदाको प्रारम्भिक चरणमा पाइएका निष्कर्ष अनुसार मुलुकको स्वामित्व र आबद्धताको सिद्धान्त विशेषगरी स्वास्थ्य र शिक्षा क्षेत्रहरू^{७७} सामान्यतया राष्ट्र र सूक्ष्म रूपमा कार्यान्वयन भएको देखिएको छ तर पनि रणनीतिक तहको आबद्धता संस्थागत आबद्धताभन्दा बलियो छ, जसलाई अभै बढी ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ । सामाजीकरण र पारस्परिक जवाफदेहिता त्यस्ता सिद्धान्त हुन् जुन सूक्ष्म तहमा सबभन्दा कम कार्यान्वयन भएको देखिन्छ । यसै क्षेत्रमा नेपालमा पेरिस घोषणाले काम गर्न बाँकी छ तर पनि क्षेत्रगत तहमा शिक्षा र स्वास्थ्य दुवैमा प्रभावकारी समन्वय भएको स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । सो मूल्याङ्कन रिपोर्टले नेपाली राजनीतिज्ञहरूले पेरिस घोषणाको बलियो स्वामित्व लिनुपर्ने र विकास प्रक्रियाको नेतृत्व गर्नुपर्ने आवश्यकता आँल्याएको छ ।

क्षेत्रगत अवधारणाले नेपालमा दाताहरूबीचको समन्वयको उपयोगिता र प्रभावकारितालाई स्पष्ट पारेको छ । यसले देशको आफ्नै पद्धतिमाथिको बढी निर्भरताले कार्यसञ्चालन लागत घटाउँछ र मुलुकको क्षमता सुदृढीकरण गर्छ तर सरकारी प्रणाली र कार्यविधिमा विद्यमान अव्यावहारिकता र पारदर्शितामाथि चासो देखाइएको छ । यदि पर्याप्त मात्रामा सन्तुलन र नियन्त्रणको राम्रो व्यवस्था छैन भने सरकारमाथि निर्भर केही महत्वपूर्ण सहयोग रकम दुरूपयोग हुने सम्भावना पनि रहन्छ । समन्वय र सहकार्य कायम गर्ने संयन्त्रका लागि प्रदान गरिएको सहायता पेरिस घोषणामा उल्लेख गरिएका पारस्परिक प्रतिबद्धता पूरा हुने कुराको सुनिश्चित हुने गरी सरकारी संयन्त्र र वित्तीय व्यवस्थापन सुदृढीकरणमा केन्द्रित हुनुपर्छ ।

विकास सहयोगहरू द्वन्द्वको संरचना र क्षमता बलियो बनाउन प्रयोग हुनसक्ने जोखिम रहने हुँदा शान्ति प्रक्रियाका बेलामा सहयोग रकमको दुरुपयोग गम्भीर विषय हो । यो जोखिमलाई सरकार र विकास साभेदारहरू दुवैले सक्रिय रूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । यदि क्षेत्रगत अवधारणा र अरु समन्वयात्मक रूपमा काम गरिरहेका संयन्त्रहरूले शान्तिको प्रतिफलमा सक्दो योगदान दिने हो भने सबै विकास साभेदारहरू एउटै क्षेत्रमा केन्द्रित हुनुपर्छ र यदि उनीहरूले औपचारिक रूपमा समन्वित संयन्त्रमा संलग्न हुन नसके पनि स्वीकृत प्रतिफल संरचनामा सहयोग पुऱ्याउन तिनीहरूले आफ्नो सहायतालाई निकटतम रूपमा समन्वय गर्नुपर्छ ।

तर पनि पेरिस घोषणा पुनरुत्थानका क्रममा आउने चुनौती पूरा गर्न तयार गरिएको होइन भन्ने कुरामा विचार पुऱ्याउनुपर्छ । यसका लागि आक्रा कार्यसूचीले विशेष रूपमा राज्यहरू कमजोर भएको अवस्थामा दिइने सहायता नीति अनुकूल पार्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ र कमजोर राष्ट्र र अवस्थामा असल अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताका लागि आर्थिक सहयोग र विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन/विकास सहायता समिति सिद्धान्तलाई स्वीकृत मानक र पेरिस घोषणाको पूरकका रूपमा आँल्याउँछ । यिनै सिद्धान्तलाई विचार गर्दै यो शान्ति र विकास रणनीति तयार गरिएको छ । आर्थिक सहयोग र विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन/ विकास सहायता समिति सिद्धान्तकै दिशामा शान्ति प्रक्रियालाई सहयोग गर्ने विकास साभेदारहरू आबद्ध हुने र समन्वय गर्ने धेरै संयन्त्र छन् (हेर्नुहोस् : खण्ड ५३) ।

समन्वित संयन्त्रहरू विशेषगरी क्षेत्रगत अवधारणाले सम्भव भएसम्म सान्दर्भिक विषयहरूलाई सम्बोधन गर्ने र प्रमाणमा आधारित निर्णय गर्ने कुरालाई विशेष रूपमा महत्व दिन्छ । स्थानीय वस्तुस्थितिको महत्व पहिचान गर्नु समाजका सबै

७६ अर्थ मन्त्रालय, पेरिस घोषणा दोस्रो चरणको संयुक्त मूल्याङ्कन २०१०, नेपाल देशीय मूल्याङ्कन, अन्तिम मस्यौदा रिपोर्ट, अक्टोबर २०१० ।

७७ स्वास्थ्य र शिक्षामा क्षेत्रगत अवधारणामार्फत र स्थानीय शासन सहायताको समन्वयका लागि पूर्व क्षेत्रगत अवधारणा समन्वित र सामजस्य रूपमा सहायता उपलब्ध गराइएको छ । क्षेत्रगत अवधारणा कार्यक्रम खर्चको भुक्तानी, अनुगमन र प्रतिवेदन तयारीमा दाताहरूको नियम र कार्यविधि तथा सरकारी नियमहरूसँग आबद्धतासित मेल खान्छ । समन्वित संयन्त्रहरूमा समूहगत दाता र गैरसमूहगत दाता र संयुक्त वित्त सम्प्रेताअन्तर्गत प्राविधिक सहायता पर्छन् ।

सदस्यलाई वैध र उत्तरदायी तरिकाले आधारभूत कार्य र सेवाहरू प्रवाह गर्न राजकीय क्षमता निर्माण गर्नु आवश्यक छ । स्थानीय तहमा राजनीतिक, सुरक्षा र विकाससँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको सही विश्लेषण गर्न समन्वित संयन्त्रहरूले सरकार, स्थानीय बौद्धिक समुदाय र अनुसन्धान संस्थाहरूका साथै स्थानीय स्तरमा रहेका कार्टर सेन्टर, जर्मन प्राविधिक सहयोग, बेलायती सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभागको जोखिम व्यवस्थापन कार्यालय, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थानीय समन्वय कार्यालय र आधारभूत कार्यसञ्चालन निर्देशिका समूहलगायत स्थानीय रूपमा उपस्थित निकायहरूको विश्लेषण प्रयोग गर्न सक्छन् । वस्तुगत विश्लेषण सबै विकास कार्यक्रमका अङ्ग बनाउन सकिनेमा मात्र द्वन्द्व संवेदनशीलता, लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरणको खाँचो वस्तुपरक ढङ्गले सम्बोधन गर्न सकिन्छ ।

शान्ति प्रक्रिया र शान्तिका लागि विकास साभेदारहरूको योगदानलाई अझ बढी व्यवस्थित, समग्र रूपमा राष्ट्रियस्तरबाट अनुगमन हुनु आवश्यक छ । विकास साभेदारहरूले सँगसँगै काम गर्न सक्ने र सरकारका प्राथमिकता र उद्देश्यलाई सहयोग गर्न सक्ने साभ्ना कार्यसूची वा वस्तुगत रूपमा कार्यान्वयन गर्न सक्ने संरचना अहिलेसम्म छैन । विशेषरूपमा विकास साभेदारहरू आफू शान्तिका लागि एकजुट भए पनि नेपालका तर्फबाट राजनीतिक प्रतिबद्धताको अभावका कारण अछेरोमा परेका छन् । यस्ता संरचनाका लागि यो रणनीतिले सहयोग गर्नसक्ने आशा गरिएको छ । साथै यसले सुधार गर्नुपर्ने सबै संयन्त्रको प्रभाव र उपलब्धिको मूल्याङ्कनका लागि सक्षम बनाउनेछ । यो रणनीतिबाट विकास गरिएको कार्ययोजनाले सरकार र विकास साभेदारहरूलाई एउटा सर्वस्वीकार्य प्रणालीका साथै मुख्य सूचकहरू, मुख्य उपलब्धिहरू र अझ बढी प्रयासको खाँचो पर्ने क्षेत्रको पहिचानका लागि सहयोग गर्छ । तर पनि आखिरमा यी सबै विषयमा राष्ट्रिय नेतृत्व कसरी आउँछ भन्नेमा धेरै कुरा निर्भर गर्छन् ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. अझ बढी एकीकृत समन्वय प्रणालीका माध्यमबाट कार्यान्वयन सहायता दिने (हेर्नुहोस् खण्ड ५.३.) ।
२. शान्ति निर्माण र विकासमा एकै खाले अवधारणको सुनिश्चितता लगायत:
  - आवश्यकीय खर्चका विषयमा सम्झौता नगर्ने र 'हानि नगर' विधिको सुनिश्चितता ।
  - सरकारलाई आगामी दुई वर्षका लागि सरकारी बजेट चक्रको सुरुमै न्यूनतम रकम दिने सुदृढ प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने ।
  - शान्ति र विकास गतिविधिमा वस्तुगत विश्लेषणका लागि दिइने सहायताको सुदृढीकरण ।
  - सबै दाताहरूको प्राविधिक सहायतालाई सरकारका प्राथमिकतासँग आबद्ध गराउने र नेपालले हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताका आधारमा नेपालको उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने ।
  - दाताहरूको समन्वयात्क र संयुक्त कार्यक्रमहरूमार्फत सञ्चालन खर्च घटाउने ।
३. सङ्घीयताका आधारमा भविष्यमा हुने राज्य संरचनाको सन्दर्भमा सरकारसँग मिलेर काम गर्ने ।
४. लेखाप्रणालीमा सुधार, बजेटमा पारदर्शिता र सहभागिता वृद्धि, निगरानी संयन्त्रहरूको सुदृढीकरण र खर्च अनुगमन गरेर भ्रष्टाचारविरुद्धको खबरदारीमा सहयोग गर्ने ।
५. सबै पक्षको आवाज (विशेषगरी महिला र सीमान्तकृत समूहको) समावेश गर्ने गरी क्षेत्रगत अवधारणाले द्वन्द्व-संवेदनशील तरिकाले काम गरेको सुनिश्चित गर्ने ।
६. आर्थिक सहयोग र विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग सङ्गठन/विकास सहयोग समिति - कमजोर राष्ट्र र अवस्थामा असल अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता- सिद्धान्तहरूको संयुक्त मूल्याङ्कन, कार्यान्वयन अनुगमनका योजनामा सहयोग र पेरिस घोषणाको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रगति प्रतिवेदनको हिस्साका रूपमा परिणाम साटासाट गर्ने ।
७. सबैलाई स्वीकार्य हुने सहायता प्रभावकारितासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनालाई अन्तिम रूप दिन सरकारलाई सहयोग गर्ने ।

५ घ. श्रम विभाजन र भौगोलिक क्षेत्र निर्धारण

२००९ अप्रिलमा नेपालमा २६ वटा आधिकारिक विकास साभेदार^{७८} थिए । कुल २७ क्षेत्र^{७९} मध्ये प्रत्येकमा एकदेखि १३ वटा दाता स्पष्ट समन्वय वा साभा औचित्य बिना नै मुलुकभर छरिएर काम गरिरहेका छन् । तिनीहरूको सहयोगको दायरा व्यापक छ तर औसतमा प्रत्येकले एक करोड ५० लाख अमेरिकी डलर मात्र खर्च गर्छन् । सैद्धान्तिक रूपमा साभेदार र दाता समुदाय सरकारसँग एक-अर्काका तुलनात्मक लाभको मूल्याङ्कनका आधारमा र मुलुकको शान्ति र विकास लक्ष्य हासिल गर्ने, दोहोरोपना न्यून गर्न र अधिकतम प्रभाव पार्न कसले के गर्ने भन्ने निश्चय गर्छन् ।

विकास साभेदारहरूको 'तुलनात्मक लाभ' सामान्यतया: यी कुरामा आधारित हुन्छ : प्राविधिक विशेषज्ञता, भौगोलिक केन्द्रीकरण, ऐतिहासिक सम्बन्ध, कार्यक्रमको प्रकृति, उपकरणहरूको छनोट, विशेष क्षेत्रको आवश्यकता र कार्यान्वयन ढाँचा आदि । तर पनि यी मूल्याङ्कनहरू सबै पक्षको औपचारिक वा अनौपचारिक सहमतिबिना कुनै एक निकायले गर्दछ । विकास साभेदारका कार्यक्रमहरू कहिलेकाहीँ उसको आफ्नै मुख्यालयको प्राथमिकता वा विकास उद्देश्यहरू (कहिलेकाहीँ धेरै दाताहरूको संयुक्त) बाट पनि निर्देशित हुन्छन् । चुनौती भनेको सबैको जीत-जीतको अवस्था फेला पार्ने हो जहाँ विकास साभेदारहरूको रणनीतिक चासो र नेपाल सरकारका प्राथमिकता र आवश्यकताबीच तालमेल होस् साथै त्यो क्षेत्र यस्तो पनि हुनुपर्छ जहाँ अर्को विकास साभेदार काम गरिरहेको नहोस् । अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदार र सरकार समकक्षीहरूबीचको श्रम विभाजन र भौगोलिक क्षेत्र निर्धारणसम्बन्धी खुला वार्ता मुलुक र दाताको चासो दुवैलाई सम्बोधन गर्ने पहिलो कदम हो । सुदृढ र पारदर्शी संरचनासहित अर्को विकास योजनाको व्यवस्थित कार्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन आवश्यक छ । अहिलेको अनौपचारिक प्रणालीमा केही दोहोरोपना र नक्कल भएको छ ।

उदाहरणका लागि, धेरैले नेपालको राजनीति र सरकार अधिक रूपमा काठमाडौँ-केन्द्रित भएको विश्वास गर्छन् जसले विकास साभेदारहरूलाई कहाँ र कसरी काम गर्ने भन्ने कुरामा प्रभाव पार्छ । जिल्लामा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू र अरु दाताहरूको उपस्थितिबारे भर्खरै गरिएको नक्साङ्कन^{८०} अनुसार विकास साभेदारहरूले आफ्ना गतिविधि विकास क्षेत्रको सट्टा जिल्लाहरूमा लक्षित गरेका छन् । स्थानीय शासन पद्धतिमा भएको कमजोरी र केन्द्रीय मन्त्रालय र जिल्ला कार्यालयहरूबीचको सम्बन्धले यो सहायताको समन्वय गर्ने कार्य जटिलबाट भन् जटिल बनेको छ । सङ्घीयताले विकास कार्यक्रमसम्बन्धी योजना निर्माण र कार्यान्वयनका लागि नयाँ वातावरण बनाउनेछ ।

सन् २००१ र २००६ बीचको अवधिमा मुलुकका अरु विकास क्षेत्रको तुलनामा मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको विकास तीव्र गतिमा भएको भए पनि मानव विकास सूचकाङ्क र लैङ्गिक विकास सूचकाङ्कले यी क्षेत्र अहिले अरु विकास क्षेत्रको तुलनामा निकै पछाडि छन् । साथै, विकास कार्यक्रमहरू लक्षित गर्न तथा प्राथमिकीकरण गर्न 'द्वन्द्व-नक्साङ्कन' विधि प्रयोग गर्नुपर्छ । यसले शान्तिको प्रतिफल प्रवाह गर्न र नेपालको द्वन्द्व र हिंसा प्रभावित क्षेत्रको मूल कारण समाधान गर्न लक्षित लगानीलाई सक्षम बनाउँछ ।

कुनै विकास साभेदारले क्षेत्रको छनोटका लागि आफ्नै विशेष आधार प्रयोग गर्न सक्ने भए पनि मुलुकभर विकासको न्यायिक वितरण प्रवर्द्धन गर्न समग्र योजनाको अभाव छ । त्यसैले गरिबी र सामाजिक समावेशीकरणमा पर्ने प्रभाव सुधार

७८ नेपालका लागि विश्व बैङ्कको दाता नक्साङ्कन, २००९ सेप्टेम्बर (अप्रकाशित) ।

७९ सन् २००९ मे अर्थ मन्त्रालयले गरेको दाता नक्साङ्कन अभ्यास ।

८० OCHA, Nepal: Presence of Donors and UN Agencies in Districts, 2009.

गर्न अफ स्पष्ट श्रम विभाजन र विकासको भौगोलिक क्षेत्र निर्धारण गर्न अभै बाँकी छ । सहायता व्यवस्थापन मञ्च र दाता पारदर्शिता प्रयासको माध्यमबाट नेपालभर विकास साभेदारको सहायता नक्साङ्कन भएपछि यसले दाताहरूबीच भौगोलिक र क्षेत्रगत श्रम विभाजनबारे सरकारसँग छलफलको सम्भावना खुला गर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

- सरकारसँग (सहायता व्यवस्थापन मञ्च र दाता पारदर्शितासम्बन्धी प्रयासबाट सङ्कलन गरिएको विश्लेषण प्रयोग गर्दै) भौगोलिक क्षेत्र, क्षेत्रगत वा लक्षित समूहगत रूपमा विकास साभेदारहरूका विद्यमान कार्यक्रमहरूको नक्साङ्कन गर्ने अभ्यासलाई सहयोग ।
- क्षेत्रहरू र भौगोलिक अवस्थितिमा विकास साभेदारको सहायता विवेकपूर्ण भएको र दोहोरोपन र अन्तर घटेको सुनिश्चित गर्न श्रम विभाजनबारे सरकारसँग सहमतिमा पुग्ने ।
- यो रणनीतिलाई सञ्चालन गर्न र समन्वय र आबद्धता वृद्धि गर्न शान्ति र विकास कार्ययोजनाको विभिन्न खण्डमा कुन पक्षले नेतृत्व गर्छ भन्ने पहिचान गर्ने ।

५ ड. रोजगारी-केन्द्रित विधि

नेपालमा आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्याको ३० प्रतिशत जनसङ्ख्याको न्यून-उपयोग (सहरी क्षेत्रका ४९.९ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रका २६.९ प्रतिशत)^{६१} र उच्च ग्रामीण गरिबी रहेकाले द्वन्द्व रोकथाम र मेलमिलाप प्रक्रियाका लागि रोजगारी सिर्जना महत्वपूर्ण छ । अरु आर्थिक गतिविधिका साथसाथै श्रम-केन्द्रित आयोजनाहरूले परिवारलाई तत्काल आय प्रदान गर्छ, बहिष्कृत समुदायहरू र अति विपन्न घरपरिवारलाई सहयोग पुऱ्याउँछ र महिला र युवासहित द्वन्द्वबाट गम्भीर रूपले प्रभावित व्यक्तिहरू, द्वन्द्वप्रभावित किशोरकिशोरी, पुरुष तथा महिला पूर्वलडाकूहरूलाई पुनःस्थापना गर्न सहयोग गर्छ । त्यसले आधारभूत स्थानीय पूर्वाधारमा पहुँच सुधार गर्नसक्छ र द्वन्द्वमा क्षति पुऱ्याइएका पूर्वाधारको मर्मत हुन्छ जसले गर्दा दीर्घकालीन स्थानीय विकासका लागि आधार तयार पार्छ । यसले स्थानीय गतिविधिका लागि मञ्च प्रदान गर्छ । यसबाहेक, यसले प्रायजसो सादृश्य र तत्काल प्रतिफल दिने भएकाले केन्द्र र आसपासका क्षेत्रबीचको 'दूरी' घटाउँछ र वैधता पुनःप्राप्तिका लागि सरकारलाई सहयोग गर्छ ।

निर्माणको चरण मुस्किलले एक वा दुई वर्षको हुने भएकाले सार्वजनिक निर्माण कार्यक्रमले अस्थायी लाभ मात्रै दिन्छ तर पनि पूर्वाधार र आर्थिक विकास गतिविधिका माध्यमले दीर्घकालीन रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्न सकिन्छ । नेपालको ३० वर्षको श्रम-केन्द्रित विधिले के देखाउँछ भने दिगो परिणाम हासिल गर्न र दीर्घकालीन लाभ प्रदान गर्न स्थानीय समुदायको सशक्तिकरण, आय आर्जनको प्रवर्द्धन, सीप विकास र निहित स्वार्थ भएका व्यक्तिहरूबाट हुने स्थानीय साधनको कब्जा घटाउने गरी स्थानीय सरकारसँगको निकट सहकार्यमा आयोजना चलाउनु महत्वपूर्ण हुन्छ तर पनि यी दीर्घकालीन फाइदा प्राप्त गर्न अहिलेसम्म नेपालमा सीमित साधन छुट्याइएको छ ।

^{६१} यो तथ्य २००८ को दोस्रो राष्ट्रिय श्रमशक्ति सर्वेक्षणमा आधारित भएर पहिलोपटक श्रम न्यून-उपयोगबाट निकालिएको हो । यो सर्वेक्षणले १५ वर्षदेखि माथिको उमेर समूहको समयसँग सम्बन्धित न्यून-रोजगारी १९९८/९९ को ४.१ प्रतिशतको तुलनामा २००८ मा ६.७ प्रतिशत रहेको देखाएको छ । हेर्नुहोस् : Central Bureau of Statistics, Report on the National Labour Force Survey 2008, Kathmandu, 2009.

तस्बिर : एसडीसी

मर्मतसम्भार पनि चासोकै रूपमा रहेको छ । विकास साभेदारहरूले सुरु गरेको पूर्वाधारमा कहिलेकाहीँ स्थानीय सरकारको स्वामित्वको अभाव छ त्यसैले ती सम्पत्ति व्यवस्थापन गर्न आवश्यक साधन र सहयोगको अभाव छ । मर्मतसम्भार समितिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ तर त्यसमा प्रायः सुस्देखि नै क्षमता विकासको खाँचो छ । यी अन्तरलाई सम्बोधन गर्दा रोजगारी सिर्जना गर्ने गतिविधिले दिगो शान्तिमा पुऱ्याउने योगदान सुधार गर्न सहयोग पुग्छ ।

श्रममूलक निर्माण कार्यलाई सरकारले प्राथमिकता दिइसकेकाले अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरूले उपयुक्त भएका ठाउँमा यसका लागि सहयोग वृद्धि गर्नुपर्छ । श्रममूलक निर्माण विधि प्रयोगमा विकास साभेदारहरूले गर्ने सहभागिता वृद्धि निम्न तरिकाले विकास गर्न सकिन्छ :

- सम्बन्धित विषयमा अनुभव हासिल गरेका उपयुक्त विकास साभेदारहरू (विश्व खाद्य कार्यक्रम, बेलायत सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग, जर्मन प्राविधिक सहयोग, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, विश्व बैङ्क, एसियाली विकास बैङ्क)सँग दाताद्वारा सञ्चालित आयोजनाको छनोटमा यो अवधारणा एकीकरण गर्ने थप अवसरहरू पहिचान गर्न आग्रह गरेर;
- श्रममूलक सार्वजनिक निर्माण कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण संरचनाको प्रयोगमा सहयोग गरेर;
- सहयोग रकमको दुरुस्ययोग रोक्न निरन्तर प्रयास गरेर;
- श्रममा आधारित पूर्वाधार प्रयासका साथै आय आर्जन गतिविधि प्रवर्द्धन गर्न लघुबचत तथा ऋण योजना सुरु गरेर;
- रोजगारी-प्रधान र सहभागितामूलक योजना निर्माण र अनुगमन अभिवृद्धि गर्न समुदायले चलाएका सिर्जनात्मक अनुगमन आयोजनाहरू (उदाहरणका लागि, सहरी पूर्वाधार मर्मतसम्भार र स्तरोन्नति, सडकहरूमा ढलनिकास प्रणाली, अप्टिकल फाइबर तार, आदि)को प्रयोग गरेर;
- निर्माण समूहले काम गर्ने तथा श्रममूलक आयोजना, निर्माण गरिएका पूर्वाधारको मर्मतसम्भारका साथै संयुक्त रूपमा तयार गरिएका वा रकम उपलब्ध गराइएका आयोजनाहरूमा सीमान्तकृत वा सामाजिक रूपले बहिष्कृत समूहलाई लक्षित गरेर;
- महिला र पुरुषको व्यापक सहभागितामा सञ्चालन गरिने सहरी र ग्रामीण सामाजिक समावेशीकरण र गरिबी निवारण कार्यक्रममा श्रमप्रधान नमुना गतिविधि कार्यान्वयन गरेर; र
- आयोजनाहरूको प्रकृति र स्वामित्वसम्बन्धी सामुदायिक परामर्शमा महिलालाई प्रभावकारी रूपमा सहभागी गराउन र लघुबचत तथा कर्जा योजनाहरूमा पहुँच पुऱ्याउन र तिनीहरूलाई सक्षम बनाउन महिलाको क्षमता अभिवृद्धि गरेर ।

रोजगारी-प्रधान पूर्वाधार कार्यक्रमले ल्याउने अवसरहरूमा ग्रामीण सडकको निर्माण (४,२५० किमि), पैदल र सहायक मार्गलाई पुलसँग जोड्ने (४,००० किमि), गाडी चल्न नसक्ने विद्यमान ग्रामीण सडकको पुनःस्थापना (४,९८० किमि) र विद्यालय तथा स्वास्थ्य चौकीहरू पर्छन्^२। काम गर्ने व्यक्तिलाई सडकमात्रैले छ करोड कार्यदिनको अवसर सिर्जना गर्छ । दीर्घकालीन लाभ सुनिश्चित गर्न लगानीलाई उद्यम र बजार विकासजस्ता अरु क्षेत्रमा बढाउनु पर्छ ।

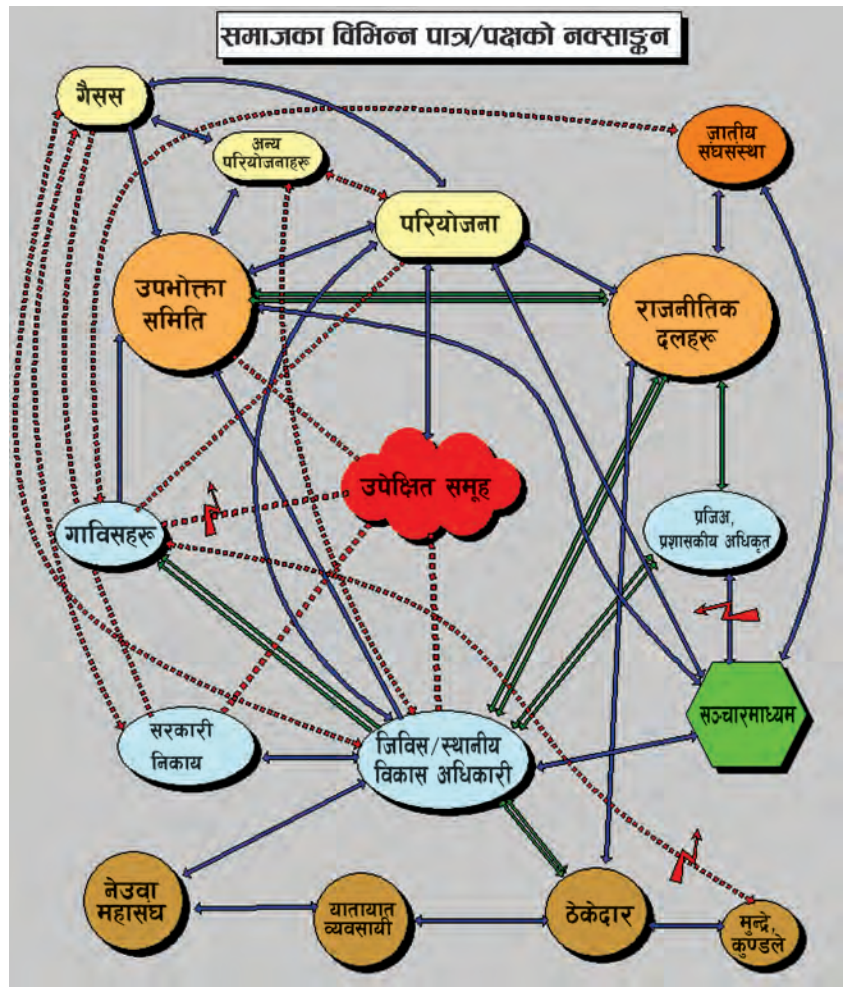
८२ भर्खरै गरिएको सरकारको आवश्यकतासम्बन्धी अध्ययनमा आधारित (अप्रकाशित) ।

सम्भाव्य विकास सहायता

- विकास साभेदारहरूले कोष उपलब्ध गराएका पूर्वाधार आयोजनाहरूमा रोजगारीमूलक विधिको अधिकतम प्रयोग सुनिश्चित गर्न ।
- अभ्र बढी श्रममूलक कार्यक्रमहरूको क्षमता अभिवृद्धि र व्यवस्थापन गर्न केन्द्रीय र स्थानीय सरकारसँग काम गर्न ।

५ व. द्वन्द्व-संवेदनशील कार्यक्रम व्यवस्थापन

द्वन्द्व-संवेदनशीलताले कहिल काहीं हिंसात्मक ('हानि नगर्ने') द्वन्द्व जारी राख्न वा बढाउन थाहै नपाउने गरी योगदान गर्न सक्ने खतरालाई घटाउन र शान्ति स्थापनामा प्रत्यक्ष रूपमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्यले द्वन्द्वप्रभावित क्षेत्रहरूमा काम गरीरहेकाहरूका लागि विभिन्न प्रयास, तरिका र साधनको वर्णन गर्छ । यसमा वस्तुस्थितिको गहन विश्लेषण र कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने क्षेत्रका विभिन्न सामाजिक समूहका महिला, पुरुष, केटी र केटामा परेको फरक-फरक प्रभावको बुझाइका साथै द्वन्द्व र शान्तिका आयामबीचको सम्बन्धको व्यापक बुझाइलाई जोड दिइन्छ । कार्यक्रम निर्माण वस्तुस्थितिको विश्लेषणमा आधारित हुनुपर्छ र निरन्तर अनुगमनका माध्यमबाट पहिचान गरिएका परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्ने खालको हुनुपर्छ ।

तरिबर: एसडीसी

विकास सहायताले द्वन्द्वका एक वा अर्को पक्षलाई नचाहँदा-नचाहँदै सहयोग पुऱ्याएर

र/वा बहिष्करणलाई बढाएर द्वन्द्व चर्काउनुहुँदैन । सुविधाविहीन समूह र श्रमशक्ति विविधताको समावेशीकरण सुनिश्चित गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपालमा द्वन्द्व-संवेदनशील कार्यक्रमको हिस्साका रूपमा विकास साभेदारहरूले नियमित रूपमा जिल्ला र केन्द्रीय तहमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । केही अवस्थामा स्थलगत उपस्थिति, समन्वय सुदृढीकरण र साभ्ता विश्लेषणको प्रयोगले निर्णय प्रक्रियामा एकरूपता ल्याउन सहयोग गर्नसक्छ । नियमित 'हानि नगर्ने' अभ्यास, आधारभूत कार्यसञ्चालन निर्देशिकाहरूको प्रयोग, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० को पालना र कर्मचारीको सुरक्षाको सुनिश्चितता

यसका अर्को महत्वपूर्ण हिस्सा हुन् । सार्वजनिक लेखापरीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाइको प्रयोगले तल्लो तहमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउँछ र यसबाट गरिब मानिस र बहिष्कृत समूहलाई विकास कार्यक्रमहरूबाट लाभान्वित हुन सक्षम बनाउन सहयोग गर्छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएदेखि राजनीतिक क्षेत्रमा भएको परिवर्तनले धेरै राजनीतिक पक्ष र सरोकारवालाहरूको उदय गराएको छ र यो परिवर्तित सन्दर्भ र आवश्यकताप्रति विकास साभेदारहरू संवेदनशील हुनुपर्छ । यससँगै, विकास साभेदारहरूको सीमित स्थलगत उपस्थिति (विशेषगरी मध्य र पूर्वी तराईमा) ले अहिले स्थलगत सूचना र त्यसको विश्लेषणलाई सीमित बनाएको छ । उप-राष्ट्रिय राजनीतिक गतिशिलता तरल छ र प्रायः छिटोछिटो परिवर्तन भइरहन्छ र विगतमा कार्यक्रमहरूले यो परिवर्तनशील सन्दर्भलाई पर्याप्त रूपमा ध्यान पुऱ्याउन सकेन । उदाहरणका लागि, धेरै कार्यक्रमले पहिचानमा आधारित राजनीतिक र सशस्त्र समूहको गतिविधिबाट उठेका मुद्दाहरू आफ्ना कार्यक्रमहरूमा प्रदर्शित गर्न अभै बाँकी छ । भ्रष्टाचार र सहयोग रकमको विचलन मुख्य चुनौती हुन् । आगामी वर्षमा अभ बढी कठिन सङ्क्रमणकाल हुनेछ जसले कार्यक्रमको कार्यान्वयनलाई चुनौती दिनेछ । यो अवधिमा विकासका सादृश्य लाभ देखाउनुपर्ने आवश्यकता उच्च रहनेछ ।

अस्थिर परिस्थितिमा विकास अभ्यासलाई सुधार गर्ने 'एउटै तरिका' छैन तर पनि विकास साभेदारहरूको राम्रो भौगोलिक क्षेत्र निर्धारण र बलियो स्थलगत उपस्थितिले कार्यक्रमका लागि आवश्यक पर्ने विश्लेषणात्मक बुझाइ बढाउन सहयोग गर्छ र पूर्वसचेत गराउने प्रणाली सक्षम बनाएर तयारी वृद्धि गर्छ । विश्वका अरु क्षेत्रका अनुभवले के देखाउँछ भने पूर्वसचेत गराउने प्रणालीमा विशेषगरी सामुदायिक तहमा महिलाको महत्वपूर्ण भूमिका रहनसक्छ । त्यसकारण पूर्वसचेत गराउने प्रणालीमा त्यो प्रणालीको सञ्चालन र अनुगमनमा सहभागी हुन महिलालाई सक्षम बनाउने रणनीति हुनुपर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

- कार्यक्रम र सञ्चारका सन्दर्भमा विकास साभेदार निकायका सबै कर्मचारीले दुई वर्षभित्र द्वन्द्व-संवेदनशीलतासम्बन्धी तालिम लिने सुनिश्चितता ।
- कार्यान्वयन निकायहरू (अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसहित) विकासमा द्वन्द्व-संवेदनशील विधिसम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने ।
- विद्यमान विकास कार्यक्रमहरूको द्वन्द्व-संवेदनशील परीक्षण सञ्चालन गर्ने (दुई वर्षभित्रमा कम्तीमा कार्यक्रमको एक चौथाईमा गर्ने) र त्यसबाट पत्तालागेका कुराको आधारमा कार्यक्रममा समायोजन गर्ने ।
- सार्वजनिक सुनुवाइ, सामाजिक परीक्षण र/वा सार्वजनिक लेखापरीक्षण (वा अरु सामाजिक जवाफदेही संयन्त्रहरू) प्रयोगमा प्रतिबद्ध हुँदै विकास साभेदारहरूका कार्यक्रममा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व बढाउने जसले पहिलो वर्षमा लेखापरीक्षण गरिएका एक चौथाई आयोजनासहित वार्षिक रूपमा सबै आयोजनाको तीन चौथाईमा महिला र बहिष्कृत समूहको सहभागिता गराउन सम्भव हुन्छ ।
- संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षापरिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० शान्ति सहायता कार्यदलद्वारा विकास गरिएको निर्देशिकाका सन्दर्भमा सबै नयाँ आयोजनामा लैङ्गिक पक्षलाई यथोचित ध्यान पुऱ्याइएको सुनिश्चित गर्ने ।

५ छ. नागरिक समाज र अरुसँग सहकार्य

तरिबर : चूएन ओमन

नागरिक समाजले सन् १९९० देखि नै लोकतन्त्रका लागि काम गर्‍यो र सन् २००६ को जुन महिनामा भएको जनआन्दोलनमा पनि नेपालमा शान्ति र लोकतन्त्रका पक्षमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । यो अवधिमा नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थाहरूले अधिकार पैरवीकर्ता/संरक्षक, सामाजिक परिचालक, जनता र निर्णयकर्ताबीचको वार्ताका सहजकर्ता र सेतु निर्माणकर्ताको रूपमा महत्वपूर्ण काम गरे ।

तर पनि सन् २००६ देखि भने नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थाहरू परिवर्तनका पैरवीकर्ता र चालकका रूपमा कम प्रभावकारी बनेको धेरैको ठम्याइ छ । यसो हुनुमा एउटै एजेन्डा (लोकतन्त्र) बाट संविधान निर्माण र राज्य निर्माण वरिपरिका धेरै मुद्दामा प्रवेश गर्नुसहित धेरै कारण छन् । यसले नागरिक समाजको योगदानलाई छायाँमा पार्‍यो र नागरिक समाजभित्र विभाजन

बढायो (प्रायः राजनीतिक दलको आधारमा) । यसका साथसाथै, धेरै नेपाली नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थाहरू जनताको सहयोग/समर्थनको आधारमा खडा नभएर एक वा केही प्रभावशाली व्यक्तिका आसपासमा निर्माण गरिएका छन् जो आफूले प्रतिनिधित्व गर्ने समूहको आवाज उठाउन सक्षम हुन वा नहुन सक्छन् । नेपाली समाजमा निकै राजनीतिकरण र विभाजन भएकाले यसले नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थाको प्रभाव घटाएको छ । साथै, नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थाहरूलाई गरिने विकास साभेदारहरूको सहयोग छरिएको छ र समन्वयात्मक छैन । नागरिक समाजलाई विकास साभेदारहरूको सहयोग प्राथमिक रूपमा सेवा प्रदायकका रूपमा द्वन्द्वकालमा बढे पनि विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि तिनीहरूको ध्यान सरकारी साभेदारहरूमा फर्कियो । तैपनि नागरिक समाजका संस्थाहरूलाई मागका आधारमा र सशक्तिकरण गतिविधिमा अभै पनि उल्लेख्य सहयोग भइरहेको छ ।

केही अवस्थामा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई छुट्याइएको स्रोत विकास साभेदारहरूको परिवर्तित खाँचो पूरा गर्ने काममा प्रयोग गरे, जसले कारोबार लागत बढायो, काममा ढिलाइ भयो र कार्यान्वयनमा अस्पष्टता बढायो । अल्पकालीन तदर्थ आयोजनाका लागि प्रदान गरिने सहायताले शान्ति सबलीकरण गर्ने नागरिक समाजको अवधारणाको विकासमा बाधा पार्छ । अहिले राष्ट्र निर्माणका लागि महत्वपूर्ण हुने नागरिक र राज्यबीचको वार्तालाई मलजल पुर्‍याउने नागरिक समाजको क्षेत्र निर्माणमा सहयोग गर्न विकास साभेदारहरूका अवधारणामा एकरूपता छैन ।

विकास साभेदारहरूको मानवीय उद्देश्यका लागि प्रवाह भएको सहायतासहित अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थालाई दिइने सहायता जारी छ, यसो हुनुमा तिनीहरू राम्रो कार्यान्वयन साभेदारका रूपमा देखिनु हो र सरकारको सहयोग ग्रहण र कार्यान्वयन क्षमताप्रतिको चिन्ताका कारण हुन् । साथै, सरकारले नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको गतिविधिमाथि चासो देखाएको छ । यसमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता, भौगोलिक क्षेत्र निर्धारण, समन्वय, विदेशी कर्मचारीको प्रयोग, नेपाली गैरसरकारी संस्थाको साभेदारी र नयाँ वैदेशिक सहायता नीति मस्यौदाका केही पक्षका सम्बन्धमा रहेका छन् । यसमा समावेश मुद्दाहरू जटिल छन् र त्यसको विस्तृत विश्लेषण यो दस्तावेजको क्षेत्रबाहिर पर्छ ।

८३ 'नागरिक समाज' भन्नाले आफ्नो क्षेत्रका नागरिकको हितका लागि गैरनाफामूलक ढङ्गले एकसाथ काम गर्ने नागरिकको समूहलाई बुझाउँछ । जस्तै : विकाससँग सम्बन्धित गैरसरकारी संस्था, उपभोक्ता समूह र विशेष हित समूह र संस्थाहरू । 'अरुहरू' भन्नाले राजनीतिक दलहरू, व्यापारिक सञ्चारमाध्यम र व्यापारिक संस्थाहरूजस्ता नागरिक समाज, राज्य र निजीक्षेत्रले स्पष्ट रूपमा नसमेटिएका क्षेत्रमा पर्ने संस्थाहरूलाई बुझाउँछ ।

तर पनि सरकारको चासोलाई सम्बोधन गर्न निम्न सुभावहरू प्रस्तुत गरिन्छ : नयाँ सहायता व्यवस्थापन मञ्चमार्फत गरिनेसहित अन्य अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको खर्च र परिणामसम्बन्धी सूचना अद्यावधिक गर्ने, आवेदनमाथि तुरन्तै र पारदर्शी ढङ्गले छानबिन गर्ने पर्याप्त क्षमता भएको एउटै सरकारी निकायलाई अन्तर्राष्ट्रिय आयोजनाको दर्ता र स्वीकृति गर्ने जिम्मेवारीको केन्द्रीकरण र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका आयोजनाको सामाजिक परीक्षण गर्ने व्यवस्थालाई प्रोत्साहन गर्ने ।

शान्ति सहायताका सम्बन्धमा विकास साभेदारहरूको नागरिक समाजसँगको संलग्नताको उद्देश्य र विधि पुनर्विचार गर्नुपर्ने खाँचो छ तर पनि यसो गर्दा विकास साभेदारहरू राज्यको भूमिकाप्रति सम्मान देखाउनुपर्छ । केही महत्वपूर्ण तत्वहरू निम्न अनुसार हुनसक्छन् :

- शान्ति प्रक्रियामा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्न सही नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थाहरूका लागि सहायता उपलब्ध गराउने, जसमा निम्न कुरा पनि समावेश छन् :
  - शान्ति प्रक्रियामा प्रगतिको समीक्षा र अनुगमन;
  - जातीय र धार्मिक सहनशीलता र लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता प्रवर्द्धन गर्ने; र
  - विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्य दस्तावेजमा गरिएको प्रतिबद्धता पूरा गर्ने;
  - अभ्र राम्रो सेवा र दिगो आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सिर्जनाका रूपमा शान्तिको प्रतिफल प्रवाह;
- अभ्र बढी सङ्गतीपूर्ण, दीर्घकालीन कार्यक्रमहरूमा सहायता र नागरिक समाजका संस्थाहरूको क्षमता र पहुँच सुदृढीकरणका लागि सहायताका माध्यमबाट शान्ति प्रक्रियालाई सहयोग पुऱ्याउन र नागरिक र राज्यबीच वार्ताका लागि मलजल गर्न नागरिक समाजका संस्थाहरूको क्षमता सुदृढीकरण ।
- लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण प्रवर्द्धन र शान्ति सहायतामा नागरिक समाजको विशेषज्ञता उपयोग, उदाहरणका लागि नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थासँग नियमित परामर्श, नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थामा सल्लाह लिने आदि ।
- सरकारी साभेदारहरू, नागरिक समाजसँग सम्बन्धित संस्थाहरू र विकास साभेदारहरूबीच सहकार्य सुदृढीकरण ।
- नागरिक समाजको निगरानी कार्य सहित समावेशीकरण तथा सुशासन जस्ता मुद्दामा रचनात्मक साभेदारी गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको सम्बन्ध सुदृढीकरण गर्न सरकारसँग मिलेर काम गर्ने र गैरसरकारी संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबीच बलियो सम्बन्ध बनाउने ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. संयुक्त परामर्श समूह निर्माणमार्फत शान्ति प्रक्रियामा नागरिक समाजलाई कसरी प्रभावकारी बनाउने भन्ने रणनीति बनाउन नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श गर्ने ।
२. शान्ति प्रक्रियामा नागरिक समाजको संलग्नताका लागि सहायता गर्न र क्षमता निर्माण गर्न सामूहिक कोष संयन्त्र सिर्जना गर्ने ।
३. शान्ति प्रक्रियामा तिनीहरूको योगदान बढाउन सञ्चार संस्था, निजीक्षेत्र र गैरसरकारी संस्थाको क्षमता निर्माण गर्ने ।
४. सरकारसँगै कार्यक्रमहरूमा नागरिक समाजको निगरानीका लागि अभ्र बढी भूमिका बनाउने बाटो खोज्ने,
५. मुख्य नागरिक समाजसँग सम्बन्धित नेता र संस्थाहरूसँग स्थानीय वा प्रान्तीय तहमा राजनीतिक, सङ्क्रमण वा सङ्घीय विषयहरूमा वार्ता प्रवर्द्धन गर्ने ।
६. काठमाडौँस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकाय र अरू अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग क्षेत्रीय र स्थानीय नागरिक समाजका नेताहरूको पहुँच र सञ्चार सुनिश्चित गर्ने ।

५ ज. दाता पारदर्शिता

विकास साभेदारहरू नेपालको परिस्थिति सुहाउने किसिमले दाता सामञ्जस्यीकरण र सहयोग प्रभावकारिता बढाउन प्रतिबद्ध छन् । नेपालको विकास लागतमा विदेशी सहयोगको हिस्सा ठूलो छ जसको ठूलो अंश त्यस्ता क्षेत्र तथा समुदायतिर लक्षित छ जसले देशको अहिलेको सङ्क्रमण प्रक्रियामा पूर्ण सहभागी हुन नपाएको गुनासो गरिरहेका छन् । यो स्थितिमा दाताको एकीकृत र पारदर्शिताका माध्यमबाट सहायता प्रवाहलाई अभि बढी न्यायिक र दक्ष बनाउनु महत्वपूर्ण छ ।

विकास साभेदारहरू आफू पारदर्शी र जवाफदेही बनेर सहायता पारदर्शितामा योगदान गर्न सक्छन् । साथै, विकास नीति र प्रक्रियाहरूको राष्ट्रिय स्वामित्व निर्माणको दीर्घकालीन उद्देश्यहरूलाई कम आँकलन नगर्न सहायता पारदर्शितामा सुधार गर्ने कदम सरकारसँगको साभेदारीमा चाल्नुपर्छ । त्यसैले यसको उद्देश्य दाताका कार्यहरूको पारदर्शिता सुनिश्चित गर्ने मात्रै नभई राष्ट्रिय पारदर्शिता अभ्यासहरू र जवाफदेही संयन्त्रको विकासलाई सहयोग पुऱ्याउनु पनि हो ।

स्थानीय र केन्द्रीय तहमा दाता पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुदृढ गर्न र विकास साभेदार कार्यक्रम आवश्यक भएका वा दोहोरिएका क्षेत्र पहिचान गर्न दाता साभेदारहरूसँगको सहकार्यमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आवासीय संयोजकको कार्यालयले सन् २००९ मा नेपालका छवटा नमुना जिल्लामा दाता पारदर्शिता प्रयास सुरु गर्‍यो । बेलायती सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग विभाग, जर्मन प्राविधिक सहयोग, स्वीस विकास नियोग, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बाल कोष यी छवटा नमुना जिल्लामा नेतृत्व लिन सहमत भए ।

यी प्रयासबाट हालसम्म सिकिएका पाठ यसप्रकार छन् : विकास साभेदारहरूभित्र स्थानीय तह र काठमाडौँबीचको सूचना प्रवाह कमजोर छ र बजेटसम्बन्धी सूचनाको गुणस्तर सीमित छ, जिविस/गाविस स्तरमा सहायताको क्षेत्रगत बाँडफाँट बारेको सूचना सीमित छ र केही निकायहरू सूचना दिन चाहँदैनन्, जिविसको बजेट र विकास साभेदारहरूको लागनीबीच प्रायः समन्वय छैन र विकास साभेदारहरूको कार्ययोजना (गैरसरकारी संस्थासहित)मा प्रायः जिविसको कार्ययोजना र बजेट प्रतिविम्बित हुँदैन । विकास साभेदारहरू स्थानीय निकायसँग समन्वय सुधार गर्न मुख्य व्यवधानका रूपमा राजनीतिक अस्थिरतालाई मान्छन् । धेरै अवस्थामा सहायता कार्यक्रमको कार्ययोजना र साधनको बाँडफाँटबारे दाताहरू र स्थानीय निकायहरूबीच छलफल नै हुँदैन ।

सरकारसँग भन्दा बाहिर रहेर कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने नेपालका धेरैजसो विकास साभेदारहरू स्थलगत तहमा धेरै हदसम्म उपस्थित छैनन् । प्रायः कार्यक्रमहरू साभेदार गैरसरकारी संस्था वा सम्पर्क कर्मचारीमार्फत कार्यान्वयन हुन्छन् तर पनि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गर्ने सम्बन्धमा पनि एकरूपता देखिँदैन । यद्यपि विकास साभेदारहरूबीच केही स्थानीय समन्वय संयन्त्र छन् तर ती पनि प्रायः अनौपचारिक, दाता-निर्देशित छन् र जिल्लाहरूबीच एकरूपता छैन । प्रायःजसो आयोजनाका उपभोक्ता समितिहरू सामाजिक परिचालक र अरु कर्मचारी छन् । ती एकै खालको काम गर्छन् तर आयोजनाहरूबीच सम्भवतः फरक विधि प्रयोग गर्छन् । त्यसैले सेवामा पहुँचका लागि गरिब व्यक्तिले विभिन्न समूहमा सहभागी हुन धेरै समय खर्च गर्नुपर्छ ।

मुलुकभर दाता पारदर्शिताको प्रयासमार्फत प्रोत्साहन गरिएको सुधारिएको अभ्यास विस्तार गर्नु र सरकारी बजेट र दाताको सहायता नक्साङ्कन गर्नु दीर्घकालीन उद्देश्य हो । सिकिएको पाठमा आधारित सुभावहरू मस्यौदा आचारसंहिताका रूपमा प्रवाह गरिनेछ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

सुधारिएको दाता पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्न निम्न उपाय प्रस्ताव गरिन्छ :

१. यदि ती कोष सरकारी प्रणालीमार्फत प्रवाह हुँदैनन् भने केन्द्रीय तहमा विकास साभेदार कोष प्रवाहलाई विश्लेषण र विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गर्ने ।
२. खर्च र परिणामबारेको वार्षिक प्रतिवेदनसहित विकास साभेदारका कार्यक्रमबारे विस्तृत जानकारी प्रकाशन गर्ने ।
३. उप-राष्ट्रिय तहमा हुने सूचना प्रवाह स्थानीय निकायहरूको योजना निर्माण, प्रतिवेदन चक्रसँग आबद्ध भएको सुनिश्चित गर्ने ।
४. गाविस र गाविसको जनसङ्ख्याको उपसमूहहरूमा साधन कसरी बाँडफाँट हुन्छ भन्ने नक्साङ्कन गर्ने ।
५. गाविसको साधन बाँडफाँटसम्बन्धी जानकारीसहित गरिबीको वर्गीकृत नक्साङ्कन, तथ्याङ्क (लिङ्ग, जाति, जातियता र धर्मका आधारमा) प्रयोग गर्दै जिल्ला तहमा कोष बाँडफाँट गर्ने ।
६. जिल्लामा अन्तर्राष्ट्रिय/गैरसरकारी संस्थालाई कोष प्रदान गर्दा जिविसलाई जानकारी गराउने र कार्यान्वयन साभेदारहरूले कोषहरू कसरी बाँडफाँट भइरहेको छ भन्ने सम्बन्धमा जिविस/गाविसलाई जानकारी गराउनुपर्ने । यसबाहेक, जनता र नागरिक समाजमा यो सूचनाको व्यापक प्रवाह गर्ने ।
७. सूचना सङ्कलन र साटासाट गर्न र जिविसको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्न प्रत्येक विकेन्द्रित एकाइमा विकास साभेदारको सम्पर्क व्यक्तिको नियुक्तिमार्फत जिल्ला तहमा समन्वय सुधार गर्ने ।
८. विकास साभेदार कार्यक्रमद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावितका लागि आयोजनाको कार्यसम्पादनबारे पृष्ठपोषण गर्ने अवसर प्रदान गर्ने ।

५. विकास साभेदारहरूबीच श्रमशक्ति विविधता

सन् १९५१ देखि नेपालमा उच्च राजनीतिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा कायम प्रतिनिधित्वमा ब्राह्मण, क्षेत्री (र, थोरै मात्रामा नेवारको) त्यसमा पनि पुरुषको महिला र परम्परागत रूपमा बहिष्कृत जाति र जातीय समूहमाथि प्रभुत्व रहेको छ । महिला र अल्पसङ्ख्यक समूहको प्रतिनिधित्व बढाएको सन् २००८ को संविधानसभा निर्वाचनमार्फत हालसालै केही प्रगति भएको छ । अगाडि हेर्दा उप-राष्ट्रिय सरकारमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी नीति बनाउने काम सङ्घीय राज्यहरूबीच र ती राज्यभित्र सामाजिक र राजनीतिक सहिष्णुता कायम गर्न पनि महत्वपूर्ण हुनेछ ।

विकास निकायहरूमा भएको अहिलेको कर्मचारीको संरचनाले राष्ट्रिय जाति, जातीय, लैङ्गिक र क्षेत्रीय विविधता प्रतिविम्बित गर्छ । सन् २००७ मा सामाजिक समावेशीकरण कार्य समूहले^{८४} नेपालमा कार्यरत ३० वटा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू (द्विपक्षीय निकाय, दूतावास, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र अरु बहुपक्षीय निकायहरूसहित) मा कार्यरत कुल १,४२५ स्थानीय कर्मचारीलाई समेटेर गरेको सर्वेक्षणले ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार र पहाडी समुदाय र काठमाडौंका बासिन्दाको अधिक प्रतिनिधित्व थियो भने दलित, जनजाति, मुसलमान र मधेसी मुलका समुदायको प्रतिनिधित्व अति नै न्यून भएको पत्ता लाग्यो । सर्वेक्षण गरिएका श्रमशक्तिमा महिला २९.३ प्रतिशत थिए, तिनीहरूको प्रतिनिधित्व प्रशासनिक र सहयोगी कर्मचारीमा केन्द्रित थियो^{८५} । शान्ति प्रक्रियालाई सघाउने विश्वसनीय पात्रका रूपमा देखिन र परम्परागत सामाजिक मूल्य तथा तिनीहरूको संस्थागत संरचनाभित्रको विभेदलाई चुनौती दिन सक्षम हुन विकास साभेदारहरूले आफ्ना कर्मचारी भर्ना, समावेशीकरण र विविधता नीति, कार्यविधि र प्रक्रियामा पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ ।

८४ सामाजिक समावेशीकरण कार्य समूह एक-अर्काको अनुभव हासिल गर्ने र आफ्ना संस्था, सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय निकाय र नागरिक समाजलाई सकारात्मक रूपले प्रभावित पार्ने प्राथमिक उद्देश्यले प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूको पहलमा सन् २००५ मा स्थापना गरियो । यसमा नेपालका प्रायःजसो मुख्य मुख्य विकास निमायहरू (डानिडा, स्वीस सरकार विकास नियोग, बेलायती सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग, एसियाली विकास बैङ्क, जर्मन प्राविधिक सहयोग, नेदरल्यान्ड विकास संस्था, मानवीय साधन विकास केन्द्र, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम, विश्व बैङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जनसङ्ख्या कोष, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालकोष र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आवासीय संयोजकको कार्यालय) का प्रतिनिधि सहभागी गराइएको छ ।

८५ नेपालमा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूमा श्रमशक्ति विविधता, सामाजिक समावेशीकरण कार्य समूह, काठमाडौं, अप्रिल २००८ ।

यदि विकास निकायहरूले प्रभावकारी राष्ट्रिय उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने हो र प्रभावकारी द्वन्द्व-संवेदनशील विधि कार्यान्वयन गर्ने र लैङ्गिक, सामाजिक र क्षेत्रीय विभेद उन्मूलन गर्न योगदान दिने हो भने ती निकायमा श्रमशक्तिको विविधता र समावेशीकरण पनि आवश्यक पर्छ । केही द्विपक्षीय निकायले श्रमशक्ति विविधता नीति तयार गरिसकेका छन् र आफ्नो श्रमशक्तिमा विविध पहिचान भएका समूहको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सकारात्मक पहल लागू गर्छन् । संरचनागत विभेदीकरण, अवसरमा पहुँचको कमी, भौगोलिक रूपमा अलग हुनुको प्रभाव र अनुपयुक्त विकास कार्यक्रमहरूको प्रभाव पहिचान गर्दै धेरै अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले सुविधाविहीन समूहलाई व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त गर्ने अवसर र छात्रवृत्ति कार्यक्रम पनि उपलब्ध गराउँछन् ।

सरकार, कर्मचारीतन्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय विकास निकायहरूभित्र परिवर्तन ल्याउन बलियो नेतृत्वको प्रतिबद्धता चाहिनेछ । यद्यपि आरक्षण/सकारात्मक विभेद नीति विविधता र समावेशीकरण प्रवर्द्धन गर्ने दिशाको पहिलो पाइलामध्ये को एक हुनसक्छ (परम्परागत रूपमा प्रभुत्वशाली समूहबाट हुने आलोचनासँग जुध्न उपयुक्त सचेतीकरण र जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमको साथमा) तर पनि विकास साभेदारहरूले आर्थिक र शैक्षिक अवसरको कमी भएका गरिब समूहले श्रमबजारमा भोग्नुपर्ने कठिनाइ हटाउन आवश्यक पर्ने शिक्षा, तालिम र साधनमा उनीहरूको पहुँचलाई सहयोग पुऱ्याउन योगदान गर्नुपर्ने खाँचो छ ।

यदि नेपालका विकास साभेदारहरूले सरकारको प्राथमिकता र नीति मात्रै नभई आफ्ना नागरिकप्रति राज्यको व्यवहार र जवाफदेहितालाई पनि प्रभाव पार्ने हो भने तिनीहरूले आफूभित्रै राम्रो श्रमशक्ति विविधतासम्बन्धी नीतिहरू अभ्यास गरेको देखिनुपर्छ । श्रमशक्ति विविधतामा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट भइरहेको संयुक्त प्रयास (नेपाली संस्थाहरूबाट 'प्रतिभा पलायन'लाई प्रोत्साहन नगरी)ले अझ बढी न्यायिक रोजगारी वातावरण सिर्जना गर्न समावेशीकरण र विविधतामा काम गर्न नेपालका लागि उपयोगी उदाहरण प्रस्तुत गर्न सक्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

1. प्रतिबद्धता जनाइएअनुसार विकास साभेदारहरूको श्रमशक्ति विविधीकरण गर्न समावेशीकरण नीति र प्रक्रियाको विकास र कार्यान्वयन गर्न सामाजिक समावेशीकरण कार्य समूहको प्रयास निर्माण गर्ने ।
2. विकास साभेदार र सरकारबीच नयाँ बहुआयामिक समावेशीकरण उपाय संस्थागत गर्नुका साथै त्यसलाई प्रभावित गर्ने काममा सहयोग ।
3. विकास साभेदारहरूले हासिल गरेको परिवर्तन र प्रगति मापन गर्न प्रभावकारी सामाजिक समावेशीकरण अनुगमन प्रणाली (आधारभूत तथ्याङ्क सङ्ग्रह, वार्षिक रूपमा कर्मचारी बनावट सर्वेक्षण, विविधता परीक्षण आदि) स्थापना गर्ने ।
4. विकास साभेदारहरूसँग छनोट पूर्णरूपमा समावेशी व्यावहारिक ज्ञान हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्ने जसमा पर्याप्त संरक्षकत्व, सहायता र सुपरीवेक्षण समावेश हुन्छ ।
5. श्रमबजारमा विद्यमान कठिनाइ हटाउन अति गरिब समूहको शिक्षा, तालिम र साधनमा पहुँच सुनिश्चित गर्न समावेशी क्षेत्रगत नीतिलाई सहयोग गर्ने ।

मुख्य विकास साभेदार निकाय र संयन्त्रहरू

५ अ. समन्वय संयन्त्र र शान्ति सहायता

अहिले नेपालमा विकास साभेदारहरूका लागि मुख्य चारवटा राष्ट्रियस्तरका समन्वय संयन्त्र छन् । ती हुन्-अर्थ मन्त्रालयको स्थानीय दाता बैठक (द्वैमासिक), संयुक्त राष्ट्रसङ्घका आवासीय संयोजकले गठन गरेको दाताहरूको बैठक (तदर्थको आधारमा), उन्टाइन ग्रुप (पाक्षिक) र आधारभूत कार्य सञ्चालन निर्देशिका समूहको बैठक (द्वैमासिक) । यीबाहेक धेरै क्षेत्र विशेष दाता समन्वय संयन्त्रहरू रहेका छन् जुन ठूलो सङ्ख्यामा शान्ति प्रक्रियासँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन् । जस्तै:

नेपाल शान्ति कोषका लागि दाता परामर्श समूह र नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १३२५ र १८२० सहायता कार्यसमूह । शान्ति कोष दाता परामर्श समूह शान्तिका विषयहरूमा भेला हुने विकास साभेदारहरूको सम्भवतः सबैभन्दा बृहत् समूह हो ।

अर्थ मन्त्रालयले आयोजना गर्ने स्थानीय दाताहरूको द्वैमासिक बैठकहरूले सामान्यतया क्षेत्रगत तह (शान्ति स्थापनासहित) सहायताका विषयहरूमा गहन छलफल गर्न पर्याप्त मौका दिन्छ र यसलाई सम्बोधन गर्न अझ राम्रो सम्बन्ध भएका क्षेत्रगत समन्वय समूहहरू चाहिन्छ भन्ने सरकार र विकास साभेदारहरूको ठम्याइ छ ।

पुनःनिर्माण र शान्ति स्थापनासँग सम्बन्धित धेरै खर्च लाग्ने अनुमानका आधारमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर पछि तीनवटा मुख्य प्राणाली स्थापना गरियो । सरकारलाई दिइने सहयोगमार्फत शान्ति प्रक्रियामा योगदान पुऱ्याउन दाताका लागि उपयुक्त संयन्त्रका रूपमा नेपाल सरकारले सन् २००७ फेब्रुअरीमा नेपाल शान्तिकोष स्थापना गर्‍यो । सन् २००७ मार्चमा शान्तिकोषलाई सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले लगानी गर्न र शान्ति प्रक्रियामा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको रणनीतिक अल्पकालीन सहायतामा एकरूपता ल्याउन धेरै सानो संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिकोष नेपाल स्थापना गरियो । छनोट गरिएका द्वन्द्व-प्रभावितसँग गरिएका प्रतिबद्धता पूरा गर्न, द्वन्द्व-प्रभावित समूहका लागि लाभ कार्यान्वयनमा पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न र शान्ति स्थापना, पुनःएकीकरण र पुनःस्थापना कार्यमा संलग्न मुख्य संस्थाहरूको सुदृढीकरण गर्न सरकारलाई सहयोग गर्ने उद्देश्यले सन् २००८ को मे महिनामा विश्व बैङ्कले आकस्मिक शान्ति सहायता आयोजना (जुन २०१० मा पुनःसंरचना गरियो) स्वीकृत गर्‍यो । यो रणनीति तयारीको समयमा यी तीनवटा संस्थाले निम्न अनुसारको रकम परिचालन गरेका थिए : शान्तिकोष ११ करोड ३० लाख अमेरिकी डलर^{६६} नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिकोष तीन करोड २० लाख अमेरिकी डलर र आकस्मिक शान्ति सहायता आयोजना पाँच करोड अमेरिकी डलर ।

यी तीनवटा संयन्त्रले दाताको एकरूपता र समन्वयमा सहयोग गरेका भए पनि दाताहरू नेपालको शान्ति प्रक्रियामा प्रभावकारी सहायता उपलब्ध गराउन एकलै र संयुक्त रूपमा अझै सक्षम छैनन् । तीव्र रूपमा परिवर्तन भइरहेको सन्दर्भमा यी तिनेवटा संयन्त्रलाई शान्ति प्रक्रियामा रूपान्तरण गर्ने खालका प्रभाव पार्ने रणनीतिक गतिविधि प्रक्षेपण र कार्यान्वयन गर्न कठिन भएको छ । विशेषरूपमा परिवर्तनशील सङ्क्रमणका सन्दर्भमा संयुक्त रूपमा तुरुन्त सम्बोधन गर्नु चुनौतीपूर्ण हुने प्रमाणित भएको छ । समाधान हुन नसकेका राजनीतिक मुद्दाहरूले साधन परिचालनमा ढिलाइ गरेका छन् र तीनवटै कोषका घटनाहरू अनुमान गर्न सक्ने क्षमतालाई प्रभावित बनाएको छ । सधैं तिनीहरूको ध्यान र महत्त्व २००८ को निर्वाचन, शिविरहरूको व्यवस्थापन, द्वन्द्व-प्रभावित, बास्वी सुरूड हटाउने र पूर्वाधार पुनर्निर्माणमा अन्तरिम भुक्तानी गर्नेजस्ता राजनीतिक सहमति भएका गतिविधिमा गएको छ ।

परिवर्तित राजनीतिक वातावरणले तीनवटै संयन्त्रका लागि दीर्घकालीन र मध्यकालीन रणनीतिक योजना निर्माण चुनौतीपूर्ण बनाएको छ । विकास साभेदारहरूद्वारा आफू शान्ति प्रक्रियाको मुख्य सहयोगकर्ता भएको देखाउने चाहना पाल्नु, रिपोर्टिङ र दाताहरूको कार्यक्रमगत प्राथमिकतामा सामञ्जस्य नहुनु यी कोषका अन्य चुनौती हुन् । विकास साभेदारहरू शान्ति स्थापना सहायताका उद्देश्यहरूको प्रकृतिप्रति पनि सचेत रहनुपर्छ । जनतालाई दिइने सेवाको तर्जुमा र प्रभावको परिभाषा गर्न प्रायः कठिन भएकाले ती संस्थाको सुदृढीकरण गर्नुपर्ने खाँचो अझै छ तर कार्यक्रम रोकेर प्रभाव पार्नुहुँदैन । सरकारको पक्षमा शान्ति स्थापना विशेषज्ञता वृद्धि गर्न, कर्मचारीलाई छिटोछिटो परिवर्तन नगर्ने, व्यावसायिकता र समावेशीकरण दरिलो बनाउन नयाँ प्रोत्साहनको व्यवस्था र सार्वजनिक सेवालाई संस्कृति, सुशासन र परिणाममुखी बनाउनुपर्ने आवश्यकता छ ।

यी संयन्त्रले निम्न अवस्थामा सुस्वाती पुनरुत्थान सहयोग र विकास सहयोगबीचको अन्तर घटाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्छन् : तिनीहरूले (क) नियमित विकास सहायतामा लगानीभन्दा फरका गतिविधिका लागि अतिरिक्त कोष

६६ २०१० अक्टोबर १५ सम्ममा ।

परिचालन गरे भने, (ख) तुरुन्तै र द्वन्द्व-संवेदनशील तरिकाले शान्ति प्रक्रियासँग सम्बन्धित चुनौतीलाई सम्बोधन गरे भने, (ग) राष्ट्रिय कार्यान्वयन र शान्ति स्थापना गर्ने क्षमताको दिगोपन र सुदृढीकरणमा योगदान पुऱ्याए भने, (घ) दाताहरूद्वारा समन्वित विधि र विकास साभेदार, सरकार र अरु कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूले सरलीकृत सीमा सुरु गरे भने, र (ङ) संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ का सुभावहरूको मूलप्रवाहीकरण भएको सुनिश्चित गरे भने ।

सामूहिक जवाफदेहिता कार्यक्रम व्यवस्थापन क्षमता र नागरिक समाजसँग काम गर्ने खुलापनमा रहेका कमजोरी कहिले काहीँ बाधक बन्ने गरेका छन् । सबै लगानीका संयन्त्रहरूले महिला र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्तावहरू (१३२५ र १८२०) लाई सहयोग गर्ने अवसर उपयोग गरेका छैनन् । प्रत्येक संयन्त्रका फरक-फरक आयोजना पहिचान र कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्था पनि छन् र तिनीहरूले राष्ट्रिय व्यवस्थापन र कार्यान्वयन क्षमता निर्माणमा फरक-फरक खालको योगदान पुऱ्याएका छन् ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष र नेपाल शान्ति कोषबीचको आबद्धता साथै आकस्मिक शान्ति सहायता आयोजना र नेपाल शान्तिकोष तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिकोष नेपालबीचको आबद्धतामा केही प्रगति भएको छ । यी प्रत्येक संयन्त्रलाई गरिने विकास साभेदारको सहयोगका सन्दर्भमा धेरै दोहोरोपन छ यी सबै समन्वय गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा एकजना सहसचिव मात्र छन् । यसको शासकीय स्वरूपलाई हेर्दा यी सबै तीनवटा निकाय शान्ति सहायता कोषको बोर्डप्रति नै निर्भर देखिन्छन् जुन दाताहरूका प्रतिनिधि, अनमिनका प्रतिनिधि, नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय परिवार र पर्यवेक्षकका रूपमा विश्व बैङ्क सहभागी हुने अन्तर मन्त्रालयस्तरीय निकाय हो । सन् २०१० को अक्टोबरमा शान्तिकोष बोर्डले संविधानसभाका पाँचवटा मुख्य दलका प्रतिनिधिहरूलाई समावेश गर्न सदस्यता विस्तार गर्ने निर्णय गर्‍यो । अहिलेसम्म यो बोर्डले शान्तिकोषका गतिविधिको प्रभावकारी अनुगमन मात्रै गरेको छ । नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिकोष नेपाल मुख्य रूपमा यसको कार्यकारी समितिप्रति जवाफदेही हुन्छ (जसमा नेपाल शान्तिकोषबाट प्रत्यायोजित प्रतिनिधित्व समावेश हुन्छ) र विश्व बैङ्कका सरकारसँगको लगानी गरिएका आयोजनाका रूपमा छलफल र सुपरीवेक्षण गरिन्छ । यी तीनवटै लगानी संयन्त्रका गतिविधि छनौट गर्ने फरक-फरक र एक-अर्कामा सम्पर्क नभएका संयन्त्र छन् । जबकि विगतमा नेपाल शान्ति कोष र विश्व बैङ्क दुवैको तिनीहरूको मुख्य कार्यान्वयन निकाय शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय (जसले प्रत्येक संयन्त्रको साथै धेरै द्विपक्षीय दाताहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने, प्रतिवेदन दिनुपर्ने, सहयोग गर्नपर्ने हुन्छ)को क्षमता सुदृढीकरण गर्न छुट्टाछुट्टै र असमन्वित संयन्त्र थिए । गतवर्ष यी संयन्त्रबीचको समन्वयमा सुधार आयो । हालसालै एउटा प्राविधिक सहयोग कोष स्थापना भएको छ र यसले यस क्षेत्रमा अभ्र राम्रो समन्वयको मार्ग खुला गर्छ ।

शान्ति स्थापनामा वैदेशिक सहायता समन्वयको प्रभावकारिता अभ्र वृद्धि गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने उपाय र सहयोग गर्ने तरिका परिवर्तनका लागि निम्न सुभावहरू छन् :

- दिगो क्षमता विकासमा सशक्त जोड दिँदै शान्ति प्रक्रियामा नेपाली नेतृत्व प्रवर्द्धन गर्ने ।
- शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका सचिवले अध्यक्षता गर्ने नेपाल शान्ति कोषको नेपाल सरकार-दाता परामर्श समूहको निरन्तर प्रयोग गर्ने । यो संयन्त्रको निम्न कुराका लागि प्रयोग रणनीतिक ढङ्गले गर्नुपर्छ ।
  - शान्ति स्थापना कार्यक्रमहरू र साधनहरूको सबलीकरण र समीक्षा;
  - शान्ति स्थापना कार्यक्रमहरूका मुद्दा र चुनौती सम्बन्धमा आग्रह भएमा सल्लाह दिने प्रावधानका साथसाथै विकास साभेदारहरूका कार्यक्रमहरूबारे पृष्ठपोषण;
  - नेपाल शान्ति कोष, नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष र आकस्मिक शान्ति सहायता आयोजनामार्फत सहायता प्रावधानको समन्वय; र
  - शान्ति स्थापनाका भविष्यका चुनौतीका सन्दर्भमा सरकार र विकास साभेदारहरूमा कामको बाँडफाँट ।

- नेपाल शान्ति कोष, नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोष, आकस्मिक शान्ति सहायता आयोजना र सान्दर्भिक द्विपक्षीय आयोजनाहरूको शासन प्रक्रियाको हिस्सा बन्नसक्ने गरी एक साथ शान्ति कोष बोर्ड, दाता पारमर्श समूह र प्राविधिक समूहका लागि कार्य विवरण अझ बढी अनुकूल बनाउने ।
- आफ्ना लगानी र विधिहरूलाई सकेसम्म नेपाल शान्ति कोषसँग आबद्ध गर्न सबै सान्दर्भिक गैर-शान्ति कोष दाताहरूलाई सक्षम बनाउने गरी समझदारीपत्र तयार गर्ने जारी प्रयासलाई निरन्तरता दिने^{८७} । वित्तीय प्रतिवेदन, लेखापरीक्षणको आवश्यकता र अरु सान्दर्भिक फारम र ढाँचालाई सरलीकृत गर्न र एकरूपता दिन थप प्रयास गरेर सरकार र विकास साभेदारको लगानी उपकरणहरूको व्यवस्थापन दक्षता सुधार गर्न सकिन्छ । यसलाई अध्याय ५ को प्राथमिकता दिइएका कार्यहरूमा उल्लेख भएअनुसार स्थलगत तहमा शान्ति स्थापनासँग सान्दर्भिक समन्वय विकास र सुदृढीकरण गरेर पनि सुधार गर्न सकिन्छ ।
- लगानी संयन्त्रहरूको प्रभाव र प्रतिफल संयन्त्रहरूको अझ राम्रो राजनीतिक र प्राविधिक बुझाइ विकास गर्ने । प्रमाणमा आधारित निर्णय प्रक्रियाको सुदृढीकरण गर्ने र परिणाम र अनुगमन/प्रभाव र प्रतिफलको मापनमा सुधार,
- शान्ति प्रक्रियामा दाताको सहयोगसँग सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियामा व्यापक समावेशीकरणतर्फ काम गर्ने (उदाहरणका लागि, नागरिक समाज, महिला, सुविधाविहीन समूह आदि) ।
- हालसम्म सहायता प्राप्त आयोजनाको प्रभावको साथसाथै विभिन्न सामाजिक समूहका महिला र पुरुषले पाएको फरक-फरक परिणामको मूल्याङ्कन गर्ने ।

नेपाल शान्तिकोष र सरकार-दाता परामर्श समूहको प्रभावकारिता यसको कार्य विवरणभित्र समस्या समाधान गर्ने अधिकार र सरकार र विकास साभेदार संयन्त्रहरूका वरिष्ठ र सुसूचित प्रतिनिधित्वमा निर्भर गर्छ । यो संरचनाले प्राविधिक र नीतिगत तहमा सरकार/विकास साभेदारबीच समन्वयका साथै दुवैबीचको स्पष्ट सेतुका लागि संयन्त्र प्रदान गर्नेछ । नेपालले भोगिरहेको शान्ति स्थापनाका चुनौतीसँग जुध्न दुवै तहमा समन्वय आवश्यक छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. सरकार र शान्ति स्थापनार्थ सहयोग गरिरहेका वा गर्न चाहने विकास साभेदारहरूलाई एकै ठाउँमा ल्याउन एकल समन्वय संयन्त्रका रूपमा सरकारले अध्यक्षता गर्ने शान्तिकोष सरकार-दाता परामर्श समूहमा सहभागिता र सहयोग ।
२. नेपाल शान्तिकोष नेपाल-दाता परामर्श समूहलाई व्यापक समूहमा विकास गर्न, जसले अहिले शान्तिकोषमा योगदान पुऱ्याई नरहेका सान्दर्भिक दाताहरू पनि संलग्न गराउँछ ।
३. शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको क्षमता विकासमा समन्वय गर्न एकल संयन्त्रका रूपमा नेपाल शान्तिकोष प्राविधिक समूहको प्रयोग ।
४. विशेषज्ञ समूह र प्राविधिक समूहसहित नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिकोष, नेपाल शान्तिकोष र आकस्मिक शान्ति सहायता आयोजनाको निकट आबद्धताका लागि अरु कदम चाल्ने ।
५. महिला संरक्षित रहेको र शान्ति प्रक्रियामा तिनीहरू पूर्ण सहभागी रहेको सुनिश्चित गर्न सबै कोषको कार्यक्रम छनोट प्रक्रियामा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० का मान्यताहरूलाई बल पुऱ्याउने बुँदाहरूलाई सर्तका रूपमा प्रयोग गर्ने ।

^{८७} युरोपेली सङ्घलाई नेपाल शान्ति कोषमा प्रवेश गर्न सम्भव बनाउँदै २०१० अक्टोबरमा नेपाल शान्ति कोष संयुक्त लगानी व्यवस्थाको समीक्षाले धेरै विषयलाई सम्बोधन गरेको छ । जबकि केही आधारभूत भिन्नता छन् र तिनले विश्व बैङ्कलाई नेपाल शान्ति कोषमा प्रवेश गर्न रोक्छ, शान्ति कोषसँग निकट भएर आबद्ध हुन सबै सम्बन्धित गैर-शान्ति कोष दाताहरूलाई सम्भव बनाउन एउटा समझदारीपत्र तयार गरिँदैछ ।

५ ट. नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा

नेपालको कार्यसम्पादन समीक्षासम्बन्धी काम गर्न अर्थ मन्त्रालयको नेतृत्वमा सरकारले एसियाली विकास बैङ्क, जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग संस्था (जाइका)^{८८} र विश्व बैङ्कसँग संयुक्त रूपमा काम गरेको छ । सरकारले नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा सन् २००६देखि सबै विकास साभेदारका लागि खुला गर्‍यो र सन् २००७ मा मुख्य सदस्यका रूपमा बेलायती सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग विभागले प्रवेश गर्‍यो । यी वर्षहरूमा नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा विकास प्रभावकारिताको वृद्धि गर्ने र विकासको सादृश्य परिणाम दिने दीर्घकालीन लक्ष्यसहित आयोजना कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित समस्याको विश्लेषण र त्यसको समाधानका उपायहरू सुझाव गर्ने एउटा उपयोगी मञ्चका रूपमा विकास भएको छ । यस अर्थमा नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा प्रक्रियाले नेपालको दिगो शान्ति र स्थायित्वमा योगदान गर्ने सम्भावना छ ।

पेरिस घोषणा र आक्रा कार्यसूचीसँग मेल खाने गरी नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा प्रक्रियाले मुलुकको प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्ने कार्यमा केन्द्रित गरेको छ, किनभने यो विधिले आयोजना कार्यान्वयन र विकास प्रभावकारिता सुधार गर्न सफल हुने बढी सम्भावना छ । नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षाका प्रयासलाई सार्वजनिक खरिद सुधार, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन, मानवीय स्रोत व्यवस्थापन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा केन्द्रित गरिएका छन् किनभने यी क्षेत्रहरू दक्षता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता र विकास प्रभावकारिताका लागि महत्वपूर्ण छन् तर पनि अस्थिर राजनीतिक वातावरण, प्राविधिक पदहरूसहित आयोजनाका कर्मचारीको तारन्तार सरुवा र खरिद तथा वित्तीय व्यवस्थापन नियमहरू पर्याप्त रूपमा लागू नहुँदा प्रभावकारी कार्यभार व्यवस्थापनमा समस्या खडा गर्छ । कमजोर अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीले विकास प्रभावकारिता र लगानीको मूल्य मापन गर्न कठिन बनाउँछ । यी चुनौतीका बाबजुद नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा प्रक्रियाले सरकार र सहभागी विकास साभेदारहरूबीच पारस्परिक सहयोग र जवाफदेहितालाई बढावा दिएको छ ।

नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा संयन्त्रलाई नेपाल सहायता समन्वय वातावरणभित्र बढ्दो रूपमा संस्थागत गरिएको छ तर सीमित विकास साभेदारको सहभागिता र यसका सुझावलाई केन्द्रका केही ठूला निकायहरू जस्तै अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र सामान्य प्रशासन मन्त्रालय जस्तामा मात्र सीमित राखिएका कारण यसको प्रभावकारिता सीमित बनेको छ । यी सीमालाई दृष्टिगत गर्दै सरकार बाह्य र आन्तरिक रूपमा यो प्रक्रियाको स्वामित्व विस्तार गर्न जुटेको छ । बाह्य रूपमा सबै विकास साभेदारलाई नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षामा सहभागी हुन आग्रह गरिएको छ भने आन्तरिक रूपमा सरकारका सबै निकायमा सामूहिक स्वामित्वको भावना विस्तार गर्ने उद्देश्यले मन्त्रपरिषद्द्वारा नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा कार्ययोजना औपचारिक रूपमा अनुमोदन गरिएको छ र औपचारिक अनुगमन संयन्त्र स्थापना गरिएको छ । सबै सरकारी निकायमा कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजना तालिका वितरण गरिएको छ र द्वैमासिक प्रगति बैठकको अर्थसचिवले अध्यक्षता गर्छन् तथा विद्यमान स्थितिको प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र मन्त्रपरिषद्मा पठाइन्छ । यसले कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ जसले नेपाली जनतामा सेवा र शान्तिको प्रतिफलको राम्रो वितरणमा सहयोग गर्छ ।

सम्भाव्य विकास सहायता

१. नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा प्रक्रियामा विकास साभेदारहरूको सहभागिता विस्तार ।
२. सरकारी अनुगमन प्रणालीलाई सशक्त बनाउने (सूचक छनोट, मेटाडेटा विकास र वार्षिक लक्ष्य निर्धारण र अनुगमनका खास सन्दर्भमा) ।
३. शान्ति र विकाससम्बन्धी व्यापक ढाँचामा नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षा प्रक्रिया समावेश गर्ने ।

^{८८} जाइका र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगका लागि जापान बैङ्कको एक हिस्सा सन् २००८ अक्टोबर १ मा गाभियो र २००९ देखि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगका लागि जापान बैङ्कको सट्टामा जाइका नेपाल कार्यसम्पादन समीक्षामा सहभागी भएको छ ।

पृष्ठ. नेपाल विकास मञ्चको भूमिका

पेरिसमा भएको परामर्श समूह बैठकका अनुभवका आधारमा नेपाल विकास मञ्च सन् २००२ मा स्थापना गरियो । यो मञ्चले आर्थिक सहयोग र विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन/विकास सहायता समिति सदस्यहरू, बहुपक्षीय संस्थाहरू, द्विपक्षीय लगानी संयन्त्रहरू (जस्तै, इस्लामिक कोष) र भारत र चीनजस्ता साभेदारहरूसहित नेपालका सबै साभेदारहरूलाई एकै थलोमा ल्याउँछ । सरकारका विकास सहायतासँग दाता सामञ्जस्य र आबद्धता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले यो मञ्चको बैठक प्रत्येक १८-२४ महिनामा हुने अपेक्षा गरिएको छ । मञ्चको पहिलो बैठक सन् २००४ मा भयो र परामर्श बैठकहरू सन् २००६ र २००८ मा भए ।

नेपाल विकास मञ्चको पूर्ण बैठक भएयताको लामो अन्तरालमा सरकार र विकास साभेदारहरूले यो संयन्त्रले पेरिस घोषणा र आक्रा कार्यसूचीका साथै कसरी सहायता प्रभावकारिता बढाउने र पारस्परिक जवाफदेही सुदृढीकरण गर्ने भन्ने बारेको हालसालै गरिएको पेरिस घोषणा दोस्रो चरणको संयुक्त मूल्याङ्कन २०१० - नेपाल देशीय मूल्याङ्कन^{८९} का सोचाइलाई आत्मसात् गरेको निश्चित गर्नु उचित हुन्छ । उदाहरणका लागि धेरै राष्ट्रहरू आफ्नो मुलुकले हासिल गरेको विकास परिणाममा र विकास साभेदारहरूको सहायता कार्यसम्पादन (प्रक्षेपण योग्यता र आबद्धता) मा ध्यान केन्द्रित गर्ने गरी वार्षिक साभेदारी बैठकहरू आयोजना गर्छन् । आगामी वर्षका लागि स्रोत र सधानको परिचालन र समयबद्ध प्रतिफल लक्ष्यसहित मध्यकालीन खर्च संरचनामा समावेश गर्छन् ।

सरकार र विकास साभेदारहरूले नेपाल विकास मञ्चको बैठक वार्षिक चक्रमा परिवर्तन गर्ने बारे विचार गर्न सक्छन् जहाँ छलफलहरू परिणाममा आधारित हुनेछन् र पारस्परिक उत्तरदायित्वमा केन्द्रित हुनेछन् । यदि यस्ता विधि अपनाउने हो भने सरकार, बाह्य साभेदारहरू र नागरिक समाजले स्वीकृत शान्ति र विकास लक्ष्यहरूमा हासिल गरेका प्रगति वार्षिक रूपमा समीक्षा गर्न र भावी तीनवर्षे चक्रीय अवधिका लागि नयाँ लक्ष्य र लगानी सम्बन्धमा सहमति कायम गर्न सक्नेछन् । सरकार, पहिले सहमति गरिसकेका महत्वपूर्ण विषयमा भएको प्रगतिबारे प्रतिवेदन दिन, विकास साभेदारहरू वास्तविक सहायता भुक्तानी र परिणामबारे प्रतिवेदन दिन र नियोजित मध्यकालीन सहायता (२-३ वर्षे चक्रीय अनुमान) जानकारी गराउन तयार हुनुपर्छ तथा नागरिक समाज सहायता साभेदारहरूमा सरकार र विकास साभेदारहरूलाई जवाफदेही बनाउने काममा सहभागी हुनसक्छन् । शान्ति र विकासका मुद्दाहरू कार्यसूचीमा रहेको सङ्क्रमणकालीन अवधिमा कम्तीमा पनि सान्दर्भिक सत्रहरूमा दुई पक्षीय राजनीतिक प्रतिनिधित्व समावेश गर्नु अपेक्षित हुन्छ । नेपाल विकास मञ्चको बैठकको समय अर्को बैठक चक्रका लागि वास्तविक लगानी सूचक निर्माण गर्न भविष्यको सहायता प्रवाहसम्बन्धी सूचना समयमै प्राप्त गर्नसक्ने गरी मिलाउनुपर्छ । बैठक नोभेम्बर/डिसेम्बर वा सम्भव भएमा फेब्रुअरी/मार्चमा गर्नुपर्ने हुनसक्छ ।

प्रत्येक वार्षिक बैठकमा नेपाल विकास मञ्चका मुख्य कामका अतिरिक्त एउटा मुख्य विषय हुनसक्छ जसमा उच्चस्तरको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिनिधित्व आकर्षित गर्नसक्ने मुख्य वक्ता रहन्छ । नेपाल विकास मञ्चका मुख्य कामका सन्दर्भमा समीक्षा सत्रहरूले शान्ति सम्भौता र मध्यकालीन खर्च संरचनाका मुख्य उपलब्धि, स्वीकृत खर्च बाँडफाँट अन्तर्गत भएको वास्तविक खर्च र अधिल्ला वर्षहरूमा विकास साभेदारहरूले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता अनुसार वास्तवमा भएका भुक्तानीजस्ता कुरामा भएका वार्षिक प्रगति समीक्षा हुन्छ । यसले सहभागीहरूलाई सहायता साभेदारी 'समीकरण' का दुवै पक्ष मूल्याङ्कन गर्न सक्षम बनाउँछ यसबाट शान्ति र विकास परिणामहरू महत्वपूर्ण हिस्सा हुन सक्छन् तर नेपाल विकास मञ्चले स्रोत र

^{८९} अर्थ मन्त्रालय, पेरिस घोषणाको दोस्रो चरणको मूल्याङ्कन २०१०: नेपाल देशीय मूल्याङ्कन, अन्तिम मस्यौदा रिपोर्ट, अक्टोबर २०१०

साधन (घरेलु र बाह्य) समयमै उपलब्ध भयो कि भएन भन्ने पनि हेर्नुपर्छ । नेपाल विकास मञ्चको भावी कार्यक्रमबारे छलफल गर्ने सत्रहरूमा सरकारले अनुमानित वार्षिक परिणाम र लगानीको खाँचो (घरेलु र बाह्य दुवै) सहित आफ्नो तीनवर्षे चक्रीय शान्ति तथा विकास योजना प्रस्तुत गर्नेछ र बाह्य साभेदारहरूले त्यही तीनवर्षे अवधिका लागि योजना गरिएको सहायता प्रवाहबारे सूचना दिनेछन् (द्विपक्षीय सहायता नियमहरूले दिने भएसम्म) । यो सूचनाले बजेट चक्र र राष्ट्रिय योजनाबारे मात्रै जानकारी दिँदैन बरु मुलुकको प्राथमिकतासँग बाह्य सहायताको आबद्धता र श्रम विभाजनमा आवश्यक मूल्याङ्कनको अर्थपूर्ण छलफलमा संलग्न गराउन आवश्यक कोरा तथ्याङ्क पनि उपलब्ध गराउँछ ।

पहिलेका बैठकहरूमा जस्तै सूचनाको आदानप्रदान र खुला छलफल प्रवर्द्धन गर्न नागरिक समाजसँग सम्बन्धित समूहसँग नेपाल विकास मञ्च बैठकको पूर्वपरामर्श बैठकहरू आयोजना गर्न सकिन्छ । पारस्परिक जवाफदेही अभिवृद्धि गर्नेतर्फको विश्वव्यापी प्रवृत्तिलाई मध्यनजर गर्दै नेपाल विकास मञ्च बैठकमा नागरिक समाज संस्थाको सहभागितालाई हालसम्म खोजी नभएका संयन्त्रको माध्यमबाट प्रोत्साहन गर्न पनि सकिन्छ (उदाहरणका लागि, गैरसरकारी संस्था/नागरिक समाजका संस्था महासङ्घहरू तथा अन्य समूहका वक्ताहरूमाथि विचार गर्न सकिन्छ) ।

सम्भाव्य विकास सहायता

सरकारसँगको छलफलका आधारमा गरिने नेपाल विकास मञ्चको वार्षिक बैठकमा सहयोगको उपयोगिता र विकासका प्रतिफलहरू र शान्ति निर्माणसँग सम्बन्धित निम्न मुद्दाहरूमा छलफल गर्न सकिन्छ :

१. सहमति गरिएका शान्ति र विकास लक्ष्यहरूका सन्दर्भमा हासिल भएका लागत र उपलब्धिबारे जानकारी गराउने ।
२. शान्ति र विकासमा नयाँ उपलब्धिसम्बन्धी लक्ष्य र खर्च योजनामा सहमत हुने ।
३. नेपालका लागि विकास साभेदारहरूको नियोजित मध्यकालीन सहायता प्रवाह घोषणा ।
४. वार्षिक बजेट चक्रसित नेपाल विकास मञ्च बैठकको समयको अफ राम्रो आबद्धता र बैठकमा सरकारको पूर्ण सहभागितामा सुधार ।

निष्कर्ष

अधिल्ला पृष्ठहरूमा शान्तिको मार्गमा अधि बढेको नेपालका लागि विकास साभेदारहरूको सहयोगको एउटा एजेन्डा प्रस्तुत गरिएको थियो । विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई एउटा पथप्रदर्शन बिन्दुका रूपमा प्रयोग गर्दै उक्त रणनीतिको पहिचान गरिएको थियो, जसमा अल्पकालीन रूपमा विकास साभेदारहरूलाई अनुरोध गरिएको खण्डमा सहयोग गर्न सक्छन् जस्तै पूर्व माओवादी लडाकु सेनाको पुनःस्थापना, सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रणालीका लागि सहयोगका साथै अर्को राष्ट्रिय निर्वाचका लागि सहयोग इत्यादि जो जटिल तर अत्यन्त महत्वपूर्ण मुद्दा हुन् । त्यसका लागि नेपाल सरकारबाट आग्रह गरिएको खण्डमा विकास साभेदारहरू सहयोगका लागि तयार हुनुपर्थ्यो । रणनीतिले दीर्घकालिन विकास र शान्ति प्रक्रियामा आपसमा मेल खाने मुद्दाहरू जस्तै: विधिको शासन, सुशासन, सामाजिक समावेशीकरण र राज्य पुनःसंरचना जस्ता विस्तृत शान्ति सम्झौताका मुख्य बुँदाका रूपमा रहेका विषयलाई पनि विश्लेषण गरेको छ । साथै यसले सहमति कायम भइसकेका र नेपाली नीति निर्माताले अनुमान गरेका विषयमा विकास साभेदारहरूको समन्वयात्मक र दिगो सम्बोधनको आवश्यकता जस्ता विषयलाई पनि विश्लेषण गरेको छ । यस रणनीतिमा विकास साभेदारहरूले शान्ति निर्माण प्रक्रियाका केही विशेष मागलाई सही किसिमले सम्बोधन गर्न आफ्ना तरिका र प्रणालीलाई कसरी व्यवस्थित गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई गम्भीरतापूर्वक केलाउने प्रयास भएको छ ।

तस्बिर : युनिसेफ/एनडीपी/२३१८/रक्की प्रजापति

यो रणनीतिलाई लिपिबद्ध गर्ने क्रममा आउँदा दिनमा आउने असाधारण चुनौती र अवसरलाई पूर्ण रूपमा विचार गरिएको छ । विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित दीर्घकालीन रूपान्तरणका लक्ष्यहरूमा अति जटिल र विवादास्पद विषयहरू दीर्घकालीन चुनौतीका रूपमा रहँदै आएका छन् जसको सहज समाधान छैन । विकास साभेदारहरू जस्तोसुकै अवस्थामा पनि राष्ट्रिय नेतृत्व अन्तर्गत रही यी अप्ठ्यारा मुद्दाहरूमा काम गर्न प्रतिबद्ध छन् । दीर्घकालीन चरित्रका यी विषय त्यसप्रतिको उच्च जनअपेक्षा जस्ता कुराहरू विस्तृत शान्ति सम्झौतामा मुखरित भएका छन् र यस प्रकारका लामो समयसम्म जारी राख्नुपर्ने विषयलाई अलिकति पनि ढिलाइ नगरी सुरु गर्नुपर्ने हुन्छ ।

विकास साभेदारहरू यो रणनीतिलाई ठूलो सोच छोटो अनुगमन भएको 'अर्को प्रतिवेदन' नहुने सुनिश्चित गर्न प्रतिबद्ध छन् । रणनीतिमा विकास साभेदारहरूद्वारा हाल जारी अथवा सम्भाव्य सहयोगका लागि पहिचान गरिएका १७८ वटा निश्चित क्षेत्रहरू समावेश छन् । यी कुराहरू एउटा 'कार्य योजना'मा समावेश गरिएको छ जुन यो रणनीतिको जोडा प्रतिवेदनका रूपमा तयार गरिनेछ । सबै कार्यमा विकास साभेदारहरूले सम्बन्धित विषयमा अगाडि नै सहयोग गर्ने तत्परता देखाएका छन् । केही थोरै विषयमा भने विकास साभेदारहरूको पहिचान हुन बाँकी छ र त्यसमा केही अपुग देखिएको छ र आउँदा महिनामा त्यसलाई पूर्ण गर्नुपर्ने देखिन्छ । पहिचान गरिएका गतिविधिहरू सँगसँगै अघि बढेका छन् भन्ने सुनिश्चित गर्न कार्य योजनालाई समय समयमा समीक्षा र अद्यावधिक गरिनेछ । यस्ता धेरै गतिविधि छन् जुन नेपाली राजनीतिक दलहरूबीचमा भएको सहमतिसँग गाँसिएका छन् र तिनै विषयलाई पछि सरकारका तर्फबाट सम्बन्धित विकास साभेदारहरूलाई सहयोगका लागि अनुरोध गरिनेछन् । दीर्घकालीन शान्तिसँग गाँसिएका यस्ता विषयमा यदि प्रगति भएको छ भने उक्त कार्य योजनाले विकास साभेदारहरूका तर्फबाट सहयोगका लागि तयार रहेको कुरालाई सुनिश्चित गर्न सहयोग गर्नेछ ।

शान्ति र विकास रणनीतिका लेखक तथा योगदानकर्ताहरू

मुख्य लेखक

डेभिड उड, राष्ट्र सङ्घीय आवासीय तथा मानवीय सहयोग संयोजकको कार्यालय

सहयोगी लेखकहरू

बेन रिज, मोनिका रिजाल र ल्याक फरगुसन, राष्ट्र सङ्घीय आवासीय तथा मानवीय सहयोग समायोजकको कार्यालय

खण्डगत सहयोगी

कृष्ण पाण्डे	एसियाली विकास बैङ्क
राजु तुलाधर	एसियाली विकास बैङ्क
युकिहिरो सिराइसी	एसियाली विकास बैङ्क
डिउना बेरियन किल्फोर्ड-जोन्स	बीओजीएस समूहको सचिवालय(एसडीसी, मानवीय सहयोग समायोजकको कार्यालय
डा. प्रविन मानन्धर	क्यानेडियन अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग
जोन बेभन	परामर्शदाता
जोहान सोरेन्सन	डेनिस दूतावास
पिटर ओल्लिसेन	डेनिस दूतावास
अञ्जली तामाङ विष्ट	संयुक्त अधिराज्य अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग विभाग
निक लिडर	संयुक्त अधिराज्य अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग विभाग
टोनी बर्डन	संयुक्त अधिराज्य अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग विभाग
साइमन आर्थी	संयुक्त अधिराज्य अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग विभाग
लक्ष्मण गौतम	खाद्य तथा कृषि सङ्गठन
लोकेन्द्र पौडेल	खाद्य तथा कृषि सङ्गठन
पाउलो ग्रोपो	खाद्य तथा कृषि सङ्गठन
लेपानेन कारी	फिनिस दूतावास
उडो वेवी	जर्मन दूतावास
मुकेश गुप्ता	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन
सेन्जी ली	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन
वेन्डी क्यू	मानवीय मामिला समन्वयसम्बन्धी कार्यालय
एन्थोनी कार्डन	मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय
टिम होल्ट	जोखिम व्यवस्थापन कार्यालय

सरिता मोक्तान	स्वीस राजदूतावास
थोमस ग्यास	स्वीस राजदूतावास
इलिजावेथ भोन केपलर	स्वीस राजदूतावास
ड्यान लुइस	राष्ट्र सङ्घीय मानव बसोबास कार्यक्रम
विक्रम परिख	राष्ट्र सङ्घीय शान्ति स्थापना सहायता कार्यालय
क्रिस्टोफर निलाउस टार्प	राष्ट्र सङ्घीय शान्ति स्थापना सहायता कार्यालय
रोबर्ट पाइपर	राष्ट्र सङ्घीय आवसीय तथा मानवीय सहयोग संयोजक
क्यारोलिन भेन्डानावेली	राष्ट्र सङ्घीय आवसीय तथा मानवीय सहयोग संयोजकको कार्यालय
सीमा रजौरिया	राष्ट्र सङ्घीय आवसीय तथा मानवीय सहयोग संयोजकको कार्यालय
ल्यारी टामन	राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
लुइस मार्टिनस् बेटान्जोस	राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
माइकल ब्राउन	राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
निल वेवस्टार	राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
शरद् न्यौपाने	राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
केभिन च्याङ्ग	राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
ड्यान म्याकफारलेन	राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
श्रुति त्रिपाठी	राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
अनिटी लिथ	राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
बेथ भेरे	राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
ठाकुर ढकाल	राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
सङ्गीता थापा	महिलाका लागि राष्ट्र सङ्घीय विकास कोष
रिस्टभ रोबिन्सन्	राष्ट्र सङ्घीय बारूदी सुरूढ विरूद्धको समूह
बेन्जामिन स्मिथ	नेपालस्थित राष्ट्र सङ्घीय नियोग
टिना पिल	नेपालस्थित राष्ट्र सङ्घीय नियोग
योन मिडिना भिभ्यान्को	नेपालस्थित राष्ट्र सङ्घीय नियोग
इलिजावेथ सान्टुसी	अन्तर्राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी अमेरिकी नियोग
किशोर के.सी	अन्तर्राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी अमेरिकी नियोग
शारदा ज्ञवाली	अन्तर्राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी अमेरिकी नियोग
भियोड ली	विश्व खाद्य कार्यक्रम
क्रिस्टिना होब्स्	विश्व खाद्य कार्यक्रम
सुरजमान श्रेष्ठ	विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन
गौरव दत्त	विश्व बैङ्क

जाइरो आरबोलिडा	विश्व बैङ्क
जोन बल्मक्वीस्ट	विश्व बैङ्क
टिना किम्स	विश्व बैङ्क
लिन बेनेट	विश्व बैङ्क
दस्तावेज समीक्षकहरू	
बेरी हिचकक	एसियाली विकास बैङ्क
गम्भीर भट्ट	एसियाली विकास बैङ्क
क्रिस्चियन टावबेडी	युरोपेली युनियनको नेपालका लागि डेलिगेसन
रिबिका क्याडर	संयुक्त अधिराज्य अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग
इनार रिस्टाड	नेबेली दूतावास
क्रिस्टिनी एच स्टोहल्ट	नेबेली दूतावास
म्यारी स्याक	राष्ट्र सङ्घीय माइन एक्सन टिम
मार्कस ब्राण्ड	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
तात्सुहिको फुरुमोतो	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम
श्रुति थापा	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
युगोची डानियल	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय जनसङ्ख्या कोष
इयान लुइज	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव बसोवास कार्यक्रम
स्टिफेन जाक्वीमिट	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय शरणार्थीसम्बन्धी उच्चायुक्त
गिलियान रुथ मेल्लोभ	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बालकोष
जोहान डाउसेट	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय बालकोष
गर्डन हग्स	युनाइटेड मिसन इन नेपाल
स्टेफेन रोबिन्सन	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय परियोजना सेवासम्बन्धी कार्यालय
सहिला रोक्वीटी	अन्तर्राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी अमेरिकी नियोग
समसुद्दीन अहमद	विश्व बैङ्क
सु गोल्डमार्क	विश्व बैङ्क
कुलचन्द्र गौतम	प्रधानमन्त्रीको कार्यालयका सल्लाहकार
अजयभद्र खनाल	दि हिमालयन टाइम्स
अमुदा श्रेष्ठ	राष्ट्रिय महिला आयोग
आङ्काजी शेर्पा	नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ
अर्जुन लिम्बु	किरात याक्थुङ चुम्तुङ
अवधेशकुमार सिंह	सिंह ल फर्म
विहारीकृष्ण श्रेष्ठ	

विमल फुयाल	एक्सन एड्
डा.विश्वम्भर प्याकुरेल	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
बिजुलकुमार विश्वकर्मा	राष्ट्रिय दलित आयोग
डम्बर चेम्जोङ	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
डा. डिल्लीराम दाहाल	नेपाल र एसियाली अध्ययन केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दीपेन्द्र भना	
फटिक थापा	नेपाल पार्टिसिपेटरी एक्सन नेटवर्क
हरि रोकका	संविधानसभाका सदस्य
हेमराज लामिछाने	जिल्ला विकास समिति सङ्घ नेपाल
डा.हेमन्त ओभ्रा	
हीरा विश्वकर्मा	दलित समाजिक विकास केन्द्र
डा.जीवन शर्मा	टुफ्ट विश्वविद्यालय
सिमा खान	नेपाल मुस्लिम महिला कल्याण समाज
कमला हिमचुरी	प्रोफेसनल डेभलपमेन्ट एन्ड रिसर्च सेन्टर
कौशलेन्द्र मिश्र	मधेसी गैर सरकारी संस्था महासङ्घ
मोतीलाल नेपाली	दलित गैर सरकार संस्था महासङ्घ
डा.मुक्तासिंह लामा तामाङ	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नजुल हसन	इस्लाम सङ्घ नेपाल
डा.पीताम्बर शर्मा	
डा. प्रमोद भट्ट	मार्टिन चौतारी
पूर्णबहादुर नेपाल	पीएचडी स्टुडेन्ट काठमाडौं विश्वविद्यालय
राजेन्द्र दाहाल	शिक्षा मासिक
रञ्जु ठाकुर	विदेह फाउन्डेसन
रेनु सिजापति सुनार	फेमिनिस्ट दलित अर्गनाइजेसन
सुवास दर्नाल	समता फाउन्डेसन
यमबहादुर किजा	नेसनल स्कुल अफ रिसर्च
युवराज घिमिरे	राजधानी दैनिक
जहिद परवेज	शैक्षिक खोज तथा विकास अनुसन्धान केन्द्र (त्रिभुवन विश्वविद्यालय)
डा.आलोक के. बोहरा	प्राध्यापक, न्यू मेक्सिको विश्वविद्यालय, अर्थशास्त्र विभाग
डा.महेन्द्र लावती	वेस्टन मिचिगन विश्वविद्यालय राजनीतिशास्त्र विभाग
डा.मुक्तासिंह लामा-तामाङ	त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

प्रतिलिपि अधिकार © जनवरी २०११

राष्ट्र सङ्घीय आवासीय तथा मानवीय सहयोग संयोजकको कार्यालय

(यो Nepal Peace and Development Strategy 2010-2015, A contribution to development planning from Nepal's international partners को नेपाली अनुवाद हो ।)

प्रकाशक:

राष्ट्र सङ्घीय आवासीय तथा मानवीय सहयोग समायोजकको कार्यालय

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ भवन

पोस्ट बक्स १०७, पुल्चोक

काठमाडौं, नेपाल

फोन: +९७७ १ ५५२३२००

इमेल: registry.np@undp.org

वेब साइट: www.un.org.np

प्रथम पृष्ठ तस्बिर

युनिसेफ/एनडपी/१९२९/चन्द्र शेखर कार्की

जिटिजेड

युनिसेफ/एनडपी/५३७९/सुदन मुल्मी

अनम्याट

अनुवाद: राम हुमागाई

नेपालमा छपाइ

लेट्स डु इट इन्टरनेसनल

फोन: +९७७ -१-४२५३३४६

इमेल: info@fursad.com

साजसज्जा

भूषण कपाली

सर्वाधिकार सुरक्षित : यस प्रकाशनका कुनै पनि खण्डलाई राष्ट्र सङ्घीय आवासीय तथा मानवीय सहयोग समायोजकको कार्यालयको पूर्व स्वीकृति बिना पुनः प्रकाशन, पुनः प्रकाशन गर्न मिल्ने गरी भण्डार गर्ने अथवा विद्युतीय, प्राविधिक, फोटोकपी अथवा रेकर्ड वा अन्य कुनै पनि माध्यम वा स्वरूपमा प्रसारण गर्न पाइने छैन ।

Australian Government
Aid Program

Canada

EMBASSY OF DENMARK
DANIDA | INTERNATIONAL
DEVELOPMENT COOPERATION

DFID Department for
International
Development

Delegation of the
European Union to Nepal

EMBASSY OF FINLAND
KATHMANDU

Embassy
of the Federal Republic of Germany
Kathmandu

SNV
Connecting People's Capacities

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Embassy of Switzerland

USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

United Nations*

* FAO, ILO, IOM, OCHA, OHCHR, UNAIDS, UNDP, UNESCO, UNFPA, UN-HABITAT,
UNHCR, UNICEF, UN Women, UNMIN, UNODC, WFP, WHO